

NIŠANI U BOSNI I HERCEGOVINI BOSNA HERSEK'TE MEZAR TAŞLARI TOMBSTONES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Nihad Klinčević

TÜRK DÜNYASI BELEDİYELER BİRLİĞİ
UNION OF TURKISH WORLD MUNICIPALITIES
СОЮЗ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ ТЮРКСКОГО МИРА

**NIŐANI U BOSNI I HERCEGOVINI
BOSNA HERSEK'TE MEZAR TAŐLARI
TOMBSTONES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Nihad Klinčević

**TÜRK DÜNYASI BELEDİYELER BİRLİĐİ
UNION OF TURKISH WORLD MUNICIPALITIES
СОЮЗ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ ТЮРКСКОГО МИРА**

NIŐANI U BOSNI I HERCEGOVINI
BOSNA HERSEK'TE MEZAR TAŐLARI
TOMBSTONES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Union of Turkish World Municipalities (TDBB) Publications, No: 31

ISBN 978-605-2334-09-6

VOĐA PROJEKTA | PROJE YÖNETİCİSİ | PROJECT MANAGER
Dr. Fahri Solak

AUTOR | YAZAR | AUTHOR
Mr. Sc. Nihad Klinčević

RECENZENT | GÖZDEN GEÇİREN | REVIEWER
Prof. Dr. Sc. Hasan Ćeman

LEKTURA | KOREKTURA | EDİTÖR | EDITORIAL AND CORRECTION
Midhad Kurtović

PREVOD | ÇEVİRİ | TRANSLATION
Dr. Jahja Muhasilović | Esra Güzelyazıcı

DIZAJN KORICA | KAPAK | COVER DESIGN
Pavel Pavelka

DIZAJN | TASARIM | DESIGN
Murat Arslan

ŐTAMPA | BASKI | PUBLISHING
Seçil Ofset

© Union of Turkish World Municipalities (TDBB) reserves all rights of the book 'Tombstones in Bosnia and Herzegovina'. It can be just quoted by providing reference. None of the parts in this book can be reprinted and reproduced without permission.

TÜRK DÜNYASI BELEDİYELEER BİRLİĐİ
UNION OF TURKISH WORLD MUNICIPALITIES
СОЮЗ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ ТЮРКСКОГО МИРА

Merkez Efendi Mah. Merkez Efendi KonaĐı No: 29

Zeytinburnu 34015 İstanbul

Tel +90 212 547 12 00

www.tdbb.org.tr

SADRŽAJ | İÇİNDEKİLER | CONTENTS

UVOD GİRİŞ INTRODUCTION	7
POJAVA NIŠANA U BiH BOSNA HERSEK'TE MEZAR TAŞLARININ ORTAYA ÇIKIŞI EMERGENCE OF TOMBSTONES IN B&H	11
1. RANA FAZA U IZRADI NIŠANA 1. ERKEN DÖNEMDE YAPILAN MEZAR TAŞLARI 1. EARLY STAGE IN THE MAKING OF TOMBSTONES	13
2. FAZA IZRADA NIŠANA NAKON UČVRŠĆIVANJA OSMANSKE VLASTI 2. OSMANLI DEVLETİNİN YÖNETİM OLARAK GÜÇLENDİĞİ DÖNEMDE MEZAR TAŞLARI 2. MAKING OF TOMBSTONES AFTER THE CONSOLIDATION OF THE OTTOMAN RULE	41
OPĆE ODLIKE I OBLICI NIŠANA MEZAR TAŞLARININ GENEL ÖZELLİKLERİ VE ŞEKİLLERİ GENERAL CHARACTERISTICS AND SHAPES OF TOMBSTONES	44
1. VRSTE NIŠANA 1. MEZAR TAŞLARININ ÇEŞİTLERİ 1. TYPES OF TOMBSTONES	44
A.) MUŞKI NIŠANI A.) ERKEK MEZAR TAŞLARI A.) MALE TOMBSTONES	45
B.) ŽENSKI NIŠANI B.) KADIN MEZAR TAŞLARI B.) FEMALE TOMBSTONES	45
C.) DJEČIJI NIŠANI C.) ÇOCUK MEZAR TAŞLARI C.) CHILD TOMBSTONES	48
2. MATERIJAL ZA IZRADU NIŠANA 2. MEZAR TAŞLARININ YAPILDIĞI MALZEMELER 2. MATERIAL FOR MAKING TOMBSTONES	48
3. OBLICI NIŠANA 3. MEZAR TAŞLARININ ŞEKİLLERİ 3. SHAPES OF TOMBSTONES	50
4. DEKORACIJA NIŠANA 4. MEZAR TAŞI SÜSLEMELERİ 4. TOMBSTONE DECORATIONS	51
5. NIŠANI BEZ NATPISA 5. KİTABESİ OLMAYAN MEZAR TAŞLARI 5. TOMBSTONES WITHOUT EPITAPHS	58

6. NIŠANI S NATPISIMA 6. KİTABELİ MEZAR TAŞLARI 6. TOMBSTONES WITH EPITAPHS	59
7. KLESARSKÉ ŠKOLE 7. TAŞ İŞÇİLİĞİ EKOLLERİ 7. STONEMASON SCHOOLS	62
OSNOVNA PODJELA NIŠANA PREMA OBLICIMA, DEKORACIJI I OZNAKAMA KOJE GOVORE O DRUŠTVENOM POLOŽAJU UMRLE OSOBE MEZAR TAŞLARININ ÖLEN KİŞİNİN SOSYAL KONUMUNU GÖSTEREN ŞEKİL, SÜSLEME VE İŞARETLERE GÖRE TEMEL DAĞILIMI BASIC SUBDIVISION OF TOMBSTONES BY SHAPE, DECORATION AND MARKINGS INDICATING THE SOCIAL POSITION OF THE DECEASED PERSON	63
1. STARI I MLAĐI ŠEHIDSKI NIŠANI 1. YAŞLI VE GENÇ ŞEHİTLERİN MEZAR TAŞLARI 1. OLDER AND YOUNGER MARTYR TOMBSTONES	64
2. NIŠANI U SVATOVSKIM GROBLJIMA 2. DÜĞÜN MEZARLARINDAKİ MEZAR TAŞLARI 2. TOMBSTONES IN WEDDING CEMETERIES	69
3. NIŠANI OSOBA SKROMNIH PO DRUŠTVENOM POLOŽAJU 3. ALT SOSYAL SINIFA MENSUP KİŞİLERİN MEZAR TAŞLARI 3. TOMBSTONES OF PEOPLE FROM LOWER SOCIAL CLASS	71
4. ULEMANSKI NIŠANI 4. ULEMAYA AİT MEZAR TAŞLARI 4. ULEMA TOMBSTONES	72
5. DEVIŠKI NIŠANI 5. DERVİŞLERE AİT MEZAR TAŞLARI 5. SUFI TOMBSTONES	74
6. AGINSKI NIŠANI 6. AĞALARA AİT MEZAR TAŞLARI 6. AGA TOMBSTONES	85
7. PAŞINSKI NIŠANI 7. PAŞALARA AİT MEZAR TAŞLARI 7. PASHA TOMBSTONES	86
8. NIŠANI UGLEDNIH LJUDI 8. TANINMIŞ KİŞİLERE AİT MEZAR TAŞLARI 8. TOMBSTONES OF DISTINGUISHED PEOPLE	87
9. ESNAFSKI NIŠANI 9. ESNAFA AİT MEZAR TAŞLARI 9. ARTISAN TOMBSTONES	87
10. ČINOVNIČKI I VOJNI NIŠANI 10. MEMUR VE ASKER MEZAR TAŞLARI 10. OFFICER AND MILITARY TOMBSTONES	93

11.HADŽIJSKI NIŠANI	
11. HACI MEZAR TAŞLARI	
11. HADJI TOMBSTONES	93
12.NIŞANI SA FESOM	
12. FESLİ MEZAR TAŞLARI	
12. TOMBSTONES WITH FEZ	94
MODERNA FAZA U IZRADI NIŞANA	
MEZAR TAŞLARININ YAPIMINDA MODERN DÖNEM	
MODERN STAGE IN THE MAKING OF TOMBSTONES	95
REGIONALE SPECIFIČNOSTI	
BÖLGESEL ÖZELLİKLER	
REGIONAL SPECIFICITIES	97
ZAKLJUČAK	
SONUÇ	
CONCLUSION	108
FUSNOTE	
DİPNOTLAR	
FOOTNOTES	111
RJEČNIK MANJE POZNATIH RIJEČI I POJMOVA	
AZ BİLİNEN KELİME VE TERİMLER SÖZLÜÇÜ	
DICTIONARY OF LESSER KNOWN WORDS AND TERMS	122
İNDEKS GEOGRAFSKIH NAZIVA	
COĞRAFİ TERİMLER İNDEKSİ	
INDEX OF GEOGRAPHICAL TERMS	126
İNDEKS OSOBNIH IMENA	
ÖZEL İSİMLER İNDEKSİ	
INDEX OF PROPER NAMES	127
İNDEKS STRUČNIH POJMOVA	
TEKNİK TERİMLER İNDEKSİ	
INDEX OF TECHNICAL TERMS	128
POPIS ILUSTRACIJA	
RESİMLER LİSTESİ	
LIST OF IMAGES	129
LİTERATURA	
BİBLİYOGRAFYA	
BIBLIOGRAPHY	136
BİLJEŞKA O AUTORU	
YAZAR HAKKINDA BİLGİ	
ABOUT THE AUTHOR	144

UVOD

Bosansko kulturno-historijsko naslijeđe, između ostalog, čine i nišani kao tradicionalni nadgrobni spomenici. Bosanski nišani kao stari i, u većini slučajeva, marginalizirani nadgrobni spomenici govore nam mnogo više nego što to možemo i pretpostaviti. Oni nam tiho i nenametljivo nude priču o prošlim vremenima. Svoju, ali i našu priču, o nepoznatim ljudima i o našim precima, kao i priču o značajnim događajima iz davno minulih vremena. Susret sa ostacima iz prošlosti, poput razasutih nišana, budi mnoštvo pitanja na koja se teško pronalaze odgovori. Moj interes za izučavanje ove oblasti jačao je sa svakom novom posjetom nekom od lokaliteta na kojima sam dolazio u dodir s nekropolama. Tokom samog istraživanja mnoge moje posjete mezarjima služile su da usaglasim teorijske podatke sa stanjem i simbolikom nišana na terenu. Stari nišani su u dobroj mjeri zanemareni. Često su veoma zapušteni i zarasli u šiblje, pa čak i u šume. Mnoga stara mezarja uništavana su prilikom izgradnje putnih komunikacija i raznih drugih objekata.

Ne trebamo biti veliki stručnjaci da bismo uočili kako postoji više vrsta nišana, o tome svjedoči raznolikost njihovih oblika, kao i specifičnost njihove izrade. To je prije mnogo godina zapazio i češki arhitekta Josef Pospíšli i u svom članku napisao da; [...]pojedini spomenici čine se na prvi pogled tako slični, da čovjek pomisli, kako su jednaki [...]. Tek kad ih izbliza promotrimo, otkrivamo razlike, koje su upravo tolike, da oni svi zajedno ne budu dosadno jednolični.⁴¹ Oni koji se zanimaju za nišane morali bi posebnu pažnju posvetiti značaju simbola koji su na njih uklesani, simbola čije elemente često možemo tumačiti na više različitih načina. Preko značenja simbola prikazanih na nišanima možemo otkriti spol, društveni položaj a ponekad i dob onih koji pod njima leže. Nišani nam svojim obilježjima svjedoče i o brojnim ratovima koji su se odvijali na ovim prostorima.

Nišan nije samo isklesani kamen ili materijalni ostatak nekih prošlih vremena, on nikako nije nijemi i bezimni putnik iz prošlosti. Svaki stari nišan ima nam mnogo toga reći, pod uslovom da njegov govor umijemo prepoznati. Nišani su vrlo značajni

GİRİŞ

Bosna'nın kültürel ve tarihi geçmişi, diğer değerlerin yanı sıra, geleneksel mezar taşlarından da oluşur. Bosna'nın eski ve çoğu zaman ötekileştirilmiş mezar taşları (nişanlar) tanımlayabileceğimizden çok daha fazlasını anlatır. Onlar bize sessiz ve önyargısız şekilde geçmişi anlatır. Kendilerinin ve bizim hikâyemizi, tanımadığımız insanları, atalarımızı ve eskiye ait önemli olayların hikâyelerini anlatır. Dağılmış mezar taşları gibi geçmişe ait kalıntılarla karşılaşmak, cevabı çok zor bulunabilecek soruları ortaya çıkarır. Bu alanı incelemeye olan kişisel ilgim, nekropolislerle temas kurduğum yerlerden birine her yeni ziyaretimde yoğunlaştı. Araştırmalarım esnasında ziyaret ettiğim birçok mezarlık bana, teorik bilgilerimdeki kaynak ile mezarlardaki semboller arasındaki bağı pekiştirmemi sağladı. Eski mezar taşları büyük ölçüde ihmal edilmiştir; genellikle bakımsız kalmış ve etrafı neredeyse orman olmuştur. Eski mezarlıkların çoğu yol yapımı ve farklı yapılaşmalar yüzünden yok edilmiştir.

Çok farklı çeşitte mezar taşlarının olduğunu tespit etmek için büyük bir uzman olmaya gerek yoktur, bunu onların farklı görünümünden anlayabiliriz; ayrıca yapılış özellikleri de bunu göstermektedir. Bunu yıllar önce Çek mimar Josef Pospíšli fark edip kendi makalesinde yazmıştır. Makaleye göre, "ilk bakışta anıtlar birbirine o kadar benzer görünüyor ki sanırsınız hepsi aynı, fakat yakından incelediğimizde açık farklılıkları görürüz. Fark o kadar çoktur ki incelendiklerinde sıkıcı ve tekdüze olmadıkları ortaya çıkar".¹ Mezar taşları ile ilgilenenlerin özellikle ilgi göstermeleri gereken konu, taşların üstüne işlenen şekillerin önemidir; bunlardan farklı farklı tanımlamalar ve anlamlar çıkarabiliriz. Mezar taşları üstüne işlenen sembollerin temsili üzerinden vefat eden kişinin cinsiyeti, toplumsal konumu ve bazen de yaşı ortaya çıkabilir. Mezar taşları sahip oldukları özelliklerle bize bu bölgede gerçekleşen savaşlar hakkında da kanıt oluşturmaktadır.

Mezar taşı, sadece işlenmiş bir taş veya geçmiş bir zamanın kalıntısı değildir, o hiçbir şekilde geçmişin sessiz ve isimsiz bir yolcusu değildir. Her eski mezar taşının bize söyleyeceği çok şey vardır, yeter ki onun söylevini tanımlayabilelim. Mezar taşları, Bosna kül-

INTRODUCTION

Bosnia's cultural and historical heritage, among other things, is made of tombstones (nišani) as traditional gravestones. Bosnian tombstones (nišani) as an old and, in the most cases, marginalized tombstones tell us much more than we can assume. They quietly and unobtrusively reveal us the story of the past times. They tell us their own, but also our personal stories. They tell us about the unknown people and our ancestors, as well as the story of significant events from the ancient times. Meeting the remnants of the past, like the scattered tombstones, raise many questions for which it is difficult to find an answer. My personal interest for studying this area intensified with each new visit to one of the sites where I came in contact with necropolises. During my research, many of the visits to the cemeteries served well to reconcile the theoretical data with the condition and symbolism of the tombstones that were founded in the field. The old tombstones are largely neglected. They are often neglected and overgrown with shrubs and sometimes even forests. Many of the old cemeteries are destroyed during the construction of roads, and various other facilities.

We do not have to be great experts to notice that there are multiple types of tombstones; the variety of their forms proves this, as well as the specificity of their preparation. Many years ago Czech architect Josef Pospíšli noticed this and wrote in his article that; "[...] at first glance some monuments seem so similar that individual man would think that they are equal [...]. It is only when we look closely at them that we discover differences that are just so many, so they (tombstones) all together are not boring and monotonous."¹ Those who are interested in tombstones should pay particular attention to the significance of the symbols engraved on them, symbols whose elements can often be interpreted in many different ways. The meanings of the symbols displayed on the tombstones can reveal the gender, social position and sometimes the age of those who lie beneath them. Tombstones with their features also testify to the numerous wars that took place in this region.

Tombstone is not just a carved stone or a material

spomenici naše bosanske kulture i svjedoci jednog prošlog vremena. Ova vrsta nadgrobnih obilježja spoj su jednostavnosti i poruke budućim generacijama o kratkoći i prolaznosti života. Kao takvi, oni predstavljaju vrlo vrijedan dio naše prošlosti.

Ovaj rad ima za cilj prezentirati javnosti osnovne informacije o postojećim vrstama nišana i njihovom vremenu nastanka. Rad je rezultat četvorođšnjeg teorijskog, ali i terenskog istraživanja. Za izučavanje ove tematike koristio sam pisane, ali i dostupne materijalne, kao i usmene izvore. Istraživanje koje je provedeno za potrebe izrade ovog rada multidisciplinarnog je karaktera. Tokom istraživanja zastupljeno je nekoliko naučnih metoda koje su same po sebi karakteristične za društvene nauke, odnosno za društvena istraživanja. Korištene metode imaju veliki značaj u samom procesu istraživanja jer obezbjeđuju da dobijeni rezultati budu sigurniji i pouzdaniji.

U današnje vrijeme prava je rijetkost da neko poznaje oblike i vrste nišana. Obično su to površna, nepotpuna i nažalost, nekada u potpunosti iskrivljena tumačenja. Znanje o ovoj oblasti svedeno je na nezavidan nivo i kod nas je gotovo u potpunosti iščezlo. Želja mi je da ovaj rad predočim javnosti kako bi mnogi nišani u našem okruženju ponovo dobili svoje izgubljeno i gotovo zaboravljeno značenje. Nadam se da će moj trud oko ovog istraživanja biti odskočna daska za buduće istraživače koji će, u vremenu koje je pred nama, dati svoj doprinos da se znanje iz ove oblasti podigne na znatno višu razinu. Po svom značaju i rasprostranjenosti imamo itekako osnova da u skorijoj budućnosti počnemo ozbiljno razmišljati o stavljanju ovih spomenika kulture pod zaštitu UNESCO-a.

Ovom prilikom želim se zahvaliti recenzentu, prof. dr. sc. Hasanu Čemanu, na korisnim savjetima i uputama. Također, želim izraziti veliku zahvalnost Zajednici općina turskog svijeta - Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Generalnom sekretaru, gospodinu prof. dr. sc. Fahri Solaku, kao i gospodinu Jahji Muhasiloviću koji su prepoznali vrijednost ovog istraživanja, a uz čiju pomoć je i priređeno štampanje ovog rada.

Sarajevo, Juni, 2021.

mr. sc. Nihad Klinčević

türümüzün çok önemli sembolleri ve geçmişin şahitleridir. Bu tür bir mezar taşı gelecek nesillere, hayatın kısa ve geçici olduğuna dair bir mesajın ve sadeliğin birleşimidir. Bu yönleriyle bizim geçmişimizin çok önemli bir değerini temsil ederler.

Bu çalışmanın amacı mevcut mezar taşlarının çeşitleri ve yapılış zamanları hakkında genel bilgi sunmaktır. Çalışma, dört yıllık teorik ve alan araştırmasının sonucudur. Konuyu araştırmak için mevcut yazılı materyalleri ve sözlü kaynakları kullandım. Bu çalışmayı oluştururken yapılan araştırma multi disiplin bir yapıya sahiptir. Araştırma sırasında, sosyal bilimler ve araştırma konusunda belirleyici nitelikte olan birkaç bilimsel yöntem kullanılmıştır. Kullanılan metodlar araştırma sürecinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır; bunun nedeni de elde edilen sonuçların daha güvenli ve itimat edilir nitelikte olmasıdır.

Günümüzde mezar taşlarının çeşitleri ve şekilleri çok az kişi tarafından bilinmektedir. Çoğu zaman yapılan yorumlamalar yüzeysel, yarım kalmış ve bazen de maalesef tam manasıyla yanlıştır. Bu konu hakkındaki bilgi, istenmeyen bir seviyeye indirilerek önemsizleştirilmiş ve ülkemizdeki bilinirliği neredeyse tamamen kaybolmuştur. Bu çalışmanın sonunda, neredeyse anlamları unutulmuş mezar taşlarının değerlerini ortaya çıkarıp bunları yeniden kültürümüze kazandırmayı amaçlamaktayım. Umarım bu araştırma için gösterdiğim çaba, ileriki dönemde daha üst seviyelerde konu hakkında bilinirlik oluşturmak için katkıda bulunacak araştırmacılara bir sıçrama tahtası görevi görecek. İçerdiği önem ve kültüre katkısı bakımından yakın bir gelecekte bu kültür anıtlarının UNESCO'nun koruması altına alınacağını düşünüyorum.

Bu vesileyle, editör Prof. Dr. Hasan Çeman'a faydalı yönlendirmeleri için teşekkür etmek isterim. Ayrıca, büyük katkılarından dolayı Türk Dünyası Belediyeler Birliği'ne, Birlik Genel Sekreteri Sayın Dr. Fahri Solak'a ve ayrıca Sayın Yahya Muhasilović'e bu araştırmayı değerlendirdikleri ve bu sayede basımını sağladıkları için şükranlarımı sunarım.

Sarajevo, Haziran, 2021.

MA. Nihad Klinčević

remnant of some past times. It is by no means a mute and nameless traveler of the past. Every old tombstone has a lot to tell us, if we can recognize its speech. Tombstones are very important monuments of our Bosnian culture and witnesses of a past time. This type of tombstone is a combination of simplicity and a message to future generations about the brevity and transience of life. As such, they represent a very valuable part of our past.

This paper aims to present the public basic information about existing types of tombstones and date of their origin. The work is the result of four years of theoretical as well as field research. In order to research this subject I used both written and oral sources and material that were available. The research conducted to produce this work is of multidisciplinary nature. During the research several scientific methods are present, which in themselves are characteristic for the social sciences and research. The methods used are of great importance in the research process itself, as they ensure that the results obtained are more secure and reliable.

Nowadays, it is rare for anyone to know the shapes and types of tombstones. Usually there are superficial, incomplete and unfortunately sometimes completely distorted interpretations. The knowledge about this subject has been reduced to an unenviable level and has almost completely disappeared in our country. It is my desire to present this work to the public so that many of the tombstones in our area can regain their lost and almost forgotten meaning. I hope that my efforts around this research will be a springboard for future researchers who, in the time ahead, will make their contribution to raising knowledge in this field to a much higher level. In terms of its importance and distribution, we have every reason to start thinking seriously about putting these cultural monuments under UNESCO protection in the near future.

I use this chance to thank the reviewer, Prof. Dr. Sc. Hasan Ceman, for helpful tips and guidance. Also, I want to express my great gratitude to Union of Turkish World Municipalities, to Secretary General, Dr. Fahri Solak, as well as Mr. Jahja Muhasilović, who recognized the value of this research, and with the help of which publishing of this work was prepared.

Sarajevo, June, 2021.

Ma. Sc. Nihad Klinčević

POJAVA NIŠANA U BOSNI I HERCEGOVINI

Poznato je kroz historiju da širenje i dolazak jedne nove kulture sa sobom uvijek donosi mnoge novine i promjene. Tako je i pad srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva pod osmansku upravu sa sobom donio mnoge promjene u svakodnevnom životu stanovnika Bosne i kasnije Hercegovine. Pojava nišana (bašluka) kao islamskih nadgrobnih spomenika u Bosni direktna je posljedica dolaska Osmanlija u naše krajeve. Njihov način izrade i sama simbolika vežu se za kulturu i tradiciju koja se na ovim prostorima u 15. stoljeću širi sa Istoka. Potrebno je navesti mišljenje Mehe Čauševića koji kaže: "Nišan je naziv za nadgrobnni spomenik muslimana u Bosni i Hercegovini. Nišan je ustvari vertikalno oblikovano kamenje iznad grobova muslimana čiji oblik je u osnovi čovjekolik. Riječ nišan je perzijskog porijekla, a znači cilj, meta, biljeg, odlikovanje, nadgrobnni kamen, znak, znamenje."²

Bosanski nišani izuzetno su vrijedni spomenici kulture. Oni su vrlo važni svjedoci naše prošlosti. Upravo zbog bogate historije, postoji više etapa u izradi nišana na našim prostorima. O tome se i prije pola stoljeća pisalo gdje se navodi: „Nije dan narod ne podiže spomenike iz nekih hirova, ni razmetanja bogatstvom i snagom, već podiže da bi njima obezbjedio trajnu uspomenu na sebe i na svoje vrijeme, a kroz to da bi i svom potomstvu predao ubjedljive istorijske dokaze o pravu na opstanak baš na toj neprikosnovenoj grudi."³

Uzimajući u obzir sva dosadašnja dostupna istraživanja jasno se uviđaju tri faze u razvoju bosanskih nišana. Prvi period obuhvata prve godine ili najranije razdoblje osmanske uprave na ovim prostorima, koji se još naziva i Feth periodom. Prva, rana faza, obuhvata vremensko razdoblje od 15. do početka 17. stoljeća. Druga faza, nakon učvršćivanja osmanske vlasti, odnosi se na vrijeme kada su Osmanlije u potpunosti uspostavile svoju vlast nakon učvršćivanja granica prema zapadu. U to vrijeme su se ovi krajevi u potpunosti uklopili u ostatak Osmanaskog carstva. To obuhvata razdoblje

BOSNA HERSEK'TE MEZAR TAŞLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

Tarih boyunca yeni bir kültürün yayılması ve hâkim olması beraberinde birçok değişim ve yenilik getirmektedir. Böylelikle, Osmanlı yönetimi altındaki Orta Çağ Bosna Krallığı'nın düşüşü de kendisiyle beraber Bosna'nın ve sonra da Hersek'in sakinlerinin günlük hayatına birçok değişiklik getirmiştir. Nişanların (başlıkların) İslami taşları olarak Bosna'da ortaya çıkması, doğrudan Osmanlı'nın bölgemize gelişiyle olmuştur. Anıtların yapılış şekli ve temsil ettikleri, doğrudan 15. yüzyılda bu bölgeye doğudan yayılan kültür ve gelenek ile ilintilidir. Bu bağlamda Meho Čaušević'in düşüncesini belirtmek gerekir; Čaušević'e göre, "Nišan, Bosna Hersek'teki Müslüman mezar taşlarının ismidir. Nišan, esasında Müslüman mezarlarının üstünde dik şekilli ve şekli insanı temsil eden bir taştır. Nišan kelimesi Farsça kökenlidir ve hedef, amaç, işaret, süsleme, görüntü, mezar taşı ve sembol anlamlarına gelir."²

Bosna mezar taşları oldukça değerli kültürel anıtlardır. Onlar bizim geçmişimizin çok önemli tanıklarındır. Zengin tarihinin bir sonucu olarak, bölgemizde mezar taşı yapımının birçok şekli vardır. Bu konuda yarım yüzyıl önce de belirtildiği gibi, "hiçbir halk... geçici bir hevesle veya güç ve zenginlik göstermek için anıt dikmez, aksine kendileri ve yaşadıkları zamana ait sürekliliği olan bir anı oluşturmak için, ayrıca sonradan gelen nesillere bozulmaz bir toprak bütünlüğünde yaşama hakkına sahip olduklarını göstermek için tarihi bir delil sunmak amacıyla bu anıtı diker"³

Şimdiye kadar yapılan tüm çalışma ve araştırmalar incelendiğinde, Bosna'nın mezar taşlarının gelişiminde üç dönem ortaya çıkmaktadır. İlk dönem, Osmanlı'nın bu bölgedeki hâkimiyetinin ilk yıllarını yani Fetih dönemini içerir. İlk erken dönem, 15. yüzyılda başlayıp 17. yüzyıl başlarına kadarki zamandır. İkinci dönem Osmanlı'nın yönetimini güçlendirerek yerleştiği ve Batıya karşı sınırlarını güçlendirdiği dönemdir. Bu dönemde bu bölgeler Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleri ile tam bir bütünleşme sağlamıştır. Bu dönem, 17. yüzyıl başları ile 19. yüzyıla kadar olan zaman-

THE EMERGENCE OF TOMBSTONES (NIŠANS) IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

It is well known throughout history that the spread and arrival of a new culture always brings with it many innovations and changes. Thus, the fall of the medieval Bosnian Kingdom under Ottoman rule brought with it many changes in the daily lives of the inhabitants of Bosnia and later Herzegovina. The emergence of nišan (basluk) as Islamic tombstones in Bosnia is a direct consequence of the arrival of the Ottomans to our region. Their way of making and their symbolism is linked to the culture and tradition that spread from the East in this region during the 15th century. The opinion of Meho Čaušević should be cited when he said: "Nišan is the name for the tombstone of Muslims in Bosnia and Herzegovina. Nišan is actually a vertically shaped stone above the graves of Muslims whose shape is basically representing a human. The word nišan is of Persian origin, meaning goal, target, marker, decoration, headstone, sign, and landmark."²

Bosnian nišan tombstones are extremely valuable cultural monuments. They are very important witnesses to our past. Due to its rich history, there are several stages in the making of nišan tombstones in our region. Half a century ago, it was written about this. "No nation raises monuments because of some caprice, nor to display a wealth and power, but raises them to provide a lasting memory of themselves and their time and through that also to submit to their offsprings a compelling historical evidence of their right to survive on their inviolable land."³

Taking into account all available research so far, three stages in the development of Bosnian nišan tombstones are clearly identified. The first period covers the first years or the earliest period of Ottoman rule in this region, also called the Feth period. The first, early phase covers the period from the 15th to the beginning of the 17th century. The second phase, after the consolidation of the Ottoman rule, refers to the time when the Ottomans fully established their power after the western borders were consolidated. At that time, these regions were fully integrated with the rest of the Ottoman Empire. This covers the period from the beginning of the 17th until the 19th centuries. After

od početka 17. do 19. stoljeća. Nakon ovoga nastupa faza u izradi nišana koja obuhvata vremensko razdoblje od 19. stoljeća, kada je niz reformi i kasnijih historijskih faktora značajno utjecao na nastanak novih oblika nišana. Iako su zub vremena i naša tradicionalna nemarnost učinili da trajno izgubimo mnoge nadgrobne i historijske spomenike iz prošlosti, po današnjim ostacima još uvijek možemo utvrditi tačnu klasifikaciju.

Po načinu izrade, ali i po vremenu nastanka, nišane na prostorima Bosne i Hercegovine možemo podijeliti na:

- Rana faza;
- Faza izrade nišana nakon učvršćivanja osmanske vlasti..

dir. Bu dönemden sonra 19.yüzyıldan sonra ve birçok reform süreci ve sonrasında ortaya çıkan tarihi etkenler neticesinde etkilenip yeni görünüm kazanan mezar taşlarının ortaya çıktığı dönem gelir. Her ne kadar zaman tahribatı ve tarihsel ilgisizliğimiz neticesinde birçok mezar taşını ve tarihi anıtı tamamen kaybetmiş olsak da, bugün elimizde olan kalıntılarla doğru bir şekilde tasnif yapabilmeye imkânımız vardır.

Hem yapılaş şekline göre hem de ait olduğu döneme göre, Bosna Hersek mezar taşlarını şu şekilde bölümlere ayırabiliriz;

-Erken dönem;

-Osmanlı yönetiminin güçlendiği dönemde yapılan mezar taşları.

this comes the stage in the manufacture of tombstones, spanning from the 19th century, when a number of reforms and subsequent historical factors significantly influenced the emergence of new forms of tombstones. Although the ravages of time and our traditional negligence have made us permanently lose many of the tombstones and historic monuments of the past, by today's remains we can still determine the correct classification.

According to the method of their production, but also by the time of their emergence, the nišan tombstones on the territory of Bosnia and Herzegovina can be divided into:

- Early stage;
- The stage of making nišan tombstones after the Ottoman rule was consolidated.

1. RANA FAZA U IZRADI NIŠANA

Nišani iz rane faze obuhvataju period neposredno nakon pada srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva i uspostave osmanske uprave na ovim prostorima. Ova faza obuhvata vremenski period od 15. stoljeća pa do sredine 17. stoljeća. Odluku se jednostavnošću u izradi sa primjesama klesarskih tradicija srednjovjekovne Bosne. Bitno je odmah napomenuti da utjecaj srednjovjekovne kulture u Bosni nije prestao dolaskom Osmanlija na ove prostore. Nezahvalno bi bilo govoriti da se taj utjecaj proširio samo na nišane, ali zbog tematičke ovog djela obrađivaćemo ovaj odnos. O tome su pisali autori sa naših prostora još 1933. godine ističući sljedeće: "Patareni ili bogumili su bili naši pradjedovi, koji vjerovali da imaju dva boga: bog dobra i bog zla, koji se vazda među se glože. Također su vjerovali da je duša dar božiji, a tijelo dar đavolji. Nisu vjerovali u križ niti su ga poštivali. Iz Srbije ih je protjerao Nemanja, a i u Bosni im nije bilo često dobro, jer su na njih dizali mađarski kraljevi i pape takozvane križarske vojne[...]. Kad su Turci osvojili Bosnu godine 1463., ogroman broj patarena primi Islam pred licem samoga sultana Mehmeda el-Fatiha. Mi bosansko-hercegovački muslimani smo jedini potomci ovih starih patarena ili bogumila, koji nisu bili kršćani ili hrišćani. Patarena je bilo sve do polovice prošloga vijeka po zabitima naših planina."⁴

Dolazak islama i sam proces islamizacije nije zatirao narodne običaje i navike stanovnika nekadašnjeg Bosanskog kraljevstva. Neki elementi srednjovjekovne kulture i danas postoje u našem svakodnevnom životu. O ovome je pisao Nijaz Šurkić koji kaže: "S obzirom na činjenicu da je Vizantija, koja je igrala važnu ulogu na srednjovjekovnom Balkanu, bila direktan susjed islamskim državama u M. Aziji i Mediteranu, za očekivati je bilo da veza našeg stanovništva sa islamom bude najjača sa istoka i jugoistoka tj. preko Bugarske, Grčka i Makedonije. Međutim, one su nešto direktnije i intezivnije, u srednjem vijeku, sa sjevera i jugozapada, odnosno preko pograničnih dijelova (Slavonije, Srema, Semberije) sa Mađarskom i duž jadranske obale. Mađarski su kraljevi, duž svojih južnih granica prema Vizantiji i srpskim kneževi-

1. ERKEN DÖNEMDE YAPILAN MEZAR TAŞLARI

Erken dönem mezar taşları, Orta Çağ Bosna Krallığı'nın düşmesinden sonra Osmanlı yönetiminin bu bölgeyi yönetmeye başladığı dönemde yapılmıştır. Bu dönem, 15. yüzyıldan 17. yüzyıl ortalarına kadar olan zamanı kapsar. Ortaçağ Bosnasının taş oymacılığı geleneklerinin sadelikleriyle ayırt edilirler. Önemle belirtilmesi gerekir ki Osmanlı'nın bu bölgeye gelişi ile beraber Orta Çağ Bosna kültürünün etkileri kesintiye uğramadan devam etmiştir. Bu etkinin sadece mezar taşlarında sürdüğünü söylemek yanlış olur, ancak bu çalışmanın gereği olarak sadece mezar taşı konusunu işleyeceğiz. Bölgenin bu konuda yazan araştırmacıları 1933 yılında bunu şu şekilde ifade etmiştir: "Pateranlar veya Bogomiller atalarımızı ve iki tanrı olduğuna inanıyorlardı: iyilik ve kötülük tanrıları ki bunlar sürekli birbiriyle kavgalıdır. İnançlarına göre ruh Tanrı'nın hediyesi, beden ise şeytanın hediyesiydi. Haça inanmıyor veya saygı göstermiyorlardı. Sırbistan'dan Kral Nemanja tarafından kovuldular; Bosna'da da genelde durumları iyi değildi çünkü Macar kralları ve papalar da haçlı ordularıyla onlara karşı askeri seferler düzenliyordu[...]. 1463'te Türkler Bosna'yı fethettiğinde Pateranların büyük bir çoğunluğu, Fatih Sultan Mehmet'in huzurunda İslamiyet'i seçti. Biz, Bosna Hersekli Müslümanlar, bu bölgenin Ortodoks ya da Katolik Hristiyan olmayan yegâne Pateran torunlarıyız. Geçen yüzyılın ortasına kadar Pateranlar dağlık bölgelerimizde varlıklarını sürdürdüler."⁴

İslamın gelişi ve İslamlaştırma süreci, önceki Bosna Krallığı'nın halk geleneklerinin ve davranışlarının sürdürülmesine baskı uygulamamıştır. Bugün bile günlük yaşantımızda Orta Çağ kültürüne ait bazı unsurlar varlığını sürdürmektedir. Bu konuda Nijaz Šurkić şunları yazmıştır: "Orta Çağ'da Balkanlarda önemli rol oynayan Bizans İmparatorluğu'nun Küçük Asya (Anadolu) ve Akdeniz'de doğrudan İslam devletlerine komşu olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, toplumumuz ve İslam arasındaki etkileşimin Bulgaristan, Yunanistan ve Kuzey Makedonya gibi doğu ve güneydoğudaki devletlerden daha güçlü olması beklenirdi. Ancak Orta Çağ'da bu bağlar, kuzeyden ve güneybatıdan veya Macaristan'la sınır bölgelerden (Slovenya, Sirem, Semberyaa) ve Adriyatik kıyı boylarından daha doğrudan ve daha etkili hale gelmiştir. Macar kralları Bizans ve Sırp Prenslüklerinin

1. AN EARLY STAGE IN THE MAKING OF NIŠAN TOMBSTONES

Early-stage nišans cover the period immediately after the fall of the medieval Bosnian Kingdom and the establishment of the Ottoman rule in this region. This phase covers the period from the 15th century to the mid-17th century. They are distinguished by their simplicity in making with the admixtures of the stone-carving traditions of medieval Bosnia. It is important to note that the influence of medieval culture in Bosnia did not cease with the arrival of the Ottomans in these areas. It would be wrong to say that this influence extended only to the tombstones, but because of the subject matter of this work, we will deal only with this segment. Authors from our region wrote about this issue back in 1933, emphasizing the following: "Patarens or Bogomils were our ancestors, who believed that there are two gods: the god of good and the god of evil, who always fight among themselves. They also believed that the soul was a gift from God and the body was a gift from the devil. They did not believe or respect the cross. They were expelled from Serbia by Nemanja, and in Bosnia their condition was not often well, because Hungarian kings and popes with the so-called crusader armies were raiding on them [...]. When the Turks conquered Bosnia in 1463, a huge number of Patarens adopted Islam in front of Sultan Mehmed al-Fatih himself. We Bosnian Muslims are the only descendants of these old Patarens or Bogomils, who were not Catholics or Orthodox Christians. Patarens were present until the middle of the last century in the backwoods of our mountains."⁴

The advent of Islam and the very process of Islamization did not suppress the folk customs and habits of the inhabitants of the former Bosnian Kingdom. Some elements of medieval culture still exist in our daily lives. Nijaz Šurkić wrote about this saying: "Given the fact that Byzantine Empire, which played an important role in the medieval Balkans, was a direct neighbor to Islamic countries in Asia Minor and the Mediterranean, it was to be expected that the link between our population and Islam would be strongest from the east and southeast, i.e. via Bulgaria, Greece and Macedonia. However, during the Middle Ages these ties are somewhat

Slika 1. Nišani iz rane faze sa ljudskom figurom i sabljom u selu Turovi kod Trnova. Foto: Nihad Klinčević

Resim 1. Trnovo yakınlarındaki Turovi köyünden insan ve kılıç figürlü Erken dönem mezar taşları. Fotoğraf: Nihad Klinčević

Figure 1. Early-stage nišans with a human figure and a human figure and a saber in the village of Turovi near Trnovo. Photo: Nihad Klinčević

more direct and intense from the north and southwest or across border areas (Slavonia, Srem, Semberia) with Hungary and along the Adriatic coast. Hungarian kings settled several militant Turkish tribes (Pechenegs, Hazara, Bashkir, and Kalesija) who were mostly Muslims along its southern border to Byzantium and Serbian principalities. It appears that these groups have developed quite strong activity in the social and economic life of these regions, which certainly did not lack religious discussions. Possibly their increased power led the Hungarian kings to issue rigorous laws in the twelfth century against them to prevent them from further missionary and other progress. Some Arab-Islamic sources, such as Abu Hamid al-Garnati, Istahri, Yakut al-Hamawi, speak of them, as well as some Hungarian sources mention them under the name Ismailia, and Bozormans (distorted version of the word Muslim).⁵

Thus, some parts of Bosnia became familiar with Islam even before the arrival of the Ottoman Empire in these areas, which is taken as the official date of Islam's arrival in Bosnia. It is well known that in the 12th century the Hungarian king, during the war against Byzantium, hired the Khazar tribe Kalesi from the Caucasus, who were Muslims. During that military engagement, there were some misunderstandings that caused the tribe to withdraw from the military alliance. Subsequently, the tribe was hired by the former Bosnian ban Boric and settled near the northern border of Bosnia, in the area of today's town of Kalesija. Because of the name of this people, this city probably got its name too. The first religious buildings were built in Kalesija under their influence. Research on this issue was also carried out by Dr. Enver Imamovic, professor from the University of Sarajevo, who found that these peoples were mentioned by Spanish and Byzantine writers.⁶ Muhamed Hadzিজahic also mentions them in his work, saying: "These Muslims were also known by the name of Halesia or Kalesija (also referred to by Kinam, but the religious affiliation of these people was not clear to him) (Comp. Jovanka Kalić, Podaci Edu-Hamida o prilikama u južnoj Ugarskoj sredinom XII veka. Zbornik za istoriju IV, Matica srpska, 1971, str. 25-37). [...] The question arises

nama, naselili izvjestan broj ratobornih turskih plemena (Pečenjega, Hazara, Baškorda, Kalesija) mahom muslimana. Izgleda da su ovi razvili dosta snažnu aktivnost u društvenom i ekonomskom životu tih predjela u kojoj sigurno nije nedostajalo i vjerske govornosti. Moguće da je njihova narasla moć, navela mađarske kraljeve da izdaju rigorozne zakone u XII stoljeću protiv njih kako bi ih onemogućili u daljem misionarskom i drugom napretku. O njima govore i neki arapsko-islamski izvori kao Abu Hamid al-Garnati, Istahri, Jakut al-Hamawi, a i mađarski izvori ih spominju pod imenom Ismailije, i Bozormani (iskrivljeno od muslimani).⁵

U skladu sa ovim, pojedini krajevi Bosne upoznali su se sa islamom i prije dolaska Osmanskog carstva na ove prostore, a koji se uzima kao zvaničan datum dolaska islama u Bosnu. Tako je poznato da je u 12. stoljeću mađarski kralj, u vrijeme dok je ratovao protiv Vizantije, unajmio hazarsko pleme Kalesi sa Kavkaza, koji su bili muslimani. Tokom tog vojnog angažmana nastali su određeni nesporazumi zbog kojih se pleme povuklo iz tog vojnog saveza. Naknadno je to pleme unajmio tadašnji bosanski ban Borić i smjestio ga neposredno u blizini sjeverne granice Bosne, na područje današnje Kalesije. Zbog imena ovog naroda i ovaj grad je najverovatnije dobio svoj naziv. U Kalesiji su pod njihovim utjecajem izgrađeni i prvi objekti vjerskog karaktera. Istraživanje o ovome vršio je i profesor Univerziteta u Sarajevu, dr. Enver Imamović, koji je utvrdio da su o ovim narodima pisali španski i vizatnijski pisci.⁶ U svom radu spominje ih i Muhamed Hadžijahić gdje kaže: "Ti su muslimani bili poznati i pod imenom Halesije ili Kalesije (spominje ih i Kinam, ali mu nije bila jasna vjerska pripadnost ovih ljudi) (Upor. Jovanka Kalić, Podaci Edu-Hamida o prilikama u južnoj Ugarskoj sredinom XII veka. Zbornik za istoriju IV, Matica srpska, 1971, str. 25-37).[...] Postavlja se pitanje da li su Kalesije stajali u kakvoj direktnoj vezi s Bosnom, odnosno drugim riječima pitanje je: da li je bilo u Bosni muslimana analogno kao u Srijemu ili npr. u Osijeku (gdje se Hysmaelite vel Byssenil spominju 1196. kao obveznici plaćanja carine u korist samostana Čikadora). Da je Kalesija bilo u sjeveroistočnoj pa i sjevernoj Bosni, svjedoče to-

bulunduğu güney sınırları boyunca çoğunlukla Müslüman olan savaşı Türk Boylarını (Peçenekler, Hazarlar, Başkurtlar, Keleşler) yerleştirdi. Bu grupların toplumsal ve ekonomik hayatta ve aynı zamanda dini konularda etkilerini güçlü bir şekilde hissettirdiği söylenebilir. Artan güçlerinin, Macar krallarının 12. yüzyılda kendilerine karşı daha baskıcı kanunlar çıkararak onların misyonerlik ve diğer çalışmalarını engellemek istemelerine gerekçe olduğu da imkân dâhilindedir. Hem Ebu Hamid Al Garnati, İstahri, Yakut Al Hanawi gibi bazı Arap-İslam kaynakları hem de Macar kaynakları bu gruplardan İsmailiye ve Bazarmani (Müslüman kelimesinin bozulmuş hali) olarak bahsetmektedir."⁵

Bu şekilde Bosna'nın bazı bölgelerinin İslam ile tanışması Osmanlı Devleti'nin geliştirmeden önce olmuştur, bu da resmi olarak İslam'ın Bosna'ya geliş tarihi olarak belirlenmiştir. Bilindiği gibi 12.yüzyılda Macar kralı Bizans'a karşı açtığı savaş sırasında Kafkaslardan Müslüman olan Hazar boyunun Kalesi kolunu yardıma çağırmişti. Bu askeri muharebe sırasında bu boyun yapılan askeri işbirlikten çekilmesine neden olacak bazı yanlış anlaşılmalarda yaşandı. Sonuç olarak önceki Bosnalı Ban Boric bu boyu kendi yanına almış ve Bosna'nın kuzey sınırlarına yakın, bugün Kalesija olarak adlandırılan bölgeye yerleştirmişti. Bu halkın ismine istinaden şehre bu isim konduğu düşünülmektedir. Kalesija'da yapılan ilk dini yapılar onların etkisiyle inşa edilmişti. Bu konuda Sarajevo Üniversitesi Profesörü Dr. Enver Imamovic de çalışmış ve bu halkın İspanyol ve Bizans tarihçilerinin kayıtlarındaki varlığını belgelemiştir.⁶ Bu konu hakkında ayrıca çalışmalar yapan Muhamed Hacıyahşiç de şunları belirtmiştir: "Bu halk Müslüman Halesije veya Kalesije olarak tanımlanır (Kinam ismiyle de bahsedilmektedir ancak dini inançlarından emin olunamamıştır). (Jovanka Kalić, Podaci Edu-Hamida o prilikama u južnoj Ugarskoj sredinom XII veka. Zbornik za istoriju IV, Matica srpska, 1971, sayfa 25-37). [...] Burada sorgulanan şey Kalesilerin Bosna ile doğrudan bir bağlantısının olup olmadığıdır, diğer bir ifadeyle soru şudur: Acaba Bosna'da Srijem bölgesi veya Osijek'tekine benzer Müslümanlar var mıydı? (Osijek'te 1196'da Chikador manastırı adına Hysmelite vel Byssenil'den gümrük vergisi alındığından bahsedilmektedir). Zvornik yakınlarındaki Kalesija ve Prnjavor yakınlarındaki Pecenegovci bölgelerinde

Slika 2. Usklesane ptice na nišanu iz rane faze u haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Resim 2. Saraybosna Ali Paşa Camii Haremünde Erken Dönem Mezar Taşının üzerine işlenmiş kuş figürleri

Figure 2. Bird figures carved on the Early Tombstone in the Harem of Sarajevo Ali Pasha Mosque

ponimi Kalesije kod Zvornika te Pečenegovci kod Prnjavora (po Pečenezima). Dodajemo da je prof. Nedim Filipović upozorio da se na jednom stećku u selu Glumini kod Zvornika sreće pisar natpisa pod turskim imenom Kulduk. To bi ime moglo biti izvjesni kalesijski relikat.”⁷

Mnogo je zadržanih starih srednjovjekovnih elemenata u narodnim običajima, ishrani, izradi ćilima i narodnom vezu. O ovome govori i Mehmed Handžić gdje kaže: “Dr. Pilar drži, da je običaj mnogo sušenja voća, osobito bosanske suhe šljive, ostatak bogomilske kulture, jer preko zime hranili su se bogomili kruhom i suhim voćem.”⁸ Upravo zbog ovih utjecaja nišani iz rane faze često imaju oblik koji asocira na srednjovjekovne stele ili uspravne stećke. Ukrasi koji se nalaze na njima gotovo su u istom obliku prenijeti sa stećakana nove nadgrobne spomenike islamskog karaktera. Značajno je pomenuti mišljenje Mehmeda Mujezinovića koji o ovome kaže: “Nišani, prve, najstarije epohe u Bosni i Hercegovini imaju dosta zajedničkih elemenata sa srednjovjekovnim nadgrobni spomenicima-stećcima i označuju grobove islamiziranih stanovnika Bosne, starih ‘Dobrih Bošnjaka’.”⁹

Poznato je da je ukrašavanje nadgrobni spomenika bila obavezna prateća pojava i višestoljetna srednjovjekovna tradicija i praksa. Tako, vrlo često, na nišanima ovog tipa nalazimo uklesane krugove, cvjetne dekoracije, određene prikaze živih bića, dijelova ljudskog tijela, polumjesec, krug, ljiljan itd. Alija Nametak u svom pisanom djelu kaže: “Prvi nadgrobni kamenovi (koji se u Bosni zovu nišani, a u Hercegovini bašluci) u islamskom svijetu su bez natpisa i vrlo su maleni. Kasnije, razvijanjem državne moći i sjaja, i mrtvacima se podižu veći nadgrobni kamenovi s natpisima. Postoji tradicija da je sa sultanom Mehmed el-Fatihom išlo 12.000 klesara, koji su podizali nadgrobne kamenove njegovim poginulim vojnicima[...]. Na prvim nišanima bosanskih domorodaca natpisi su pisani bosanskom ćirilicom, tzv. bosančicom ili begovskim pismom[...]. Na nišanima iz prvih dana islama u našim krajevima ima raznih isklesanih ukrasa: mačeva, lukova, topuza, balta (sjekira), bajraka, ali ima i raznih životinja: sokola, jelena i zmija.”¹⁰

Iako se to u dobroj mjeri kosi sa islamskom tradi-

Slika 3. Isklesana zmija na stećku na lokalitetu Gvozno Polje na Treksavici. Foto: Midhat Kapo.

Resim 3. Treskavica daği Grozno Polje'de bulunan orta çağ mezar taşı üzerinde işlenmiş yılan sembolü

Figure 3. The symbol of a snake engraved on the medieval tombstone on the Treskavica Mountain Grozno Polje.

(Peçeneklere göre) bulunan yer isimleri, Kalesija'nın kuzeydoğu ve kuzey Bosna'da olduğunu teyid etmektedir. Ayrıca Prof. Nedim Filipović'e göre Zvornik yakınlarındaki Glumini köyündeki bir stećak'ta⁷ ismi Kulduk olan bir Türk yazıcı olduğu bilinmektedir. Bu ismin Kalesi'ye ait bir kalıntı olması muhtemeldir.”⁸

Halk gelenekleri, beslenme, kilim yapımı ve yöresel kıyafetlerde ortaçağdan kalma birçok element mevcudiyetini korumaktadır. Bu bağlamda Mehmet Handžić de Dr. Pilar'ın “meyve kurutulması geleneğinin, özellikle Bosna'ya ait kurutulmuş mürdüm eriğinin, Bogomil kültüründen geldiğini çünkü kış ayı boyunca Bogomillerin ekme ve kurutulmuş meyvelerle beslendiğini belirttiğini dile getirmiştir.”⁹ Bu etkilerden dolayı erken dönem mezar taşları ortaçağa ait dikili taşlara veya dikey yapılmış stecak mezar taşlarına benzemektedir. Üzerlerindeki süs işlemler stecak mezar taşlarından İslami karakteristiğe sahip mezar taşlarına kadar hemen hemen aynı şekilde yapılmıştır. Mehmet Mujezinović'in bu konudaki görüşü önemlidir. Mujezinović'e göre, “Bosna Hersek'te ilk ve en eski çağlara ait mezar taşlarının ortaçağ mezar anıtları ‘Stećak’larla pek çok ortak karakteristik özel-

as to whether the Kalesijas stood in direct relation to Bosnia, or in other words the question is: Were there any Muslims in Bosnia analogous as in Srijem region or eg. in Osijek (where Hysmaelite vel Byssenil is mentioned in 1196 as taxpayers in favor of the monastery of Chikador). The toponyms of Kalesija near Zvornik and Pecenegovci near Prnjavor (according to Pecheneg people) testify that Kalesija was in northeastern and northern Bosnia. To add that prof. Nedim Filipovic reminded how there is a scribe under the Turkish name Kulduk mentioned on the Stećak⁷ in the village of Glumini near Zvornik. That name might be a certain Kalesian relic.”⁸

There are many retained old medieval elements in folk customs, diet, rug making and folk clothes. Mehmed Handžić also talks about this, when he says: “Dr. Pilar says that the custom of drying many fruits, especially Bosnian dried plums, is a remnant of the Bogomil culture, because during the winter they were eating bread and dried fruits.”⁹ It is because of these influences that early-stage nišans often have a shape that resemble

4

Slika 4. Isklesana zmija na nišanu iz rane faze u selu Turovi kod Trnova. Foto: Nihad Klinčević.

Resim: 4. Trново'ya bağlı Turovi köyünde erken dönem mezar taşı üzerine oyulmuş yılan motifi.

Figure 4. snake motif carved on an early period gravestone in the village of Turovi, in Trnovo.

liği mevcuttur ve bu taşlar Bosna'nın Müslümanlaştırılmış sakinlerinin, yani eski 'İyi Bosnalı'ların mezarlarına aittir."^{10 11}

Bilindiği gibi mezar anıtlarının süslenmesi geleneği yaygın bir durum ve yüzyıllardır süregelen bir ortaçağ geleneği ve uygulamasıydı. Bu doğrultuda, bu tip mezar taşlarında sıklıkla karşılaştığımız süslemeler, daireler, çiçek dekorasyonları, yaşamsal vurguların gösterilmesi, insan vücudunun bazı bölümleri, yarım, daire, zambak vb. şekillerdir. Alija Nametak kendi çalışmasında, "İslam dünyasında yapılan ilk mezar taşlarını (Bosna'da nişan olarak, Hersek'te ise başlık olarak isimlendirilir) yapanın ismi yoktur ve oldukça küçüktürler. Sonraları devlet gücünün artması ve şaşalı şartların sonucu olarak, ölümlere yapılan mezartaşları da daha büyük ve yapanın ismi yazılarak yapıldı. Fatih Sultan Mehmet döneminde gelenek olarak 12.000 kadar taş ustasının bulunduğu ve bunların ölen askerlerin mezar taşlarını yaptıkları malumatı vardır [...]. Bosna'nın yerli halkına ait ilk dönem mezar taşlarında imzalar Boşnak-Kiril yani Bey alfabesi olarak da bilinen Bosančica alfabesiyle yazılıyordu. (...).¹² Bölgemizde İslam'ın ilk dönemlerinde yapılan mezar taşlarında muhtelif motif süslemeleri vardır: kılıçlar, kemerler, topuzlar, baltalar, bayraklar bunlardan bazılarıdır ancak kartal, ceylan, yılan gibi değişik hayvan figürleri de bulunmaktadır."¹³

Her ne kadar İslami gelenekle çelişse de, Osmanlı'nın bu bölgede güçlü olduğu dönemde de bu tür mezar süslemelerinin bulunduğu bilinmektedir. Sulejman Suljagić de bu konuyla ilgili şunu söylemiştir: "Bu kâlintılarla ilgili en enteresan şey, bu mezar taşlarının Saraybosna'nın çevresindeki tüm dağlık alanda çokça bulunmasıdır. Şekillerinden ve eğer bulunursa üzerindeki yazılardan bu anıtların kime ait olduğunu tespit edebilirsiniz[...]. İlk mezar taşları bu bölgede yaşamış Bogomil inancına sahip insanlara aittir; İkinci mezarlar ise bu bölgedeki Bogomil inancından İslam'a geçenlerin geçiş dönemine aittir. Bazı bölgelerde ise stećak mezar taşları günümüzde de Müslümanların gömüldüğü mezarlıkların bir parçasıdır. Buna ve bu bölgede yaşayan ve ataları Bogomil olan Müslümanların günümüzde sürdürdükleri bazı geleneklere göre mezar taşlarının üstünde insan, at, köpek, yılan gibi figürler ve işaretler gibi yontulmuş bazı suretler bulabilirsiniz ki, İslam'da bunların mezar taşlarında bulunmasına müsaade edilmemiştir[...]. Bunlar kesin-

to medieval stelae or upright stećak tombstones. The decorations on them are transferred almost in the same shape from the stećak tombstones to the new tombstones of Islamic character. It is important to mention the opinion of Mehmed Mujezinović, who says about this: "The nişans, of the first and the oldest epochs in Bosnia and Herzegovina have many elements in common with the medieval stećak tombstones and they mark the graves of the Islamized inhabitants of Bosnia, the old 'Good Bosniaks'."^{10 11}

It is well known that the decoration of tombstones was a common phenomenon and a centuries-old medieval tradition and practice. So, very often, on tombstones of this type we find carved circles, floral decorations, certain representations of living beings, parts of the human body, crescent, circle, lily, etc. Alija Nametak says in his written work: "The first tombstones (called nişan in Bosnia and bašluk in Herzegovina) in the Islamic world are without inscription and are very small. Later, with the development of state power and splendor, larger tombstones with inscriptions were raised to the dead. There is a tradition 12,000 stonemasons followed Sultan Mehmed II on his campaigns and erected tombstones for his fallen soldiers [...].The first nişan tombstones of the Bosnian natives were inscribed in Bosnian Cyrillic, so-called Bosančica letter also known as the Beg letter[...].¹² Nişan tombstones from the first days of Islam in our region have various carved ornaments: swords, bows, maces, axes, flags but there are also various animals: falcons, deer and snakes."¹³

Although this is largely contrary to the Islamic tradition, it is interesting to point out that we find such decorated tombstones in the period when the Ottoman administration was well established in this region. Sulejman Suljagić also wrote about it, saying: "The most interesting of all these antiquities are the tombstones, which are many in all the mountainous areas around Sarajevo. By the form, and sometimes by the inscription, if it is found, you will understand to whom these monuments refer [...]. The first are the tombstones of the natives of these lands, who belonged to the Bogomil religion, and the second are the tombs of Muslims from the transition period from Bogomilism to Islam. In

cijom zanimljivo je istaći da ovakvo ukrašene nišane pronalazimo i u vremenskom periodu kada je osmanska uprava u dobroj mjeri zaživjela na ovim prostorima. O tome je pisao i Sulejman Suljagić gdje kaže: "Najinteresantniji su od svih tih starina nadgrobni spomenici, kojih ima u velikoj množini po svim planinskim krajevima oko Sarajeva. Po obliku, a katkad i po natpisu, ako se na kome nađe, razabraćeš na koga se odnose ti spomenici[...]. Prvi su nadgrobni spomenici starosjedilaca ovih krajeva, koji su pripadali bogumilskoj vjeri, a drugi su grobovi muslimana iz prelaznog doba sa bogumilstva na islam. Na nekim mjestima su stećci u sklopu grobalja, u kome se još i danas muslimani kopaju. Po tome sudeći, a i po nekim današnjim običajima među muslimanima ovih krajeva, koji potječu po svojoj prilici od njihovih pradjedova, bogumila, i oni bi morali biti potomci tih bogumila[...]. Na nišanima naći ćeš uklesanih sureta (likova, znakova, koji predstavljaju živa bića, čovjeka, konja, kera, zmiju), a to sljedbenicima islama nije dozvoljeno metati na svoje nadgrobne spomenike[...]. To su spomenici sigurno još iz vremena, kada su istom prešli sa bogumilstva na islam, dok nisu bili dobro upućeni u islamske vjerske propise i običaje. Oblik takvih spomenika je obično 1 i po do 2 m duga plosnata kamena ploča, koja se ne završava kao današnji muslimanski nišani, već je šiljasta, ili je čunjasta prizma. Ti se spomenici nalaze oko današnjih muslimanskih sela. Stanovnici te spomenike čuvaju i od vremena do vremena bijele krečom, jer ih drže nadgrobnim spomenicima svojih pradjedova, svejedno što na njima gledaju uklesana sureta. Iz pričanja starijih, muslimana i pravoslavni, razabraćeš da pravoslavni nisu od vajakada odavde, nego su se postepeno kroz zadnjih dvjesto godina naselili najviše iz Crne Gore i Hercegovine. To se raspoznaje i po njihovim mnogim današnjim prezimenima: Dragaš, Vaški, Gramzov, Tandra, Lackan, i dr., od kojih se mnoga još i danas nalaze na sjevernim krajevima Crne Gore."¹¹

O zajedničkim klesarskim dekoracijama i simboli na stećcima i nišanima iz rane faze pisao je i Šefik Bešliagić gdje kaže: "Kako se sunce, polumjesec i zvijezda zaista vrlo česti motivi stećaka, gdje polumjesec i zvijezdu više puta vidimo i kao

likle Bogomil inancından İslam'a geçiş dönemine ait anıtlardır, çünkü o zamana kadar İslami kural, kaide ve gelenekler konusunda yeterince bilgili değillerdi. Bu anıtlar, 1 buçuk ile 2 metre civarında düz taş levhalarıdır ve günümüz Müslüman mezar taşlarıyla aynı şekilde değildir; sivri veya konik prizma şeklindedir. Bu mezar anıtları günümüzün Müslüman köylerinin yakınlarında bulunmaktadır. Bölgede yaşayan insanlar bu anıtları belirli dönemlerde beyaz kireç ile korumaktadır, çünkü her ne kadar üzerinde yontulmuş figürler bulunuyor olsa da bunları kendi atalarının mezarları olarak görmekteyler. Yaşlı Müslümanlar ve Ortodoks Hristiyanların hikâyelerinden de anlaşıldığı gibi, Ortodoks Hristiyanlar her zaman burada yaşamamış, son iki yüzyılda en çok Karadağ ve Hersek bölgesinden geldikleri görülmüştür. Bu durum bugün kullanılan soyadlarından da tespit edilmektedir: Dragaš, Vaški, Gramzov, Tandra, Lackan ve benzeri gibi birçok soyadı bugün Karadağ'ın kuzey bölgelerinde bulunmaktadır."¹⁴

Şefik Bešliagić de erken döneme ait ortaçağ mezar taşları ve mezar taşlarının ortak işleme ve süslemeleri hakkında şunları söyler: "Güneş, hilal ve yıldızlar, Ortaçağ mezar taşlarının yaygın motifleri olarak or-

some places, the Stećak tombstones are part of cemeteries where Muslims are still buried today. According to this, and according to some of today's customs among the Muslims of these parts, who are descended from their ancestors, Bogumils, and they should be descendants of those Bogumils as well [...]. On the nišan tombstones you will find carved figures (figures and signs representing living beings, man, horse, dog, snake), and this is not allowed for the followers of Islam to put on their tombstones [...]. These are certainly monuments from the time when they converted from Bogomilism to Islam, until they were not well versed in Islamic religious laws and customs. The shape of such monuments is usually 1 and a half to 2 m long, flat stone slab, which does not end up as today's Muslim nišan tombstone, but is pointed or cone-shaped prism. These monuments are located around today's Muslim villages. The inhabitants preserve these monuments from time to time with white lime, because they see them as the tombstones of their ancestors, regardless of the fact that they have carved figures engraved on them. From the stories of the elderly Muslims and Orthodox Christians you will see that the Ortho-

Slika 5 i 6. Nišani u selu Dumanjići i Čadovini kod Rogatice sa natpisima na bosančici.¹⁸

Resim 5 ve 6. Rogatica yakınlarındaki Dumanjici ve Čadovina köylerinde Bosançitsa yazılı Mezar Taşları²³

Figures 5 and 6. Nišani in the village of Dumanjići and Čadovina near Rogatica with inscriptions in Bosančica letter.²¹

oznake grbova, a osim toga se javljaju i na starijim krstačama, prozilazi da su ovakvi motivi na nišanima u najvećoj mjeri rezultat utjecaja klesarske tradicije stećaka i da su prevashodno bosanskog karaktera.¹²

Posebno je vrijedno napomenuti da se prikazi na stećcima razlikuju u zavisnosti od ličnosti umrlog, ali i od njegovog statusa u društvu. Često na njima srećemo simbol polumjeseca, ali on nema istu simboliku i značenje kao što to ima u islamskoj tradiciji. Polumjesec kao i ostali klesarski motivi i ukrasi iz srednjeg vijeka prenose se pod utjecajem

*taya çıkar. Hilal ve yıldızlar çoğunlukla amblem işareti olarak ortaya çıksa da daha eski haç şeklindeki mezar taşlarında da yer almaları, ortaçağ mezar taşlarını işleme geleneğinin bir sonucu olmakla birlikte ağırlıklı olarak Boşnak özelliklerini taşımaktadır.*¹⁵

Stećak mezar taşlarının üzerindeki süslemelerin hem ölen kişiye hem de ait olduğu toplumsal statüye göre değişkenlik gösterdiğini de belirtmek gerekir. Birçoğunda yarım ay sembolü ile karşılaşılr ancak buradaki yarım ay İslami gelenekteki anlamı vermez. Hem yarım ay hem de Orta Çağlardan gelen taş yontmacılığına ait diğer motif ve süslemeler, bölgesel gele-

dox Christians have not always lived here, but have gradually settled over the last two hundred years mostly from Montenegro and Herzegovina. This is understood by many surnames today: Dragaš, Vaški, Gramzov, Tandra, Lackan, etc., many of which are still found today in the northern parts of Montenegro.”¹⁴

Sefik Beslagic also says the following about early medieval tombstones and common processing and decoration of tombstones: “The sun, crescent moon and stars appear as common motifs on medieval tombstones. Although the crescent and stars often appear as emblem signs, their inclusion on older cross-shaped tombstones is a result of the tradition of engraving medieval tombstones, but they are predominantly Bosnian.”¹⁵

It is particularly worth noting that the depictions on the stećak tombstones differ depending on the person of the deceased, but also on his status in society. Often we encounter a crescent moon symbol on them, but it does not have the same symbolism and meaning as it has in Islamic tradition. The crescent as well as other masonry motifs and ornaments from Middle Ages are transmitted under the influence of the local tradition and the masonry heritage to the nišan tombstones at the early stage. Ekrem Salkić states in his work: “According to Mujezinović (1998), the oldest nišan tombstones in Bosnia and Herzegovina, from the mid-15th to the beginning of the 17th century, differ significantly in their forms and designations on them from the purely Ottoman-Islamic nišan tombstones of the time in other regions. The tombstones of the mentioned period in Bosnia and Herzegovina could be classified into three main categories:

1. Nišan Tombstones with the form of larger obelisks with the pyramids hanging at the top that have a bump similar to a hemisphere,
2. Nišans of large rustic stelae ending similarly to upright stećaks with a gable roof,
3. Nišans with clumsily made turbans, where there are even cases where the stonemason puts the turban directly on the stelae.”¹⁶

Often early-stage nišan tombstones contain in-

lokalne tradicije i klesarskog naslijeđa i na nišane u ranjoj fazi. Ekrem Salkić u svom radu navodi: "Prema Mujezinoviću, (1998), najstariji nišani u Bosni i Hercegovini, od polovine XV pa do početka XVII stoljeća, znatno se razlikuju po svojim formama i oznakama na njima od čisto osmanlijsko-islamskih nišana toga doba u drugim regionima. Nišane označenog perioda u Bosni i Hercegovini, mogli bismo svrstati u tri glavne kategorije:

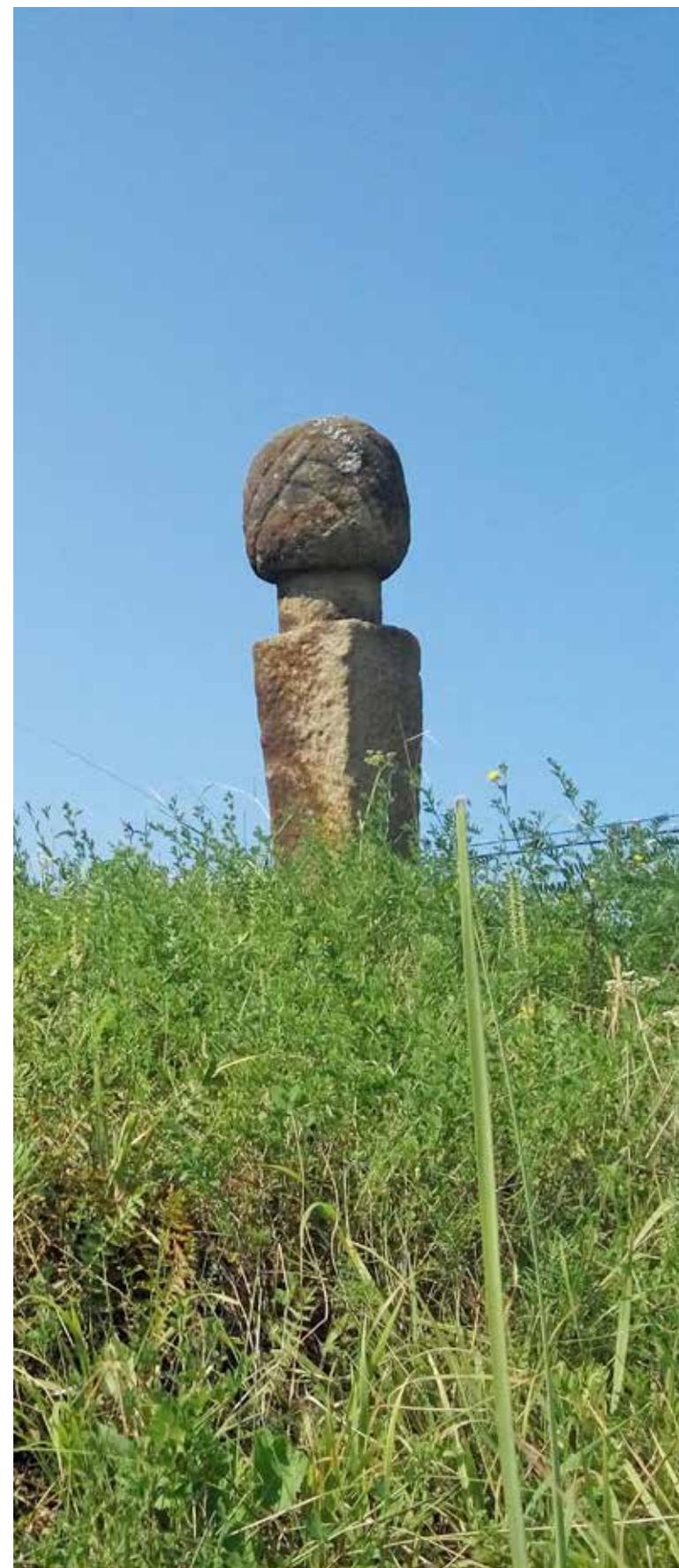
1. Nišani forme većih obeliska sa prikraćenim piramidama pri vrhu na kojima je ispučenje slično polulopti,
2. Nišani većih rustičnih stela koji se završavaju slično uspravnim stećcima sa krovom na dvije vode i
3. Nišani sa nevješto izvedenim turbanima, gdje ima čak i slučajeve da klesar stavlja direktno turban na stelu."¹³

Nerijetko na nišanima iz rane faze nalazimo natpise pisane srednjovjekovnim pismom bosančicom,¹⁴ što predstavlja svjedočanstvo i svojevrsan prelazni oblik između srednjovjekovnih bosanskih stećaka i nišana, odnosno prelazni oblik između dvije tradicije i kulture na našim prostorima. O ovoj pojavi na nišanima Mensur Malkić kaže: "Sami nišani svojim velikim dimenzijama i reljefnim motivima ukazuju da su oni direktni nasljednici stećaka. Oni nemaju epitafe na orijentalnim jezicima, nego su na njima natpisi pisani bosančicom."¹⁵ Na teritorijama koje je obuhvatala srednjovjekovna Bosna, bosančica se kao pismo razvila u poseban oblik (varijantu) pisma. Svojim oblikom i pravopisom znatno se razlikuje od glagoljice koja se koristila na području današnje Hrvatske, ali i od ćirilice koja se koristila u Bugarskoj ili Srbiji. U vrijeme dok je bila u upotrebi za bosančicu su korišteni različiti nazivi kao što su; bosančica, bosanica, bukvića, begovića i zapadna ćirilica. To se pismo upotrebljavalo od 10. do kraja 19. stoljeća. U nekim porodicama čak se koristilo do polovine 20. stoljeća. O tome je govorio i Musin Rizvić: "U samom Bosanskom Pašaluku, koji je u nekim razdobljima osmanske vladavine, pored današnje Bosne i Hercegovine i Sandžaka obuhvatao i druge okolne teritorije, muslimani slavenskog porijekla i jezika i stariničkog pisma nastavljali su tradiciju državnosti srednjovjekovne Bosne pa su

nećin ve taş yontmacılığı mirasının etkisi altında ilk dönem nişan süslemelerine etki etmiştir. Ekrem Salkić çalışmasında, Mujezinović'e göre (1998) 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl başlarına kadarki döneme ait Bosna Hersek'teki en eski mezar taşlarının, aynı dönemde başka bölgelerdeki Osmanlı – İslami mezar taşlarından şekil ve süsleme bakımından çok belirgin bir şekilde farklı olduğunu ifade etmiştir: "Bu dönemdeki Bosna Hersek mezar taşları üç ana kategoride tanımlanabilir:

1. Üzerinde yarım küreye benzer bir çıkıntı bulunan, tepede asılı piramitlerle daha büyük dikilitaş şeklinde yapılmış mezar taşları,
2. Üçgen çatılı dik steçaklara benzer şekilde biten büyük dikilitaş şeklindeki mezar taşları,
3. Bazı durumlarda taş ustasının doğrudan dikilitaşın üzerine koyduğu üstünkörü bir şekilde yapılmış türban şeklinde mezar taşları."¹⁶

İlk dönem mezar taşlarının pek çoğunda ortaçağ Boşnak alfabesiyle yazılmış kitabeler bulunur;¹⁷ bu da, ortaçağ Boşnak steçakları ve mezar taşları veya bölgemizdeki iki gelenek ve kültür arasındaki geçiş şeklinin bir kanıtı ve çeşididir. Mezar taşlarındaki bu özellik konusunda Mensur Malkić şunu söyler: "Büyük ölçüleri ve kabartma motifleriyle mezar taşları, steçakların doğrudan devamı olduklarını gösterir. Doğru dillerinde kitabeleri yoktur, onun yerine Bosançitsa¹⁸ (Bosna Alfabesi) ile yazılmış kitabeleri vardır."¹⁹ Ortaçağ Bosnasının hâkim olduğu bölgelerde Bosançitsa, yazı olarak daha özel bir yazı tipine veya değişkenine dönüşmüştür. Şekli ve yazılışı itibarıyla hem bugün Hırvatistan'da kullanılan Glagolitsa'dan²⁰ hem de Bulgaristan ve Sırbistan'da kullanılan Kiril alfabesinden önemli ölçüde farklılık göstermiştir. Bu alfabe kullanıldığı dönemde Bosançitsa için Bosanica, Bukvića, Begovića (Bey Alfabesi) ve Batı Kiril gibi farklı isimler kullanılmıştır. Bu yazı 10. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bazı ailelerde 20. yüzyılın ortalarına kadar dahi kullanılmıştır. Bu konuda Musin Rizvić şunları söyler: "Osmanlı idaresinin bazı dönemlerinde ve aynı zamanda günümüz Bosna Hersek ve Sancak bölgelerinde etrafındaki bölgeleri de kapsayan Bosna Paşalığında Slav kökenli Müslümanlar, dil ve eski yazı kullanımlarında kendilerini vatan, etnik köken, politika ve dil bilimi konusunda Boşnak olarak tanımlayarak ortaçağ Bosnasının devlet geleneğini

Slika 7 i 8. Stećci sa natpisima na bosančici na Majevidi i u Banovića selu kod Banovića.¹⁹

Resim 7 ve 8. Banovići yakınlarındaki Majevidi ve Banovići köylerinde Bosançitsa yazılı Stećaklar²⁴

Figures 7 and 8. The stećak tombstones with inscriptions on the Bosančica on Majevidi and in Banovići selo near Banovići²²

sebe u domovinsko-etničkom, političkom i jezičnom smislu nazivali Bošnjacima, diferencirajući se tako prema Turcima i vlastima u Carigradu. A produžavajući bosanski jezik i bosansku srednjovjekovnu pismenost, mnogi od njih su sve do kraja XIX i početka XX stoljeća pisali bosančicom.”¹⁶

Zanimljivo je navesti primjer sarajevskog gradonačelnika Mehmed-bega Kapetanovića Ljubuška,¹⁷ koji je cijeloga života upotrebljavao ovo pismo. On je za sve što je bilježio ili pisao uglavnom je koristio bosančicu.

Lokalna tradicija obrade kamena prenijela se i na izradu nišana iz rane faze. Potrebno je navesti mišljenje Mensura Malkića koji o tome kaže: “Najstariji nišani u Bosni, jasno nam poručuju da se, pod utjecajem klesarske tradicije stećaka, razlikuju po svojim formama i oznakama od osmanlijskih nišana toga doba u drugim krajevima svijeta.”²¹ To je uočljivo u preuzetom obliku nišana, ali i u samom ukrašavanju ili natpisima na srednjovjekovnoj bosančici. Dolazak novog kulturnog utjecaja sa Istoka veoma teško i sporo potiskuje stare forme i običaje. O ovome Mersada Nuruddina Agovića

sürdürmüş ve kendilerini Türklerden ve Konstantinopol yönetiminden farklı tutmuşlardır. Birçoğu Bosna dilini ve Orta Çağ Bosnasının okuryazarlığını geliştirerek 19. yüzyılın sonuna ve 20. yüzyılın başlarına kadar Bosançitsa ile yazmışlardır.”²¹

Sarajevo Belediye Başkanı Mehmet Bey Kapetanović Ljubušağın,²² ömür boyu bu yazıyı kullanması ilginç bir örnek teşkil etmektedir. O, tüm yazışmalarında ve tuttuğu kayıtlarda çoğunlukla Bosançitsa’yı kullanmıştır.

Yerel taş işlemleri geleneği, ilk dönemden itibaren yapılan mezar taşlarının üretimine de yansımıştır. Mensur Malkić’in bu konudaki görüşünü belirtmek önemli olacaktır. Malkić’e göre, “Bosna’daki en eski mezar taşları bize, stećaklardaki taş yontma geleneğinin etkisi altında dünyanın diğer bölgelerinde aynı dönemde yapılmış Osmanlı mezar taşlarından şekil ve süsleme olarak farklılık gösterdiklerini net bir şekilde göstermektedir.”²⁶ Bu, hem mezar taşlarının varsayılan şekillerinde hem de ortaçağ Bosançikalığında bulunan süsleme veya kitabelerde bulunur. Yeni kültürel etkinin Doğu’dan çok zor bir şekilde gelmesi, eski formları ve gelenekleri yavaşça bastırır. Bu

scriptions written in a medieval Bosnian letter,¹⁷ which is a testimony and a kind of transitional form between the medieval Bosnian stećak tombstones and nišan tombstones, or a transitional form between the two traditions and cultures in our region. About this phenomenon on nišan tombstones Mensur Malkić says: “By their large dimensions and relief motifs nišans indicate that they are the direct descendants of the Stećak tombstones. They do not have epitaphs in oriental languages, but have inscriptions written in Bosančica letter.”¹⁸ In the territories covered by medieval Bosnia, Bosančica as a letter evolved into a special form (variant) of the letter. In its shape and spelling, it differs significantly from the Glagolitic script that was used in today’s Croatia, but also from the Cyrillic letter used in Bulgaria or Serbia. While it was in use, various names were used for Bosančica, such as; Bosančica, Bosanica, Bukvica, Begovica (Bey’s Letter) and Western Cyrillic. This letter was used from the 10th to the end of the 19th century. Among some families it was even used until the mid-20th century. Musin Rizvić also spoke about this: “In the

kaže: “Tradicija izrade starih formi nišana održavala se do prvih decenija XVII stoljeća[...]. Nišani iz ranog osmanskog doba podsjećaju na uspravne stećke. Što se tiče reljefnih motiva starih nišana na našem području, oni upravo predstavljaju direktan prijenos sa stećaka. Osim figuralnih oblika na njima se mogu vidjeti dekorativni ukrasi u obliku cvijetnih vijenaca, spirala, cikcak ukrasa i sl.”²²

Kroz historiju je vidljivo da ni upotreba sile od strane osvajača nije uspjevala da iskorijeni usvojene obrasce života kod lokalnog stanovništva, koji su se često i u tajnosti nastavljali održavati. Takav je slučaj i sa Bosnom. O ovome je sada već davne 1939. godine pisao Alija Nametak: “Najstariji su nišani među patarenskim stećcima, jer su ‘novi muslimani’ htjeli da leže uz svoje očeve i djedove ‘dobre Bošnjane’. Takva groblja, gdje se muslimanski bašluci ili nišani nastavljaju na patarenske stećke, dosta su česta u Bosni i Hercegovini.”²³ Često se i danas nišani iz rane faze mogu vidjeti u blizini, ali i u samoj nekropoli stećaka, što govori u prilog činjenici da se nastavio kontinuitet života, ali i ukop umrlih na istom mjestu. O ovome je pisao i Mensur Malkić koji ističe: “Na grobovima očeva i djedova stoje stećci, a na mezarovima potomaka njihovih nišani. Ovo nam potvrđuju i mezarja u Bosni koja su skoro redovito smještene uz groblja sa stećcima.”²⁴

U bliskosti nekropola stećaka i nišana najbolje vidimo kontinuitet života i sahranjivanja na ovim prostrima. Šefko Sulejmanović je o tome zapisao: “Mnogi nišani nastali u najranijem periodu predstavljaju prelazne forme od srednjovjekovnih stećaka ka klasičnim formama nišana. Najraniji muslimanski nišani odlikuju se zajedničkim likovnim i grafijskim elementima koji se susreću na srednjovjekovnim stećcima. Takva praksa koja svjedoči o sinkretičkim vezama nije se dugo zadržala u Bosni, jer se u kasnijem periodu vidno njeguje varijanta oblika osmanskih nišana.”²⁶

U Bosni se nastavio kontinuitet izrade nadgrobničkih spomenika u skladu sa dotadašnjim klesarskim tradicijama. Budući da je to u većini slučajeva bio porodični zanat, tako se i klesarsko znanje prenosilo s koljena na koljeno. Ponovo je bitno navesti mišljenje Mensura Malkića koji kaže: „Kao sestra

konuda Mersada Nuruddina Agović şöyle der: “Eski mezar taşlarını yapma geleneği, 17. yüzyılın başlarına kadar kendini muhafaza etmiştir[...]. Osmanlı döneminin ilk dönemindeki mezar taşları, dik duran steçakları anımsatmaktadır. Özellikle bölgemizdeki eski mezar taşlarının kabartmalı motiflerine bakıldığında, bunların steçak mezar taşlarının özelliklerini doğrudan taşıdığı söylenebilir. Betili şekiller ile beraber çiçek taşları, spiraller, zigzaglı süslemeler vb. dekoratif süslemeler de bulunur.”²⁷

Tarih boyunca, fetih sürecinde güç kullanımının bile yerel halkta benimsenen ve gizli tutulan yaşam kalıplarını ortadan kaldırmada başarısız olduğu görülmüştür. Bu durum Bosna’da da geçerlidir. Bu konuda Alija Nametak 1939’da şunu yazmıştır: “En eski mezar taşları, Pateran steçaklar arasındaydı, çünkü ‘yeni Müslümanlar’ ‘iyi Boşnaklar’ olarak bilinen kendi babaları ve dedeleri ile birlikte gömülmek istemişlerdi. Müslüman başlıkların ya da mezar taşlarının devam ettiği bu tür mezarlıklara Bosna Hersek’te çok sık rastlanmaktadır.”²⁸ Bugün de ilk dönem mezar taşları, hayatın devamının ve ölen kişinin aynı yere gömülme uygulamasının bir kanıtı olan steçak mezar taşlarının bulunduğu mezarlığın civarında sıklıkla görülebilir. Bu konuda Mensur Malkić şunu işaret eder: “Babaların ve dedelerin mezarlarında steçaklar dururken onların torunlarının mezarlarında mezar taşları vardır. Bu durum, Bosna’da düzenli bir şekilde steçak mezar taşlarının yakınında bulunan mezarlıklara yakın diğer mezarlıklarla doğrulanmaktadır.”²⁹

Steçak nekropoller ve mezar taşlarının yakınlığı konusunda; bu bölgelerde hayatın devamı ve gömülme ile ilgili en iyi örneğin olduğunu görmekteyiz. Šefko Sulejmanović bu konuda şunları der: “İlk dönemlerde yapılan birçok mezar taşı, ortaçağ steçaklardan klasik formdaki mezar taşlarına geçişi temsil etmektedir. İlk Müslüman mezar taşları, ortak sanatsal ve grafik unsurlarıyla ortaçağ steçaklarına benzemektedir. Eş zamanlı bağlantıların varlığını kanıtlayan bu uygulamalar, Bosna’da uzun süre devam etmemiştir, çünkü sonraki dönemde Osmanlı mezar taşı örnekleri görünür bir şekilde gelişmiştir.”³⁰

Bosna’da mezar taşlarının yapımının sürdürülmesi önceki dönemlerden kalma yontma geleneği ile devam etmiştir. Bu gelenek çoğunlukla aile zanaatı ile aktarılır, ancak taş ustasının yontmacılık konusun-

Bosnian Pashaluk itself, which in some periods of the Ottoman rule, in addition to present-day Bosnia and Herzegovina and Sandzak, included other surrounding territories, Muslims of Slavic origin, language and antique script continued the tradition of statehood of the medieval Bosnia by calling themselves Bosniaks in sense of homeland, ethnicity, politics and linguistics, thus differentiating themselves with the Turks and the authorities in Constantinople. Extending the Bosnian Language and Bosnian medieval literacy many of them used Bosančica letter until the end of the nineteenth and early twentieth century.”¹⁹

It is interesting to cite the example of Sarajevo Mayor Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak,²⁰ who used this letter throughout his life. For everything he recorded or wrote, he used mostly Bosančica.

The local tradition of stoneworking has also passed on to the production of nišan tombstones from an early stage. It is necessary to state the opinion of Mansur Malkić who says about this: “The oldest nišan tombstones in Bosnia clearly tell us that under the influence of the stone-carving tradition of the stećak tombstones they differ in their forms and designations from the Ottoman nišans of that time in other parts of the world.”²⁴ This is evident in the assumed shape of the nišan tombstones, but also in the decoration or the inscriptions on the medieval Bosančica. The arrival of new cultural influence from the East in very difficult manner slowly suppresses the old forms and customs. Mersada Nuruddina Agović says about this: “The tradition of making old nišan forms was maintained until the first decades of the seventeenth century [...]. Nišans from the early Ottoman period resemble the upright stećaks. As for the relief motifs of old nišan tombstones in our area, they represent a direct transfer from the stećak tombstones. Apart from the figurative forms, decorative ornaments in the form of flower wreaths, spirals, zigzag ornaments, etc. can be seen on them.”²⁵

Throughout history it has been seen that even the use of force by the conquerors failed to eradicate the adopted patterns of life in the local population, which often continued to be kept in secret. This was also the case with Bosnia. Alija Name-

Slika 9 i 10. Gvozno Poljena planini Treskavici, stećci sa prikazima živih bića. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 9 ve 10. Treskavica Dağı'ndaki Gvozno Polje ormanlarında hayvan motifli Steçaklar. Foto: Nihad Klinčević

Figure 9 and 10. Gvozno Polje on Treskavica Mountain, stećak tombstones with depictions of living things. Photo: Nihad Klinčević.

i brat; stela i stub, rastoše u porodici nišana. Stele, oblika uspravnih ploča, nekada se završavaše ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na vode dvije, razlikovaše se od stubova, kao četverostranih i ispravnih prizmi, koje se u gornjem dijelu pretvore u piramidu i završe polukuglom, ili se pretvore u valjkasti vrat okrunjen turbanom sa šiljastim završetkom - mudžezvom.”²⁷

Iako je Osmansko carstvo na ovom prostoru imalo dominaciju nekoliko stoljeća, Bosna i Hercegovina nikada nije udomaćila i prihvatila staroosmanski jezik kao službeni jezik. Zbog svakodnevne upotrebe bosanskog jezika, kako bi se Bosna što prije uklopila u tadašnje osmanske obrasce, lokalnim potrebama se prilagodilo čak i posebno pismo, tzv. arebica. Tome možemo dodati i podatak da u ovim krajevima nije bilo prevelikih migracija stanovništva koje je govorilo staroosmanskim jezikom, kao što je bio slučaj sa južnim krajevima: na Kosovu, Makedoniji itd. O ovome je pisao i Antun Hangić koji

daki bilgisi de nesilden nesile geçmiştir. Burada yine Mensur Malkić'in görüşünü belirtmek önemli olacaktır: "Dikilitaş ve sütun, kız ve erkek kardeş gibi, mezar taşları ailesinde büyüdüler. Dik taş levhalar olarak bazen düz veya yuvarlak üst yüzeyle şekillenmiş ama daha çok üçgen çatılı olan dikilitaşlar, üst kısmı piramide dönüşen ve yarım küre olarak tamamlanan veya sivrileşen, mudžezv türban ile taçlanmış silindirik ve boğaza dönüşen, dört köşeli ve dik prizma sütunlardan farklılık göstermektedir.”³²

Her ne kadar Osmanlı hükümdarlığı bu bölgeyi asırlarca yönetse de, Bosna Hersek hiçbir zaman Osmanlıca'yı yerel resmi dil olarak içselleştirip kabul etmemiştir. Bosna dilinin günlük kullanımından ötürü, Bosna'yı Osmanlı geleneği ile en kısa sürede birleştirmek için yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere arebica adında özel bir alfabe benimsendi. Buna ayrıca, bu bölgelere Osmanlıca konuşan insanların fazla göç etmediği ve bunun Kosova, Makedonya vb. güney bölgeler için de geçerli olduğu söylenebilir.

tak wrote about this already in 1939: “The oldest nišans were among the Pataren stećak tombstones because the ‘new Muslims’ wanted to lie with their fathers and grandfathers, known as ‘good Bosnians’. Such cemeteries, where Muslim basluks or nišans continue on the Pataren stećak tombstones, are quite common in Bosnia and Herzegovina.”²⁶ Even today early-stage nišan tombstones can often be seen in the vicinity, but also in the necropolis of the stećak tombstones, which speak in favor of the continuation of life and the practice of burying the dead in the same place. Mensur Malkić also wrote about this, pointing out: “Stećak tombstones are in the tombs of fathers and grandfathers and on the graves of their descendants are the nišan tombstones. This is confirmed by the cemeteries in Bosnia, which are almost regularly located near cemeteries with stećak tombstones.”²⁷

In the vicinity of the necropolis of stećak tomb-

kaže: “Muslimani Bosne i Hercegovine starinom su Slaveni. Poslije pada slavnog nekada kraljevstva bosanskog godine 1463. pod osmanlijsko gospodstvo, odrekoše se mnogi Bošnjaci vjere svojih otaca i prigrlīše vjeru Muhamedovu, Islam, te su mu i danas najvjernije pristaše[...]. Osim ovih muslimana ima u Bosni i Hercegovini potomaka pravih Osmanlija, koji su se iza pada kraljevstva bosanskoga, ponajviše kao činovnici, obrtnici ili trgovci u ovim zemljama nastanili. Te doseljenike i njihove našljednike zove narod Turkušama, za razliku od domaće bosanskog muslimana. Pravih Turkuša ima danas u Bosni i Hercegovini vrlo malo. Ženeć naime kroz četiri stotine godina domaće šćeri, naučili su oni jezik i običaje ove zemlje i malo po malo izgubili svoj prvobitni i dobili nov, čisto slavenski tip.”²⁸ Zanimljivo je istaći i mišljenje Adema Handžića koji o ovome kaže: “Iako u Bosni nije bilo doseljavanja stranog stanovništva u onom smislu kao u istočnoj Rumeliji, doseljavanje je ipak bilo utoliko što su sa Istoka došle sve posade u utvrđene gradove, kao i druga vojska, spahije organo vojno-administrativne i sudske vlasti, zatim zanatlije.”²⁹ Nedvojbeno da je među ovim zanatlijama bilo i onih koji su izrađivali nišane što je ostavilo jak uticaj na ovu oblast.

Antun Hangi bu konuda şunları der: “Bosna Hersekli Müslümanlar köken olarak Slav’dır. Güçlü Bosna Krallığı’nın düşerek Osmanlı himayesine girmesinden sonra, Boşnakların çoğu babalarının dinini terk ederek Muhammed’in dini İslamı kucaklamıştır; bugün de İslam dininin en samimi inananlarıdır[...]. Bu Müslümanlardan başka, Bosna Hersek’te Bosna Krallığı’nın çöküşünden sonra bu ülkelere memur, esnaf veya tüccar olarak yerleşen gerçek Osmanlı torunları da bulunmaktadır. Yerli Bosnalı Müslümanların aksine bu göçmenler ve onların soyundan gelenler yerel halk tarafından Turkuşa olarak adlandırılmaktadır. Gerçek Turkuşa olanlardan şu anda Bosna Hersek’te çok az kişi vardır. Yani, dört yüz yıl boyunca yerel kızlarla evlenerek bu ülkenin dilini ve geleneklerini öğrendiler ve yavaş yavaş orijinal hallerini kaybedip yeni, tamamen saf bir Slav kimlik kazandılar.”³³ Bu konuda Adem Handzić’in de görüşünü belirtmek ilginç olacaktır: “Her ne kadar Bosna’ya Doğu Rumeli’deki kadar yabancı göç olmasa da, diğer ordu, askeri, idari ve adli makamlar ve ardından zanaatkârların yaptığı gibi, Doğu’dan gelen bir grubun müstahkem şehirlere geldiği yerleşim yerleri vardı.”³⁴ Şüphesiz bu zanaatkârlar arasında bu alanda önemli etkileri olan mezar taşı ustaları da vardı.

stones and nišan tombstones, we can best see the continuity of life and burial in these areas. Šefko Sulejmanović wrote about this: “Many of the nišan tombstones created in the earliest period represent transitional forms from the medieval stećak tombstones to the classic forms of nišan. The earliest Muslim nišan tombstones are characterized by the common artistic and graphic elements found on the medieval stećak tombstones. Such practices, which testify to the syncretic connections, did not linger in Bosnia for a long time, since in the later period the variant of the form of Ottoman nišan tombs was visibly nurtured.”²⁹

In Bosnia, the continuity of the construction of tombstones continued in accordance with previous stone carving traditions. As this was in most cases a family craft, so too did the stonemason’s knowledge pass from generation to generation. Again it is worth mentioning the opinion of Mansur Malkić who says: “As a sister and brother; the stelae and the pillar, grew up in a family of nišan tombstones. Stelae with the shape of erect plates, sometimes ending in a flat or rounded surface, but most often as a gable roof, they differ from the columns, as four-sided and regular prisms, which in the upper part turn into a pyramid and end in a semi-globe, or they turn into a cylindrical neck crowned with a turban with a pointed end- mudževéz.”³⁰

Although the Ottoman Empire had dominated this area for several centuries, Bosnia and Herzegovina never domesticated and accepted the Old Ottoman language as the official language. Due to the daily use of the Bosnian language, in order to integrate Bosnia into the Ottoman forms as early as possible, even a special letter, the so-called arebica letter was adapted for the local needs. To this we can add the fact that in these regions there was no excessive migration of the population speaking the Old Ottoman language, as was the case with the southern regions: in Kosovo, Macedonia, etc. Antun Hangi also wrote about this saying: “The Muslims of Bosnia and Herzegovina are Slavs from antiquities. After the fall of the glorious kingdom of Bosnia in 1463 under Ottoman rule, many Bosniaks renounced their fathers’ faith and embraced the faith of Muhammad, Islam, and to this day they are its most loyal supporters [...]”

Slika 11 i 12. Nišani u selima Vragolovi i Obrtici kod Rogatice sa prikazima živih bića.²⁰

Resim 11 ve 12. Rogatica yakınlarındaki Vragolovi ve Obrtici köylerinde hayvan motifli Mezar Taşları.²⁵

Figures 11 and 12. Nišani in the villages of Vragolovi and Obrtici near Rogatica with depictions of living beings.²⁵

13

Slika 13. Nišani iz rane faze u nekropoli stećaka na lokaciji Krupac u Istočnoj Ilidži.²⁵ Foto: Nihad Klinčević.

Resim 13. Doğu İlica'daki Krupac bölgesinde mezar taşı nekropolünde erken evre mezar taşları.³⁰ Foto: Nihad Klinčević.

Figure 13. Early-stage nišan tombstones in the tombstone necropolis at the Krupac site in Eastern Ilidža.²⁸ Photo: Nihad Klinčević.

U odnosu na ostale dijelove Osmanskog carstva, u Bosni se mnogo toga razlikovalo – ne samo jezik. O tome je pisao Milan Prelog: “Kao što su nekad odlučivali kraljevi savjetnici, a kralju nije ništa preostalo nego veliki njegov naslov, tako i sada upravlja Bosnom skupština ajana, koju je paša iz bajrama sazivao. Na takovim skupštinama nijesu dakako odlučivale kakove velike političke ideje, nego interesi ove ili one moćne obitelji, ovog ili onog kraja, koji je slučajno za sebe imao većinu. Dok je centralna vlada u Carigradu ove odnose trpila i dok se nije mješela u te odnose, nego sve ono odobrila što su bosanski ajani zaključili, pokoravali su se Bošnjaci sultanu i borili su se sa velikim oduševljenjem za carstvo.”³⁰

Dolazak Osmanlija na prostore Bosne i Hercegovine imao je veliki kulturni, politički, vojni i vjerski značaj, te utjecaj koji je i danas vidljiv. Za vrijeme osmanlijske vladavine u Bosni se osim islama pojavljuje i judaizam kao monoteistička religija na našim prostorima.

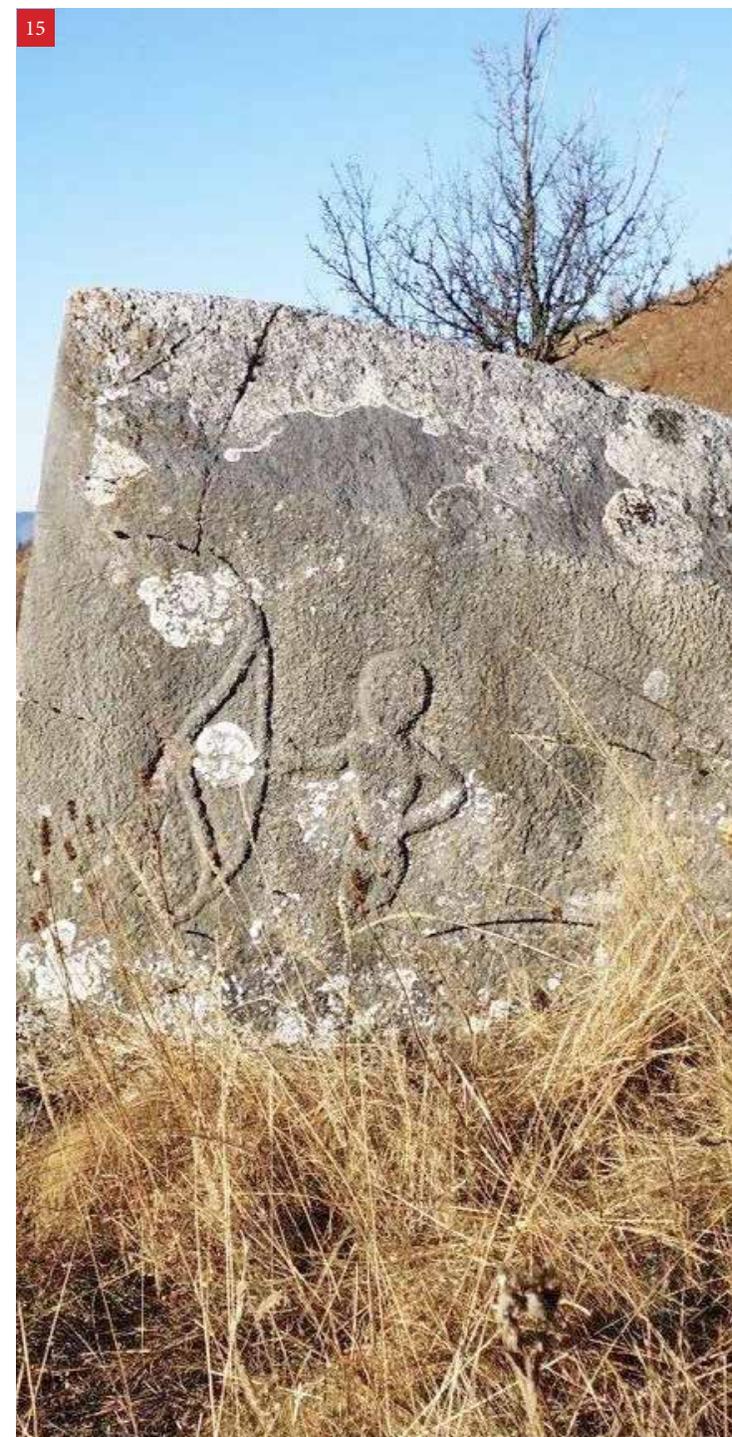
Osmanlı Devletinin diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında, Bosna sadece dil olarak değil başka konularda da farklılık içermekteydi. Bu konuda Milan Prelog şunu yazmıştır: “Bir zamanlar kararları kralların danışmanları aldığından, kral sadece taşıdığı ihtişamlı ünvana sahipti; aynı şekilde bugün de Bosna’yı paşanın bayram sonrası topladığı halk meclisi yönetmektedir. Bu tür toplantılarda önemli politik düşüncelerle kararlar alınmazdı, onun yerine belirli güçlü ailelerin veya o dönemde çoğunlukta olan bazı grupların menfaatleri göz önünde bulundurulurdu. Konstantinopol’deki merkezi yönetim bu ilişkileri onaylarken ve müdahale etmezken ve Bosna halk meclisinin aldığı kararları da uygun görünürken, Boşnaklar Sultana itaat etmiş ve devletin varlığını sürdürebilmesi için büyük çaba göstermiştir.”³⁵

Osmanlı'nın Bosna Hersek'e gelişi ile beraber, kültürel, politik, askeri ve dini etkisi çok büyük olmuştur ve bu etki bugün halen görülmektedir. Osmanlı yönetimi sırasında İslam'dan başka tek tanrılı din olarak Yahudilik de bölgede ortaya çıkmıştır.

In addition to these Muslims, there are descendants of the true Ottomans in Bosnia and Herzegovina who after the fall of the Bosnian Kingdom mostly settled in these countries as clerks, craftsmen or traders. Unlike the native Bosnian Muslim these immigrants and their descendants are called Turkuša by the local people. There are very few true Turkuša in Bosnia and Herzegovina today. Namely, by marrying local daughters through four hundred years they learned the language and customs of this country and little by little lost their original and gained a new, purely Slavic type.³¹ It is also interesting to point out the opinion of Adem Handžić who says about this: “Although there was no foreign migration in Bosnia in the same sense as in eastern Rumelia, however, there were settlements where crews from the East came to the fortified cities, as did the other army, the military, administrative and judicial authorities, then the artisans.”³² Undoubtedly among these craftsmen were also those who made nišan, which produced a strong influence in this field.

Compared to other parts of the Ottoman Empire, many things were different in Bosnia-not only the language. Milan Prelog wrote about it: “As was once ruled by the king’s advisers, and there is nothing left for the king but his great title, so is now governed by Bosnia’s assembly of ayans, which the pasha convened after the bayram. Some major political ideas certainly were not a deciding force in such assemblies, but the interests of this or that powerful family, from this or that region, who by chance had a majority. While the central government in Constantinople was approving these relations, and while it did not interfere with those relations, but approved all that was concluded by the Bosnian ayans, Bosniaks obeyed the Sultan and fought with great enthusiasm for the empire.”³³

The arrival of the Ottomans in the territories of Bosnia and Herzegovina had great cultural, political, military and religious significance, and an influence that is still visible today. In addition to Islam, during the Ottoman rule Judaism appeared as a monotheistic religion in our region.

Slika 14 i 15. Srednjovjekovni stećci sa uklesanim lukom na lokalitetima Gornje Bare na Treskavici i Delijaš na Jahorini. Foto: Nihad Klinčević i Edin Džomba.

Resim: 14 ve 15. Treskavica'daki Gornja Bare ve Jahorina'daki Delijaš bölgelerinde oyulmuş kemerli ortaçağ stećak mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević ve Edin Džomba.

Figure 14 and 15. Medieval stećak tombstones with carved arch on the sites of Gornja Bare on Treskavica and Delijaš on Jahorina. Photo by Nihad Klinčević and Edin Džomba.

Slika 16 i 17. Nišani iz prve faze sa uklesanim lukom i strijelom u selu Turovi kod Trnova i selu Dejčići na Bjelašnici. Foto: Nihad Klinčević.

Resim: 16 ve 17. Trnovo yakınlarındaki Turovi köyünde ve Bjelašnica'daki Dejčići köyünde oyulmuş yay ve okla yapılmış ilk döneme ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 16 and 17. Nišan tombstones from the first phase with carved bow and arrow in the village Turovi near Trnovo and the village Dejčići on Bjelašnica. Photo: Nihad Klinčević.

18

Slika 18. Prikaz ruke koja drži mač čest je motiv na srednjovjekovnim stećcima. Stećak se nalazi na lokalitetu Gvozdno polje, na planini Treskavici. Foto: Midhat Kapo.

Resim 18. Kılıç tutan el görüntüsü ortaçağ steçaklarında sıklıkla görülen bir motiftir. Steçakın bulunduğu yer Gvozdno Polje'de Treskavica Dağı'dır. Foto: Midhat Kapo

Figure 18. The depiction of the hand holding the sword is a common motif on medieval stećak tombstones. The stećak tombstone is located on the site of Gvozdno polje, on Treskavica Mountain. Photo by Midhat Kapo.

Slika 19 i 20. Nišani iz Kikači kod Kalesije i Ustikoline. Nišani iz rane faze sa prikazima ruke i mača.³¹

Resim 19 ve 20. Kalesija ve Ustikolina yakınındaki Kikaçi'den mezar taşları. Erken döneme ait el ve kılıç oymalı mezar taşları.³⁶

Figure 19 and 20. Nišani from Kikači near Kalesija and Ustikolina. Early-stage nišans with hand and sword are displayed.³⁴

19

20

Slika 21 i 22. Nišani iz rane faze sa srednjovjekovnim ukrasima na lokacijama Krupac (Istočna Ilidža) i selo Turovi kod Trnova. Foto: Nihad Klinčević

Resim 21 ve 22. Krupac (Doğu Ilidza) ve Trnovo yakınlarındaki Turovi köyünde orta çağ süslemeli erken evrelerden mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Figure 21 and 22. Nišan tombstones from the early stages with medieval ornaments in the locations of Krupac (East Ilidza) and the village of Turovi near Trnovo. Photo: Nihad Klinčević

23

Slika 23. Nišan iz rane faze sa uklesanim ljudskim likom na lokaciji Šatorovići kod Rogatice.³²

Resim 23. Rogatica yakınlarındaki Şatoroviçi bölgesinde erken döneme ait insan figürlü yontma mezar taşı.³⁷

Figure 23. Early-stage nišan with carved human figure at the location of Šatorovići near Rogatica.³⁵

Slika 24. Nišan Mahmuta Brankovića iz Petrovog polja kod Rogatice (1460. godina) sa prikazima živih bića, oružja i sa natpisom na bosančici.³⁵ Foto: Nihad Klinčević.

Resim 24. Rogatica yakınlarındaki Petrovo bölgesinde Mahmut Branković'e ait canlıların, savaş aletlerinin tasvir edildiği Bosançitsa dilinde yazılmış kitabe ile yapılmış mezar taşı (1460).³⁸ Foto: Nihad Klinčević.

Figure 24. Nišan of Mahmut Brankovic from Petrovsko Polje near Rogatica (1460) with depictions of living creatures, weapons and an inscription in Bosančica.³⁶ Photo: Nihad Klinčević.

Slika 25 i 26. Nišan na lokaciji Trulež u Žepi sa srednjovjekovnim ukrasima.³⁴

Resim 25 ve 26. Žepa'daki Trulez bölgesinde ortaçağ süslemeleriyle yapılmış mezar taşı.³⁹

Figure 25 and 26. Nišan at the location of Trulež in Žepa with medieval decorations.³⁷

Slika 27 i 28. Stari šehidski nišani na lokacijama Kovači u Sarajevu i Turovi kod Trnova koji sadrže ukrase koji asociiraju na srednjovjekovnu vitešku simboliku sa stećaka. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 27 ve 28. Sarajevo'daki Kovači ve Trnovo yakınlarındaki Turovi bölgelerinde stećak mezar taşlarındaki ortaçağ şövalye sembollerine benzer süslemeler içeren, şehitlere ait eski mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 27 and 28. Old martyr nišan tombstones at the Kovaci site in Sarajevo and Turovi near Trnovo containing ornaments that are associated with the medieval knight symbolism from the stećak tombstones. Photo: Nihad Klinčević.

Slika 29. Nišan iz 15. stoljeća pronađen u naselju Faletići kod Sarajeva.³⁵

Resim 29. Saraybosna yakınlarındaki Faletići'de bulunan 15. yüzyıla ait mezar taşı.⁴⁰

Figure 29. Nišan from the 15th century found in the settlement Faletići near Sarajevo.³⁸

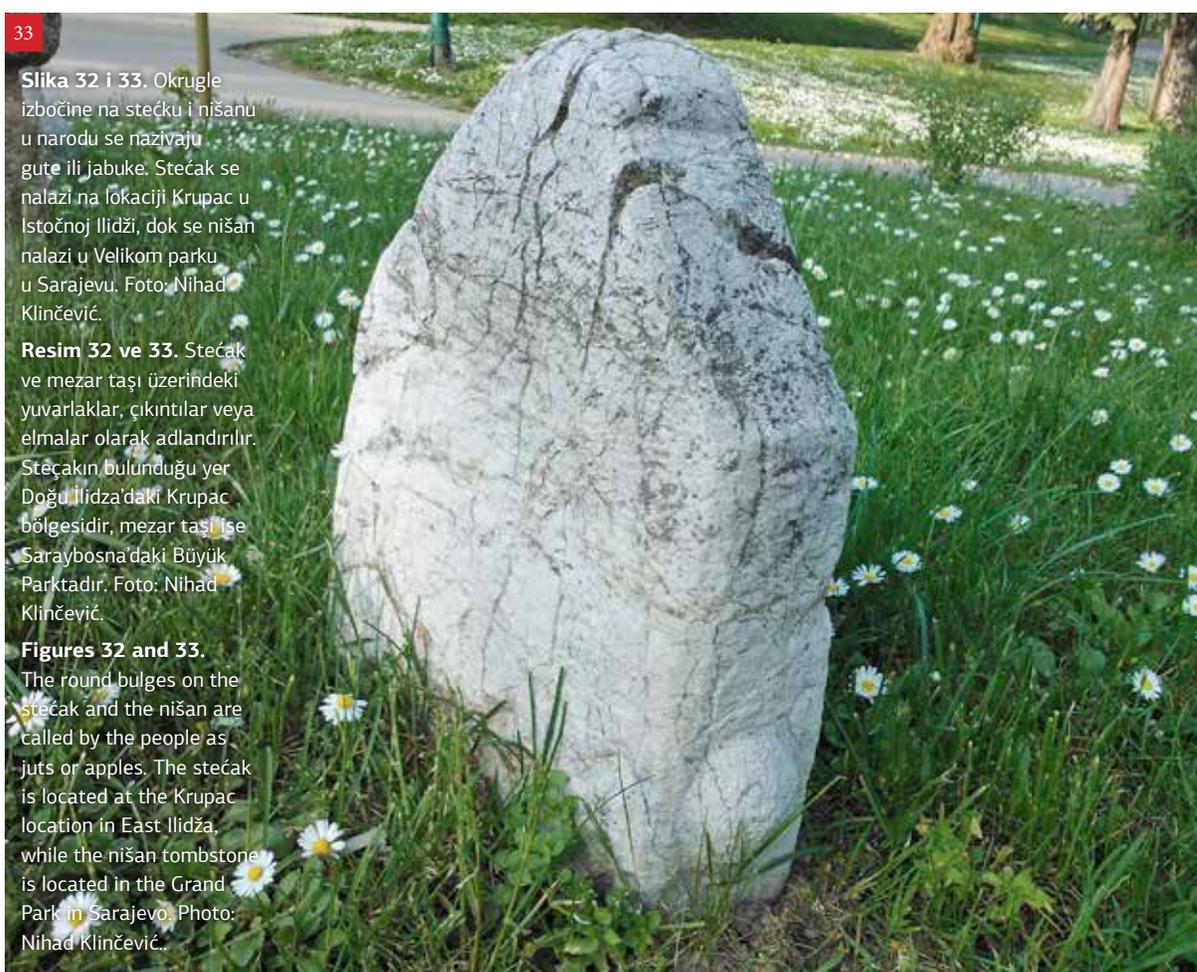

Slika 30 i 31. Nišanu haremu Careve džamije u Sarajevu i stećak u Dugom polju na Blidinju, općina Jablanica, sa srednjovjekovnim rozetama. Foto: Nihad Klinčević i Emir Veizspahić.

Resim 30 ve 31. Saraybosna'daki Çar Camisi'nin hareminded bulunan mezar taşı ve Jablanica Belediyesine bağlı Blidinje bölgesindeki Dugi Polje'de bulunan ortaçağ rozetli stećak mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević ve Emir Veizspahić.

Figures 30 and 31. The nišan from the harem of the Emperor's mosque in Sarajevo and the stećak tombstone in Dugi Polje in Blidinje, Jablanica municipality, with medieval rosettes. Photo: Nihad Klinčević and Emir Veizspahić.

Slika 32 i 33. Okrugle izbočine na stećku i nišanu u narodu se nazivaju gute ili jabuke. Stećak se nalazi na lokaciji Krupac u Istočnoj Ilidži, dok se nišan nalazi u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 32 ve 33. Stećak ve mezar taşı üzerindeki yuvarlaklar, çıkıntılar veya elmalar olarak adlandırılır. Stećakin bulunduğu yer Doğu Ilidza'daki Krupac bölgesidir, mezar taşı ise Saraybosna'daki Büyük Park'tadır. Foto: Nihad Klinčević.

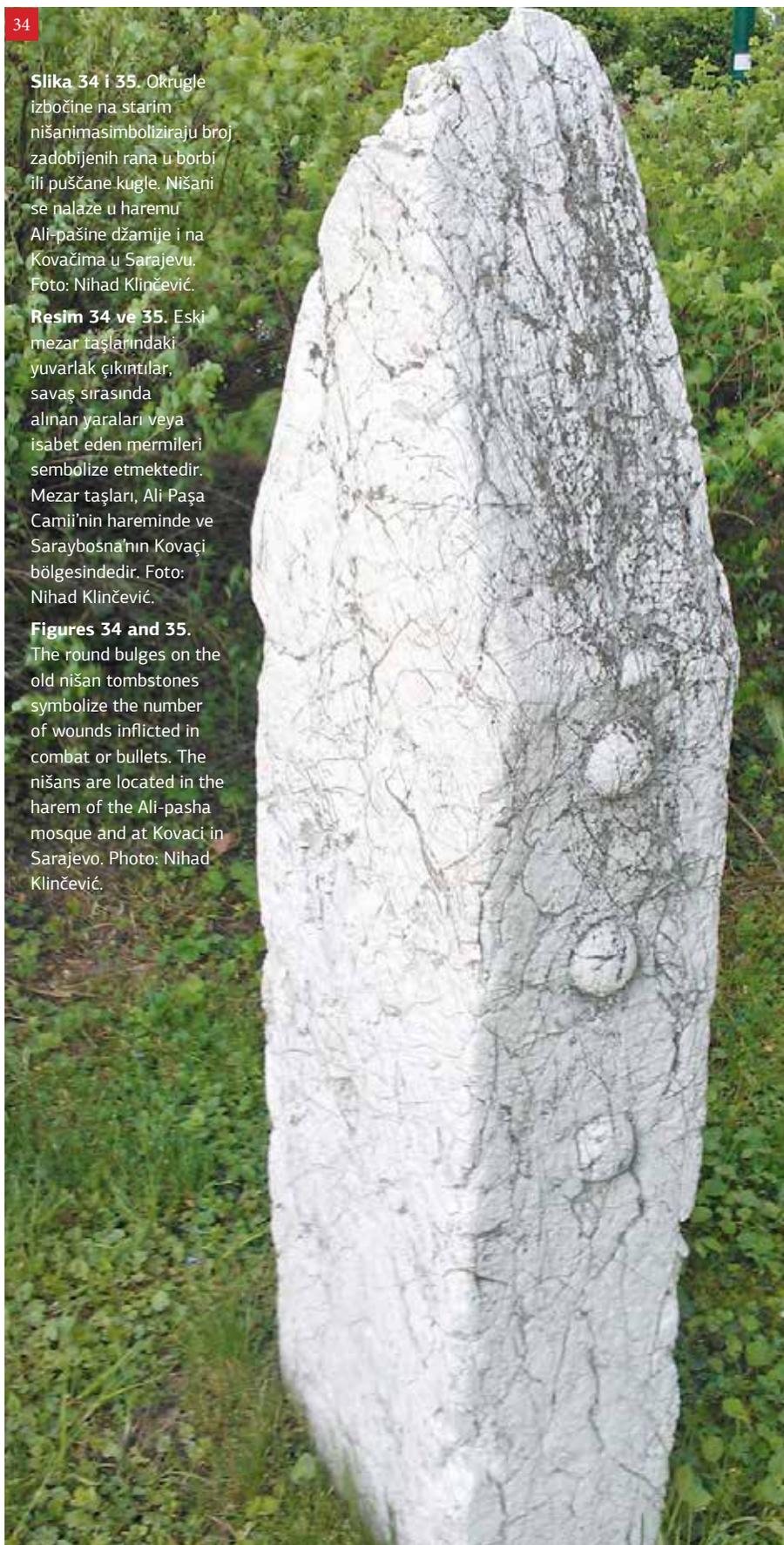
Figures 32 and 33. The round bulges on the stećak and the nišan are called by the people as juts or apples. The stećak is located at the Krupac location in East Ilidža, while the nišan tombstone is located in the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

34

Slika 34 i 35. Okrugle izbočine na starim nišanima simboliziraju broj zadobijenih rana u borbi ili puščane kugle. Nišani se nalaze u haremu Ali-pašine džamije i na Kovačima u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 34 ve 35. Eski mezar taşlarındaki yuvarlak çıkıntılar, savaş sırasında alınan yaraları veya isabet eden mermileri sembolize etmektedir. Mezar taşları, Ali Paşa Camii'nin hareminde ve Saraybosna'nın Kovaçi bölgesindedir. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 34 and 35. The round bulges on the old nišan tombstones symbolize the number of wounds inflicted in combat or bullets. The nišans are located in the harem of the Ali-pasha mosque and at Kovaci in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

35

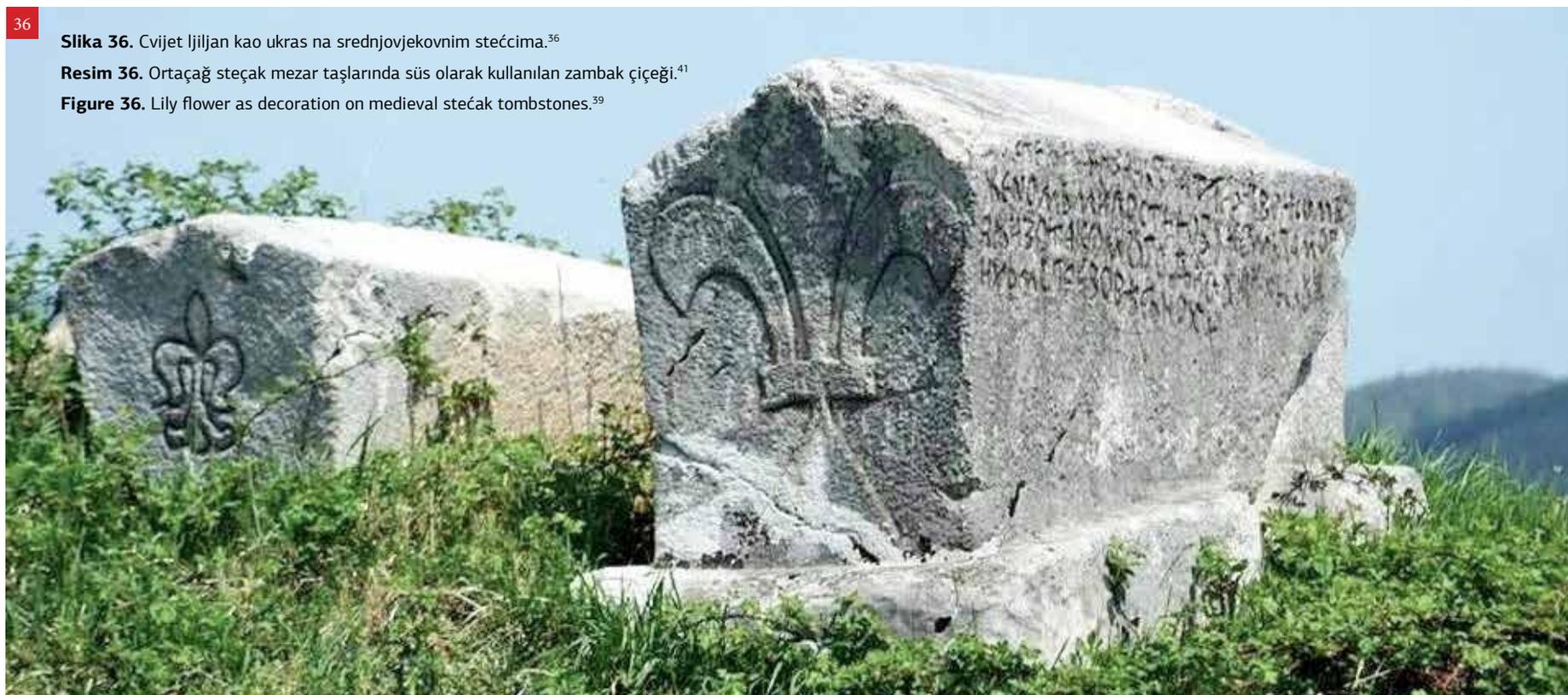

36

Slika 36. Cvijet ljiljan kao ukras na srednjovjekovnim stećcima.³⁶

Resim 36. Ortaçağ stećak mezar taşlarında süs olarak kullanılan zambak çiçeği.⁴¹

Figure 36. Lily flower as decoration on medieval stećak tombstones.³⁹

Simbol ljiljana veže se za evropske kraljevske porodice iz Srednjeg vijeka. Upravo zbog toga se ovaj simbol i danas nalazi na mnogim zastavama ili grbovima. Srednjovjekovna Bosna je imala simbol ljiljana na kraljevskim i državnim obilježjima. Tu prednjači bosanska vladarska dinastija Kotromanjića. Krajem 20. stoljeća, ljiljan se ponovo pojavljuje kao državni simbol sa kojim je Bosna i Hercegovina stekla samostalnost i međunarodno priznanje. Još jedna specifičnost naših prostora odnosi se na autohtonu vrstu ljiljana³⁷ koja raste na gorskim travnjacima i obroncima bosanskih planina.

Zambak simbolü, Orta Çağ'daki Avrupalı kraliyet ailesi üyeleriyle ilişkilendirilmektedir. Bundan dolayı bu simbol günümüzde de birçok bayrakta ve hanedan armasında bulunmaktadır. Orta Çağ Bosnasında da krallık ve devlet işaretlerinde zambak simbolü kullanılmaktadır. Bunu öne çıkaran Kotromanjiç Bosna Devlet Hanedanlığı'dır. 20. yüzyıl sonlarında zambak, Bosna Hersek Devleti'nin bağımsızlık kazanıp uluslararası olarak tanınmasıyla tekrar simbol olarak öne çıkmıştır. Coğrafi bölgemizin bir başka özelliği de, Bosna dağlarının dağlık otlaklarında ve yamaçlarında yetişen yerli zambak türleri olmasıdır.⁴²

The symbol of lily is associated with the European royal families from the Middle Ages. This is why this symbol is still found on many flags or coats of arms today. Medieval Bosnia had the symbol of lilies on royal and national markings. This is where the Bosnian ruling dynasty of Kotromanjić leads. At the end of the 20th century, the lily appears once again as a national symbol with which Bosnia and Herzegovina gained independence and international recognition. Another specificity of our geographical area relates to the indigenous species of lilies⁴⁰ that grow on the mountain grasslands and slopes of the Bosnian mountains.

37

38

39

Slika 37, 38 i 39. Ljiljan na bosanskim zlatnicima iz srednjeg vijeka kao i na kraljevskom prstenu pečatnjaku.³⁸

Resim 37, 38 ve 39. Orta Çağ'a ait Bosna'ya özgü altın paralarda ve aynı zamanda krallık mührü olarak kullanılan yüzükte zambak simbolü.⁴³

Figures 37, 38 and 39. Lily on Bosnian gold coins from the Middle Ages as well as on the royal seal ring.⁴¹

40

Slika 40. Ljiljan kao ukras na srednjovjekovnom arhitektonskom rješenju iznad ulaznih vrata u starom gradu u Jajcu.³⁹

Resim 40. Jajce'deki eski şehirin giriş kapısının üstünde bulunan ortaçağ mimarisiiyle yapılmış zambak süslemesi.⁴⁴

Figure 40. Lily as decoration in medieval architecture above the entrance to the old city in Jajce.⁴²

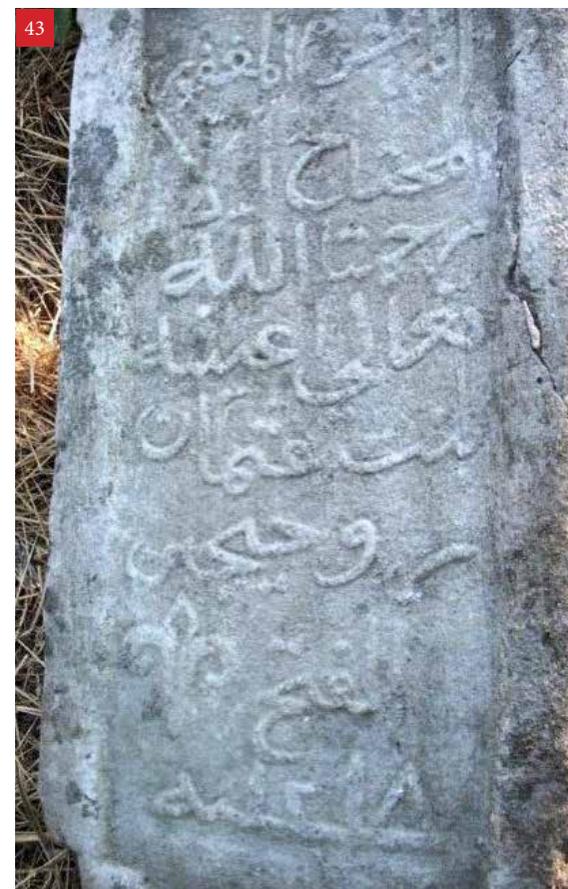
41

Slika 41. Slično kao na stećcima krug i ljiljan našli su svoje mjesto i na nišanima.⁴⁰

Resim 41. Stećak mezar taşlarındakine benzer bir şekilde, daire ve zambak sembolleri mezar taşlarında da kendilerine yer bulmaktadır.⁴⁵

Figure 41. Similar to the stećak tombstones, the circle and the lily also found their place on the nišan tombstones.⁴⁵

Slika 42 i 43. Motivisrednjovjekovnih ljljlana na starim nišanima.⁴¹

Resim 42 ve 43. Eski mezar taşlarında ortaçağa ait zambak motifleri.⁴⁶

Figures 42 and 43. Medieval lily motifs on old nišan tombstones.⁴⁴

FAZA IZRADE NIŠANA NAKON UČVRŠĆIVANJA OSMANSKE VLASTI

Nišani iz ove faze obuhvataju učvršćivanje osmanske uprave od 17. stoljeća na našim prostorima. Tokom tog perioda pojavljuje se nekoliko vrsta nišana koje i danas u velikom broju pronalazimo širom Bosne i Hercegovine. Osim utjecaja sa Istoka koji je donio nove i obavezujuće standarde, bitno je naglasiti da se tokom ovog vremenskog perioda na nišane stavlja tarih ili natpis isključivo na arapskom pismu.⁴² Sa sigurnošću se može reći da, u tom vremenskom intervalu, natpisi na arapskom pismu u potpunosti zamjenjuju natpise na srednjovjekovnoj bosančici. Naredna faza u razvoju nišana obuhvata 17. stoljeće, kada se na domaćim nišani ma počinju klesati tarihi na orijentalnim jezicima.

Uporedo sa upotrebom arapskog pisma, tokom osmanske uprave u Bosni i Hercegovini razvija se i novi oblik ovog pisma. Dolazi do pojave arebice.⁴³ Zbog prilagođavanja domaćem jeziku arebica ima neka slova kojih nema u arapskom jeziku, a neka su dijelom preuzeta iz turskog ili perzijskog jezika. Radi dodatnog pojašnjenja bitno je naglasiti da arebica nije ništa drugo nego arapsko pismo prilagođeno fonetičkom sistemu bosanskog jezika. Arebica koristi arapsko pismo s naknadno dodatim slovima, kojih nema u izvornoj arapskoj varijanti. Tu se prije svega misli na slova: C, Ć, Č, Ž, Đ, LJ, O, P.

Ovo je bitno navesti iz razloga što se uporedo sa natpisima na orijentalnim jezicima, nekoliko stoljeća upotrebljavala i arebica kao lokalno pismo, a sve u zavisnosti od osobe koja je sahranjena ispod nišana. Ekrem Salkić u svom radu ističe: „Sljedeća etapa u razvoju nišana je XVII stoljeće, od kada se i na domaćim spomenicima počinju klesati epitafi na orijentalnim jezicima. Mujezinović, (1998), ističe da su nišani ovog vremena kopija skopskih nišana, kako po formi, veličini, klesarskom radu, tako i po tretmanu natpisa i jezika na kojem su pisani ovi natpisi. U oblikovanju nišana, osobito je interesantan period od početka XVIII stoljeća, pa do 1878. godine. Upravo ovaj period od gotovo dva stoljeća je najbogatiji po broju sačuvanih spomenika, po brojnosti i raznovrsnosti epitafa na njima.”⁴⁴

OSMANLI DEVLETİNİN YÖNETİM OLARAK GÜÇLENDİĞİ DÖNEMDE MEZAR TAŞLARI

Bu dönemde yapılan mezar taşları, 17.yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetiminin bölgede güçlendiği zamanı kapsar. Bu zaman diliminde günümüzde halen Bosna Hersek genelinde rastladığımız çok çeşitli mezar taşları ortaya çıkmıştır. Doğudan yeni ve bağlayıcı standartlar getiren etkinin yanı sıra, bu dönemde mezar taşlarının üstünde tarih veya kitabenin Arapça yazıldığını belirtmek önemlidir.⁴⁷ Kesin olarak söylenebilir ki, bu zaman zarfında Arapça olarak yazılan kitabeler Orta Çağ Bosançitsa yazısıyla yazılan kitabelerin yerini almıştır. Mezar taşlarının gelişimindeki bir sonraki aşama, Doğu dillerindeki tarihlerin yerel mezar taşlarına oyulmaya başladığı 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Arapça yazının Osmanlı yönetimi sırasında kullanılmaya başlanmasıyla beraber, Bosna Hersek'te bu yazının yeni bir şekli de oluşturulmuş ve bunun sonucunda Arebica ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Yerel dilin benimsenmesine bağlı olarak, Arebicada ortaya çıkan bazı harfler Arapça'da bulunmazken bazıları Türkçe ve Farsça'dan alınmıştır. Daha fazla açıklık kazandırmak gerekirse, Arebica'nın Boşnak dilinin fonetik sistemine uyarlanmış bir Arap alfabesinden başka bir şey olmadığını vurgulamak önemlidir. Arebica, Arapça harflerine sonradan eklenen ve orijinal Arapça değişkeninde bulunmayan birkaç harf ile beraber kullanılır. Bunlar başlıca C, Ć, Č, Ž, Đ, LJ, O, P. harfleridir.

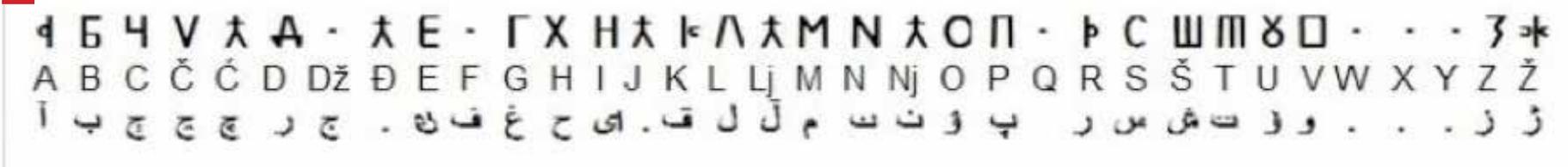
Bunu belirtmek önemlidir, çünkü Doğu dillerindeki kitabelere ek olarak, arebica birkaç yüzyıl boyunca yerel bir yazı olarak da kullanılmıştır ve bunların tümü, mezar altında gömülü kişiye bağlı olarak değişir. Ekrem Salkić, çalışmasında şu noktaya işaret etmektedir: “Mezar taşının gelişimindeki bir sonraki aşama, Doğu dillerindeki yazıtların yerel anıtlara oyulmaya başlandığı 17. yüzyıldır. Mujezinović (1998) bu dönemde yapılan mezar taşlarının form, boyut, yontma işçiliği ve aynı zamanda yazıtların yazılma şekli ve yazıldıkları dil bakımından Üsküp mezar taşlarının kopyası olduğunu ifade eder. Mezar taşlarının tasarımında, on sekizinci yüzyılın başından 1878'e kadar olan dönem özellikle ilginçtir. Korunan anıtların sayısında, üzerlerindeki kitabelerin sayısı ve çeşitliliği bakımından en zengin olan, neredeyse iki asırlık bu dönemdir.”⁴⁹

THE STAGES OF MAKING NIŠAN TOMBSTONES AFTER THE CONSOLIDATION OF THE OTTOMAN RULE

Nišans from this phase include the consolidation of the Ottoman administration in our region since the 17th century. During this period, several types of nišan emerged, which we still today find in great numbers throughout Bosnia and Herzegovina. In addition to the impact from the East that brought new and binding standards, it is important to stress that during this period of time tarih or inscription written entirely in Arabic script are placed on the nišans.⁴⁵ It can be said with certainty that during this time interval the inscriptions written in Arabic script completely replace the inscriptions in medieval Bosančica. The next phase in the development of nišan tombstones dates back to the 17th century, when tarihs in Oriental languages began to be carved on domestic nišan tombstones. Parallel to the use of Arabic script during the Ottoman rule, a new form of this letter is being developed in Bosnia and Herzegovina. Arebica Letter appears.⁴⁶ Due to the adaptation to the native language, arebica has some letters that can not be found in Arabic while some are partly taken from Turkish or Persian. For further clarification, it is important to emphasize that arebica is nothing more than an Arabic script adapted to the phonetic system of the Bosnian language. Arebica uses an Arabic script with later added letters, which are not found in the original Arabic variant. Primarily these letters are: C, Ć, Č, Ž, Đ, LJ, O, P.

This is important to state because, in addition to the inscriptions in Oriental languages, for several centuries arebica was also used as a local script, and all that depending on the person buried under the nišan tomb. Ekrem Salkić points out in his work: “The next stage in the development of the nišan tombstone is the seventeenth century, when epitaphs in Oriental languages began to be carved on domestic monuments. Mujezinović (1998) points out that the nišan tombstones of this time are copies of the Skopje nišan tombstones, both in form, size, stonemason's work, as well as in the treatment of the inscriptions and the language in which these inscriptions are written. In the design of nišan tombstones, the period from the beginning of the eighteenth century until 1878 is particularly interesting. It is this period of almost two centuries that is the richest in the number of preserved monuments, in terms of the number and variety of epitaphs on them.”⁴⁷

44

Slika 44. Upporedni prikaz srednjovjekovne bosančice, današnje latinice i arebice iz osmanskog perioda.⁴⁸

Resim 44. Ortaçağ Bosančica alfabesinin, günümüz Latin alfabesinin ve Osmanlı dönemi arebica yazısının karşılaştırmalı tasviri.⁵³

Figure 44. Comparative depiction of the medieval Bosančica letter, present-day Latin script and Ottoman-era arebica script.⁵¹

Ovaj period, osim natpisa, karakterizira postepeno usklađivanje izrade nišana u Bosni sa ostatkom Osmanskog carstva. Vrijedno je spomenuti rad Mensura Malkića koji o tome kaže: “U 17. stoljeću, kad dođe nova epoha nišana, razdovjiše se muški nišani od ženskih, različitim oblikovanjem završnog dijela nišana – turbana označi se stalež kojem umrla pripadaše.”⁴⁵ Upravo u ovom periodu pojavljuju se nišani koji ukazuju na društveni, vojni ili vjerski status, pripadnost derviškim redovima, određenu

Bu dönem, kitabelerin yanı sıra, Bosna'daki mezar taşı üretiminin Osmanlı Devleti'nin geri kalan kısmıyla gittikçe aynı seviyeye gelişini simgeler. Bu konuda Mensur Malkić'in çalışmasında kaleme aldıklarını belirtmek önemli olacaktır: “17. yüzyılda, yeni bir mezar taşı çağı geldiğinde, erkek mezar taşları kadınlardan, ölen kişinin ait olduğu sınıfı gösteren türbanların yer verildiği mezar taşının son bölümünün farklı biçimlendirilmesiyle ayırt ediliyordu.”⁵⁰ Daha doğrusu bu dönemde ortaya çıkan mezar taşları, toplumsal, askeri veya dini statü, derviş tabakasına bağlılık, mesleki durum vb. özellikler içermekteydi. Osmanlı Devleti döneminde de bu nedenle yapılmış onlarca farklı tip-te mezar taşı olduğu bilinmektedir. Bu konuda Alija Bejtić de şunları yazmıştır: “Bizim bölgemizdeki mezar taşları çok farklıdır. Bu farklılıklar, geniş oldukları kadar büyük değildir ve her mezar taşının uyabileceği tipleri oluşturmak zor olacaktır. Sadece birbirine benzeyen ve en belirgin olanla tiplene yapılabilir; bu da bu mezar taşlarının önce erkek ve kadın olarak, daha sonra kişisel gelişim aşamaları, bu mezar taşlarının işaretlediği yerde yatan insanların meslekleri ve bölgemizde çok sayıda bulunan ve seçimleriyle, malzeme işlemleri ve tasarımlarıyla önemli ölçüde farklılık gösteren taş işçiliği ekolleri de belirleyicidir. Erkek ve kadın mezar taşlarının görüntüsünün farklılığı oldukça dikkat çekicidir. Tüm dönemlerde ve taş işlemeciliği ekollerinde, erkek mezar taşları dikdörtgen veya sekizgen prizma şeklinde yapılmıştır, ön kısım da ince boyuna kadar yükselir ve ölen kişinin giydiği gibi oyma bir türbanla biter. Bunun aksine, kadın mezar taşları çoğunlukla düzdür ve çoğu zaman her ikisi de aynı şekilde şekillendirilir ve sivri bir kemer şeklinde tamamlanır. Bunlar, bu mezar taşları arasında en fazla öne çıkan farklılıklardır ancak daha sonra ifade edeceğim başka farklılıklar da bulunmaktadır.”⁵¹

Bu dönemde bile, Bosna'daki mezar taşlarının Osmanlı Devleti'nin geri kalanındaki mezar taşlarından farklı olu-

This period, apart from the inscriptions, characterizes the gradual alignment of the nišan production in Bosnia with the rest of the Ottoman Empire. It is worth mentioning the work of Mensur Malkić who says: “In the 17th century, when a new era of nišans came, the male nišans were distinguished from the females, by different shaping of the nišan's final part- the turbans indicating the class to which the deceased belonged.”⁴⁸ It was during this period that nišans appeared indicating social, military or religious status, affiliation with the Dervish ranks, a particular type of occupation, and similar. It is also known that there are dozens of different types of nišan tombstones that were made during the Ottoman Empire for this very reason. Alija Bejtić also wrote about this: “The types of nišan on our soil are very different. These differences are not as large as they are wide, and it would be difficult to set up the types that every nišan could fit into. Only the approximate and the most visible typing can be determined, which is the division of these nišans into the so-called male and female, then by individual stages of development, by occupations of people whose graves these tombstones mark, and by individual, so to speak, stonemasonry schools, which were many on our soil and which differed markedly in their choice, material processing and design. The difference in the shape of the male and female nišans is very striking. In all epochs and stonemasonry schools male nišans are generally constructed in the form of a rectangular or octagonal prism, with the front also goes up into the thin neck and ends with a carved turban, such as the deceased wore. On the contrary, Female nišans are almost regularly flattened, and for the most part both are uniformly shaped and finish in the form of a pointed arch. These are the most striking differences between these nišans, but there are more differences that I will mention later.”⁴⁹

It is interesting to note that even in this period, the nišan tombstones in Bosnia are different from

vrstu zanimanja i sl. Također je poznato da postoje desetine različitih tipova nišana koji su se izrađivali za vrijeme Osmanskog carstva upravo iz ovog razloga. O ovome pisao i Alija Bejtić:

“Tipovi nišana na našem tlu vrlo su različiti. Te razlike nisu toliko velike, koliko široke, i teško bi bilo postaviti tipove, u koje bi se svi mogli uvrstiti. Može se odrediti samo približna i ona najvidljivija tipizacija, a to je podjela tih nišana na tzv. muške i ženske, zatim po pojedinim razvojnim etapama, po zanimanjima ljudi, čije grobove ti nišani obilježavaju, i po pojedinim, da tako kažem, klesarskim školama, kojih je bilo više na našem tlu i koje su se osjetno razlikovale među sobom u izboru, načinu obrade i oblikovanju materijala. Razlika oblika muških i ženskih nišana vrlo je upadljiva. Muški su u svima epohama i klesarskim školama u pravilu građeni u obliku četverokutne ili osmerokutne prizme, a prednjak usto prelazi gore u tanki vrat i završava se isklesanim turbanom, kakav je pokojnik nosio. Ženski su nišani, naprotiv, gotovo redovno plosnati i većinom su oba jednako oblikovana i gore završena u vidu šiljastog luka. To su najuočljivije razlike između tih nišana, ali ih ima još više i drugih, koje ću kasnije navesti.”⁴⁶

Zanimljivo je naglasiti da se i u ovom periodu nišani u Bosni razlikuju od nišana iz ostataka Osmanskog carstva, s tim da razlike nisu tako izražene kao na nišanima iz rane faze. To se prije svega odnosi na detalje uklesanih raznih predmeta na nišanima, prvenstveno hladnog ili vatrenog oružja, što ukazuje na vojne aktivnosti i česte pogibije ratnika na bojištu. Nišani sa uklesanim oružjem često su se izrađivali na području današnje Bosne i Hercegovine, što nas asocira na preuzete klesarske elemente Srednjovjekovne Bosne. Ibrahim Pašić u svom članku o ovome kaže: “Pritom, osmanski nišani navedenog tipa nemaju ratničkih ukrasa, za razliku od bosanskih koji su vrlo često ukrašeni motivima kijače (buzdohana), mača, koplja, sablje, balte (sjekire), luka i strijele, što je višestoljetno povijesno i memorijalno naslijeđe Bosne, od stećka do nišana.”⁴⁷

Malo je poznata činjenica da svaki stari nišan ima svoju simboliku, svoje značenje i poruku. Njegova izrada je veoma sistematična i planska i kao takva nije plod slobodne mašte ili količine slobodnog vremena klesara.

šu ancak bu farklılıkların erken dönem mezar taşlarında olduğu kadar belirgin olmaması oldukça ilginçtir. Bu, öncelikle, askeri faaliyetleri ve savaş alanında savaşçıların sık ölümlerini gösteren, başta soğuk silahlar veya ateşli silahlar olmak üzere, mezar taşlarına oyulmuş çeşitli nesnelere ayrıntılarıyla ilgilidir. Üzerinde silah oyması bulunan mezar taşları günümüz Bosna-Hersek'inde sık sık yapılmıştı, bu da bize ortaçağ Bosna'sından elde edilen taş işçiliği unsurlarını hatırlatmaktadır. İbrahim Pasic kendi makalesinde bu konuyla ilgili şunları der: “Dahası, yukarıda belirtilen türdeki Osmanlı mezar taşları, çoğu zaman kijače (topuz), kılıç, mızrak, balta, yay ve ok motifleriyle süslenmiş Bosna'ya ait mezar taşlarının aksine, savaşçı süslemelerine sahip değildir; bu süslemeler steçaklardan mezar taşlarına kadar Bosna'nın asırlık tarihi ve anıtsal mirasıdır.”⁵²

Her eski mezar taşının kendine özel sembolü, anlamı ve mesajı olduğu gerçeği çok az bilinmektedir. Yapılışı çok sistematiik ve planlıdır ve bu açıdan serbest hayal gücüne veya taş ustasının ne kadar boş zamanı olduğuna bağlı değildir.

the nišan tombstones from the rest of the Ottoman Empire, although the differences are not as pronounced as in the early nišan tombstones. This is primarily related to the details of various objects carved on the nišans, primarily cold weapons or firearms, indicating military activities and frequent deaths of warriors on the battlefield. Nišans with carved weapons were often made in present-day Bosnia and Herzegovina, which remind us of the acquired stonemasonry elements from the medieval Bosnia. Ibrahim Pasic, in his article on this, says: “Moreover, the Ottoman nišans of the aforementioned type have no warrior decorations, unlike the Bosnian ones, which are very often decorated with the motifs of a kijače (mace), sword, spear, saber, balta (ax), bow and arrow, which is Bosnia's centuries-old historical and memorial heritage, from stećak tombstones to nišan tombstones.”⁵⁰

It is a little known fact that every old nišan has its symbolism, meaning and message. Its production is very systematic and planned and as such is not the fruit of free imagination or the amount of free time stonemason had.

Slika 45 i 46. Izgled muškog nišana sa turbanom i fesom u haremu careve džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 45 ve 46. Saraybosna'daki Çar Camii'nin hareminde sarıklı ve fesli bir adamın mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević

Figures 45 and 46. Layout of a man's nišan with a turban and fez in the harem of the Emperor's mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

OPĆE ODLIKE I OBLICI NIŠANA

1. Vrste nišana

U članku kojeg je napisao i publikovao Meho Čaušević, navedena je i veoma vješto objašnjena kategorizacija nišana u skladu sa njihovom podjelom prema spolu i uzrastu. U cilju što boljeg prezentiranja ovog problema u daljem tekstu u prenosim navedenu podjelu: "Nišane možemo podijeliti u tri osnovna tipa koji su uslovljeni polom pokojnika te godinama starosti i koji su uočljivo različiti:

- a. Muški nišan;
- b. Ženski nišan;
- c. Dječji nišan.

Svaki od osnovna tri tipa nišana ima svoje varijante i podvrste. Nišan ima svoje dijelove koji imaju svoje nazive, bez obzira što je nišan isklesan iz jednog komada kamena.

Dijelovi muškog nišana su:

1. Glava;
2. Vrat;
3. Stan;
4. Dno nišana (donji dio).⁴⁹

MEZAR TAŞLARININ GENEL ÖZELLİKLERİ VE ŞEKİLLERİ

1. Mezar Taşlarının Çeşitleri

Meho Čaušević tarafından yazılan ve yayınlanan makale, mezar taşlarını cinsiyetine ve yaşına göre kategorize edip betimlemiştir. Bu konunun daha iyi anlaşılması için bu bölümü de çalışmam ekliyorum: "Mezar taşlarını üç ana kategoriye ayırabiliriz: Bunlar gömülen kişinin cinsiyetine ve yaşına göre sınıflandırılır ve birbirinden belirgin şekilde farklıdır:

- a. Erkek mezar taşları;
- b. Kadın mezar taşları;
- c. Çocuk mezar taşları.

Her bir tip mezar taşının kendi çeşitleri ve alt grupları vardır. Her ne kadar mezar taşı tek bir parça malzemedan yontularak oluşturulmuş olsa da, mezar taşlarının her birinin ayrı ismi olan kısımları da vardır. Erkek mezar taşının kısımları:

1. Baş
2. Boyun
3. Gövde/Ev
4. Ve mezar taşının dip kısmı (alt kısım) dır.⁵⁴

GENERAL CHARACTERISTICS AND FORMS OF NIŠAN TOMBSTONES

1. Types of Nišans

The article, written and published by Meho Čaušević, cites and very skillfully explains the categorization of nišans according to their division by sex and age. For the purpose of presenting this issue as better as possible, I provide the following section below: "We can divide the nišans into three basic types, which are conditioned by the sex of the deceased, and by age, and are noticeably different:

- a. Male nišan;
- b. Female nišan;
- c. Child nišan.

Each of the three main types of nišan has its own variants and subgroups. The nišan is composed of parts that have their names, regardless of the fact that the nišan is carved from a single piece of stone.

Parts of the male nišan are:

1. Head;
2. Neck;
3. Flat;
4. The bottom of the nišan (lower part).⁵²

1. Male Nišans

Almost throughout the period, male nišans were made in more or less unchanged form in stonemasonry schools. These were, in most cases, quadrangular or octagonal prisms that were connected by a distinctly thin neck with a turban and, in the later period, a fez.

2. Female Nišans

Over the same period, female nišans were made in a flat shape. For girl nišans, interpretations are being made that these are nišans with a female cap or with a richly decorated cap on the nišan. In his work Mustafa Sušić also touched on the issue of female nišan. "Female nišans were made in a form that resembles women hat worn in the past centuries. It is a female fez similar to the male one in its inverted form, which in its upper part was enlarged and narrowed in the lower part. And this

Slika 47 i 48. Izgled ženskih nišana na Kovačima i u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević
Resim 47 ve 48. Saraybosna Kovači ve Grand Park'taki kadın mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević
Figures 47 and 48. Female nišan tombstones at Kovači and the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Slika 49 i 50. Ženski nišani sa ukrasom u obliku ženske kape u haremima Vekil-Harčova ili Hadžijske džamije i Careve džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Resim 49 ve 50. Saraybosna'daki Vekil-Harčov veya Hac Cami ile Çar Camii'nin haremelerinde kadın başlığı şeklinde süslemeli kadın mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Figures 49 and 50. Female nišan tombstones with ornament in the form of a women hat in the harems of the Vekil-Harčov or Hajj mosque and the Emperor's mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

a. Muški nišani

Gotovo u cijelom razdoblju muški nišani su se u klesarskim školama izrađivali u manje-više nepromijenjenom obliku. To su, u većini slučajeva, bile četverougone ili osmougone prizme koje spaja naglašeno tanji vrat sa turbanom a u kasnijem periodu i sa fesom.

b. Ženski nišani

Kroz isti vremenski period ženski nišani su izrađivani u pljosnatom obliku. Za djevojačke nišane javljaju se tumačenja da se radi o nišanima sa ženskom kapom ili sa bogato ukrašenom kapom na nišanu. U svom radu ženskog nišana se dotakao i Mustafa Sušić gdje kaže: "Ženski nišani izrađivani su u formi koji asocira na žensku kapu koja se nosila u prošlim stoljećima. To je ženski fes sličan muškom

a. Erkek Mezar Taşları

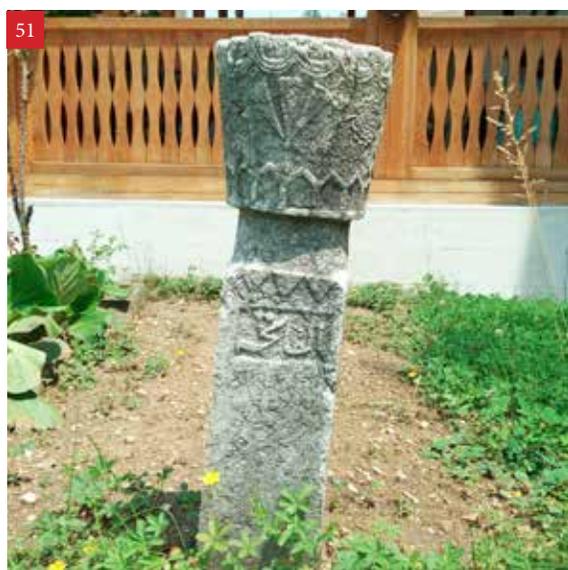
Neredeyse tüm dönemlerde erkek mezar taşları yontmacılık ekollerinde hemen hemen aynı formda yapılmışlardır. Bunlar genellikle dörtgen veya sekizgen prizma şeklindedir ve belirgin şekilde ince boyun ile beraber türbanla, sonraki dönemde de fes ile birleştirilmiştir.

b. Kadın Mezar Taşları

Aynı dönemde kadın mezar taşları düz bir sütun görünüsünde yapılmıştır. Kızlara ait mezar taşlarında ise kadın başlığı veya bol süslemeli başlık yapıldığı belirtilmektedir. Kendi çalışmasında Mustafa Sušić de kadın mezar taşları konusunu ele almıştır: "Kadın mezar taşları, geçmiş yüzyıllarda giyilen kadın başlığına benzeyen bir biçimde yapılmıştı. Bu, üst kısmı büyütülmüş ve alt kısmı daraltılmış ve ters çevrilmiş haliyle erkek fesine benzer bir kadın fesidir. Mezar

female shape of the upper part of the nišan was dominant over its pedestal, to exclude any association with the living figure. These types of female nišans were referred to as maiden nišan among the people although they appeared as female nišans in general."⁵³ At the top of female tombstone a round female cap was carved, and sometimes the top was shaped in a triangular form or in the form of a pointed arch. Mansur Malkić says about female tombstones: "Nišans in the form of stelae with a rounded end were marked by the female nišans or those in the form of a gable roof, or those with a richly decorated cap."⁵⁴

In his article on nišan, Meho Čaušević gives a description of the parts of a female nišan as well as a description of one form of a female nišan: "The parts of a female nišan are:

Slika 51 i 52. Ukrašeni ženski (djevojački) nišani sa kapomu haremu Vekil-Harčove ili Hadžijske džamije u Sarajevu.⁵² Foto: Nihad Klinčević
Resim 51 ve 52. Saraybosna'daki Vekil-Harç veya Hac Camisi'nin haremünde başlık ile süslenmiş kadın (kız) mezar taşı.⁵⁷ Foto: Nihad Klinčević.
Figures 51 and 52. Decorated female (maiden) nišan with a cap in the harem of the Vekil-Harç or Hajj mosque in Sarajevo.⁵⁸ Photo: Nihad Klinčević

u njegovoj obrnutoj formi, koji je u svom gornjem dijelu bio proširen, a u donjem sužen. I ovaj ženski oblik gornjeg dijela nišana bio je dominantan u odnosu na svoj postament, kako bi se isključila svaka asocijacija na živi lik. Ovu vrstu ženskih nišana u narodu su nazivali djevojački nišani iako su se pojavljivali kao ženski nišani općenito.⁵⁰ Na vrhu ženskih nišana bila je isklesana okrugla ženska kapa, a ponekad je vrh oblikovan u trouglastu formu ili u vidu zašiljenog luka. Mensur Malkić o ženskim nišanima kaže: "Ženskim nišanima označiše se nišani u obliku stele sa završnim dijelom zaobljenim ili u obliku krova na dvije vode, ili pak oni sa bogato ukrašenom kapom."⁵¹

U svom tekstu o nišanima Meho Čaušević daje opis dijelova ženskog nišana kao i opis jednog oblika ženskog nišana: "Dijelovi ženskog nišana su:

1. Gornji dio nišana;
2. Solufluci;
3. Stan nišana sa obaveznom pletenicom;
4. Dno nišana (donji dio).

Gornji dio nišana se pravi u varijantama, u obliku luka ili zaravnjene plohe. Širina gornjeg dijela nišana skoro uvijek je ista kao i širina stana. Solufluci s bočnih strana obavijaju nišan i čine granicu između gornjeg dijela i stana nišana, a na zadnjoj strani se spajaju sa pletenicom koja se spušta ver-

tašinin üst kısmındaki bu dişi görünüm de yaşayan kişiyle herhangi bir bağlantıyı saf dışı bırakmak için altlık kısımdan daha baskındı. Bu tip kadın mezar taşları, genel olarak kadın mezar taşları olarak görünmelerine rağmen, insanlar arasında genç kız mezar taşı olarak anılırdı."⁵⁵ Kadın mezar taşlarının en üstüne yuvarlak bir kadın başlığı işlenirdi, bazen de üst kısım, üçgen formunda ya da sivileştirilmiş bir kemer şeklinde şekillendirilirdi. Mansur Malkić kadın mezar taşları hakkında, "yuvarlak şekilde sonlandırılmış dikili taş formundaki mezar taşları, kadın mezar taşı ya da üçgen çatılı veya zengin süslemeli başlık olarak kendini belli ederdi" şeklinde yazar.⁵⁶

Meho Čaušević mezar taşları hakkındaki yazısında, hem kadın mezar taşlarının parçalarını hem de kadın mezar taşının şeklini tanımlamıştır. "Kadın mezar taşlarının bölümleri şunlardır:

1. Mezar taşının üst kısmı
2. Zülüfler
3. Mezar taşının örgü ile durduğu bölüm
4. Mezar taşının alt tarafı

Mezar taşının üst kısmı, bir kemer veya düzleştirilmiş yüzey şeklinde farklı şekillerde yapılır. Üst kısmın genişliği genelde gövde ile hemen hemen aynıdır. Zülüfler ise yan taraflardan mezar taşını sarmalar ve mezar taşının üst kısmı ile gövdeyi ayıran sınırı oluşturur; arka tarafta ise dikey olarak gövdeden aşağıya bırakılan örgüler ile bağlanırlar. Böyle ortaklaşa birleşerek

1. Upper part of the nišan;
2. Solufluks (sideburns);
3. Stand of the nišan with obligatory braid;
4. Bottom of the nišan (lower part).

The upper part of the nišan is made in variants, in the form of an arch or flattened surface. The width of the upper part of the nišan is almost always the same as the width of the stand part. The sideburns surround the nišan from the sideways and form a boundary between the upper part of the nišan and the stand of the nišan, and at the back they connect with a braid that runs vertically down the stand part. Thus composed associate with plaited hair female, from which they got their name [...] and the most beautiful are the female nišans with 'solufs' (sideburns). Solufs are fine and extraordinarily tasty, correct and dimensional carvings on

Slika 53. Ženski nišan sa solufama na lokaciji Kovačević u Glamoču. Foto: Arif Kovačević

Resim 53. Glamoč'taki Kovačević bölgesinde bulunan zülüflü kadın mezar taşı. Foto: Arif Kovačević.

Figure 53. Female nišan with solufs (sideburns) at the Kovačević site in Glamoč. Photo: Arif Kovačević

tikalno niz stan. Ovako komponovani asocijaju na spletenu žensku kosu po čemu su i dobili ime.[...]a najljepši su oni ženski nišani sa 'solufama'. Solufe su fine vanredno ukusne, pravilne plastičke rezbarije na kamenu, koje sigurno potječu od drvenih originala, jer podsjećaju na tokarsku umjetnost Istoka. I ornamentu su pretežno orijentalni, ali imade među njima i narodnih ornamenta. Stan ženskog nišana ima isti oblik kao i stan muškog nišana. Ornamenti su vegetabilni, geometrijski, te stilizovani i vjerno predstavljeni predmeti. Predstave predmeta na ženskim nišanima su uglavnom predstave određene vrste posuda i stilizovanog nakita. Dno nišana (donji dio) je isto kao i kod muškog nišana.[...]Vrste i oblici nišana pored gore navedene osnovne podjele, nastale su kao težnja da se nišanom označi stalež umrlog kojem je pripadao, a to se postizalo različitim oblikovanjem gornjeg dijela nišana (glave nišana)."⁵³

örgülü kadın saçını oluştururlar ki ismini ondan alır. En güzel kadın mezar taşları ise "zülüflü" olanlardır. Zülüfler, Doğu'nun oyma sanatına benzerliklerinden ötürü tam manasıyla ahşap asıllarından kaynaklanan ince ve olağanüstü etkileyici, doğru ve boyutlu taş üstüne yapılmış oymalardır. Süslemeler genelde Doğu'ya aittir, fakat aralarında etnik olanlar da vardır. Kadın mezar taşının dayanağı ile erkek mezar taşının dayanağı aynı şekle sahiptir. Süslemeler bitki tasvirleri içeren, geometrik ölçülerde biçimlendirilmiş ve ustaca sunulmuş nesnelere. Kadın mezar taşları üzerindeki nesnelere temsilleri, genellikle belirli türde eşyaların ve belirli şekilde biçimlendirilmiş mücevherlerin temsilleridir. Mezar taşının alt kısmı, erkek mezar taşınıninkiyle aynıdır.[...] Mezar taşının türleri ve biçimleri, yukarıda belirtilen temel ayrıma ek olarak, mezar taşı ile ölen kişinin ait olduğu sınıfı gösterme eğilimiyle ortaya çıktı ve bu, mezar taşının (mezar başı) üst kısmının farklı şekillendirilmesiyle elde edildi."⁵⁸

stone, certainly originating from their wooden originals, because they resemble the carving art of the East. And the ornaments are mainly of Oriental origin, but there are also ethnic ornaments among them. The stand of the female nišan has the same shape as the stand of the male nišan. The ornaments are vegetative, geometric, and stylized and skillfully presented objects. The representations of objects on female nišan are generally representations of a certain type of utensils and stylized jewelry. The bottom of the nišan (lower part) is the same as that of the male nišan [...]. The types and forms of nišan, in addition to the above mentioned basic division, arose as a tendency to indicate with the nišan the class of the deceased to which he or she has belonged, and this was achieved by different shaping of the upper part of the nišan (nišan head)."⁵⁶

54

Slika 54. Muški dječiji nišan sa čatal turbanom na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Resim 54. Saraybosna Alifakovac'ta çatal türbanlı erkek mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 54. Male nišan with a čatal (fork) turban at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

c. Dječiji nišani

Kada smo se u predhodnom tekstu dotakli dječijih nišana, njih je na ovom mjestu potrebno dodatno objasniti iz više razloga. Nišani na dječijim mezarima iz Osmanskog perioda sadržavaju društveno obilježje roditelja djeteta. Ponekad je jasno vidljivo da na dječijim nišanima imamo turbane sa npr. ulemanskim ili hadžijskim obilježjem, što može izazvati određeni vid konfuzije. O tome je pisao Meho Čaušević koji kaže: „Dječji nišani su izdvojeni kao poseban tip, zbog toga što su u odnosu na nišane koji se dižu odraslim osobama znatno manji i s manje ornamentalnih ukrasa. Osnovna forma dječjeg nišana je identična muškom odnosno ženskom nišanu, u zavisnosti od pola djeteta.”⁵⁴

2. Materijal za izradu

Kamen od kojeg su klesani bosanski nišani u većini sličajeva je kamen vapnenac, adezitivni tuf zelene boje, siga ili aragonit. Pored njih, među bosanskim nišanima možemo pronaći kamen tipa zelene diabaz, glaukonitski lapor i makedonski bijeli mramor.⁵⁵ Zanimljivo je napomenuti da se makedonski mramor isključivo uvezio na ove prostore. Dolazio je obrađen kao gotov proizvod na koji se naknadno upisivao datum. Razlog za ovo možemo tražiti u plasiranju gotovih proizvoda kako bi se ujednačila tradicija izrade nadkuburskih obilježja, jer su dugo vremena lokalni uticaji sa srednjovjekovnim elemntima pravili razliku. O ovim nišanima Mensur Malkić kaže: „Pored bosanskog nišana na mezarjima našim, pojavi se i ušćupski-četvrtasti nišan sa turbanom isklesan od kristalnog mramora dopremljenog iz Makedonije.”⁵⁶ Upravo zbog svog porijekla, ovi nišani nazvani su po domaćem i osmanskim imenu Skoplja, to jest skopskim ili ušćupliskim nišanima.⁵⁷ O ovim nišanima pisao je i Hamza Vejsel: „Materijal od kojeg su najčešće (i najviše) klesani nišani je skopski kristalni mramor, iz Arandelova kod Skopja, Uskup, a poznati su kod nas pod imenom 'ušćupski nišani'. Ovi skopski nišani su manjih dimenzija.”⁵⁸ U prvom periodu iz Skoplja su dovoženi izrađeni nišani na koje se naknadno klesao natpis prije postavljanja. Ovo nam jasno ukazuje na pokušaj uspostave jednakog trenda kao i u ostatku Osmanskog carstva i smanjenje ili potpuno ukidanje lokalnih uticaja, koji su u dobroj mjeri mijenjali izgled nišana.

c. Çocuk Mezar Taşları

Daha önceki bölümlerde çocuk mezar taşları konusuna değindiğimiz için, bunların bir takım nedenlerden dolayı burada daha fazla ele alınması gerekmektedir. Osmanlı dönemine ait çocuk mezarlıklarında bulunan mezar taşları, çocuğun ebeveynlerinin sosyal izlerini barındırmaktadır. Bazen çocuk mezar taşlarında anlaşılır bir şekilde Ulema veya hacı işaretleri olan türbanlar olduğu görülür, bunlar da kafa karışıklığına sebep olabilir. Bu konu hakkında Meho Čaušević şunları söyler: “Çocuk mezar taşları ayrı bir tür olarak görülmektedir, çünkü bunlar yetişkin mezar taşlarına kıyasla çok daha küçüktür ve daha az süslemeye sahiptir. Çocuk mezar taşının temel şekli, çocuğun cinsiyetine bağlı olarak bir erkek veya kadın mezar taşı ile aynıdır.”⁵⁹

2. Mezar Taşlarının Yapıldığı Malzemeler

Bosna mezar taşlarının işlendiği taşlar çoğunlukla kireçtaşı, adezitik yeşil tüf, siga veya aragonittir. Bunların yanı sıra, Bosna'ya ait mezar taşları arasında yeşil diyabaz, glokonitik marm ve Makedon beyaz mermeri de bulunabilir.⁶⁰ İlginçtir ki Makedon mermeri özel olarak bu bölgeye ithal edilmekteydi. İşlenmiş hazır ürün olarak ithal ediliyor, sonrasında sadece tarih işleniyordu. Bunun nedeni, mezar taşı işleme geleneğini eşitlemek için bitmiş ürünlerin yerleştirilmesinde bulunabilir çünkü uzun süre, yerel etkilerle ortaçağ unsurları arasında belirgin bir ayırım vardı. Bu mezar taşları hakkında Mensur Malkić şunları söyler: “Mezarlarımızdaki Bosna

c. Children Nišans

Because we have touched on the issue of children nišans in the previous parts, they need to be further explained here for a number of reasons. Nišan tombstones located at the children's cemeteries from the Ottoman period contain the social marks of the child's parents. Sometimes it can be clearly seen that on children's nišan tombstones we have turbans with eg. Uleman or Hajji markings, which can cause some form of confusion. Meho Čaušević wrote about it: “Children nišan tombstones are singled out as a separate type, because they are much smaller and with fewer ornamental decorations in comparison with the nišan tombstones that are raised to the adults. The basic shape of a child's nišan is identical to that of a man or woman nišan, depending on the gender of the child.”⁵⁷

2. The material for the Preparation

The stone from which Bosnian nišan tombstones are carved in most of the cases is limestone, adesitic green tuff, siga or aragonite. Beside them, among Bosnian nišan tombstones we can find green diabase, glauconitic marl and Macedonian white marble.⁵⁸ It is interesting to note that Macedonian marble exclusively was imported to these areas. It was coming as a processed and finished product on which subsequently a chronogram (tarih) was written. The reason for this can be found in the placement of finished products in order to equalize the tradition of tombstone markings,

Slika 55. Muški dječiji nišan sa mušebek turbanom u haremu Vekil-Harčove džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Resim 55. Saraybosna'daki Vekil-Harç Camii'nin haremde mušebak türbanlı erkek mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević

Figure 55. Male nišan with a mušebak turban in the harem of the Vekil-Harç mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Slika 56. Dječiji nišani sa turbanima i ženskim kapama u haremu Bakr babine džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 56. Saraybosna'daki Bekr Baba Camii'nin harem'inde türbanlı ve kadın başlıklı çocuk mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 56. Children nišans with turbans and female hats in the harem of the Bakr Baba mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

3. Oblici nišana

Osnovna podjela nišana je rodnog karatera. Nišani se, međutim, razlikuju i po obliku, tarihima, dekoraciji i sl. U zavisnosti od klesarske škole i tradicije, kao i od historijskih prilika, dekoracije na nišanima variraju. Ponovo ću navesti tekst Mehe Čauševića koji o ovome kaže: "Glava muškog nišana se radi u dva osnovna oblika; u obliku turbana i u obliku fesa. Oba oblika imaju svoje varijante. Ranije je bilo tačno određeno koji osnovni oblik, odnosno varijanta oblika, pripada određenoj kategoriji stanovništva. Po obliku nišana se mogla utvrditi staleška pripadnost, naobrazba, vojna hijerarhija, pa donekle čak i starost umrlog. Vrat nišana spaja glavu sa glavnim dijelom nišana koji se zove stan. Stan ima oblik stuba kvadratnog ili pravougaonog presjeka s četiri ravne plohe koje imaju određenu namjenu. Obje bočne i zadnja strana popunjavaju se ornamentalnim ukrasima, vegetabilnim, geometrijskim te stilizovanim i vjerno predstavljenim predmetima. Predstave predmeta na muškom nišanu su uglavnom predstave raznog oružja. Na prednjoj strani nišana ispisuje se natpis koji se na nišanima naziva 'tarih' (turska riječ koja znači rok, čas, doba, povijest, događaj, pripovijest). 'Tarih' na nišanima označava povijest umrlog. Dno nišana (donji dio) se ne obrađuje jer se ovaj dio ukopava u zemlju pa je samo grubo isklesan. Dužina dna ujednosluži kao oznaka do koje se dubine nišan ukopava u zemlju i njegova dužina ovisi o ukupnoj visini nišana (što je nišan veći to je proporcionalno veće i dno)."⁵⁹

mezar taşına ek olarak, Makedonya'dan getirilen kristal mermerden oyulmuş türban ile Üsküp'ten (uščupski) gelen kare bir mezar taşı çeşidi de ortaya çıktı.⁶¹ Geldikleri yerden dolayı bu mezar taşları isimlerini yerel ve Osmanlı ismi olan Üsküp'ten almıştır: "skopski ili uščupliski".⁶² Bu mezar taşları hakkında Hamza Vejsel şunları yazmıştır: "Mezar taşlarının en çok oyulduğu malzeme, Üsküp yakınlarındaki Arandjelovo'dan çıkan Üsküp kristal mermeridir ve bizde bilinen ismi ile Üsküp mezar taşıdır.⁶³ Bu Üsküp mezar taşları daha küçük ölçülerdedir.⁶⁴ İlk dönemde hazır mezar taşları Üsküp'ten getiriliyor ve yerleştirilmeden önce kitabeler üstlerine işleniyordu. Bu da, Osmanlı Devletinin diğer bölgeleriyle aynı geleneğin oluşturulması ve mezar taşlarının görüntüsünü büyük ölçüde farklılaştıran bölgesel etkileri azaltma ya da ortadan kaldırması konusunda bilinçli bir girişim olduğunu gösterir.

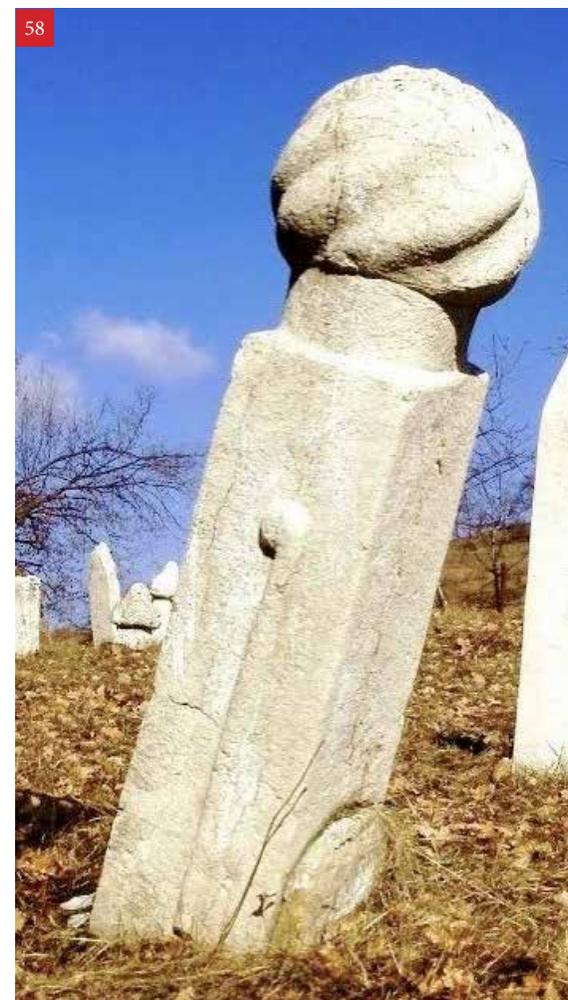
3. Mezar Taşlarının Şekilleri

Mezar taşlarının temel ayrımı cinsiyete bağlıdır. Ancak mezar taşları aynı zamanda şekil, tarih, süsleme vb. etkenlerle de değişiklik gösterir. Taş işçisinin ekolüne ve geleneğine, ayrıca tarihsel koşullara da bağlı olarak, mezar taşlarının süslemeleri değişiklik gösterir. Bu konuda yine Meho Čaušević'in konuyla ilgili makalesine başvuracağım: "Erkek mezar taşının başı iki temel biçimde yapılmıştır; türban şeklinde ve fes şeklinde. Her iki biçimin de kendine ait farklılıkları vardır. Daha önce hangi temel şeklin veya belirli bir şeklin değişikliğinin belirli bir nüfus kategorisine ait olduğu tam olarak belirlenirdi. Mezar taşının şekliyle ölen kişinin görevi, eğitimi, askeri görevi ve belirli bir yere kadar yaşı belirlenebilirdi. Mezar taşının boyun kısmı, baş kısmını taşın stan (stand) adı verilen ana kısmına bağlar. Stand, belirli bir amacı olan dört düz yüzeyli kare veya dikdörtgen kesit şeklindedir. Her iki yan taraf ve arka kısım dekoratif süslemeler, çiçekler, geometrik, stilize ve kendine özgü sunulan nesnelere doldurulmuştur. Erkek mezar taşının üzerindeki nesnelere, çoğunlukla çeşitli silahların temsilleridir. Mezar taşının ön yüzünde ise tarih kitabesi vardır. Mezar taşındaki tarih ölenin ölüm tarihini gösterir. Taşın alt kısmı işlenmez çünkü bu kısım doğrudan toprağa gömülür ve bu yüzden kabaca yontulmuştur. Alt kısmın uzunluğu gömülecek kısmın seviyesini belirler ve bu uzunluk mezar taşının bütün uzunluğuna göre değişir (mezar taşı ne kadar büyük ise oransal olarak alt kısmı da o ölçüde büyüktür)."⁶⁵

because for a long time the local influences with the medieval elements were making a distinction. About these nišans, Mensur Malkić says: "In addition to the Bosnian nišan tombstone on our graves, there also appeared a square nišan from Skopje (uščupski) with a turban carved from crystal marble that was brought from Macedonia."⁵⁹ Because of their origin, these nišan tombstones were named after the native and Ottoman name for the town of Skopje, that is, "skopski ili uščupliski".⁶⁰ Hamza Vejsel also wrote about these nišans: "The material from which nišans were most often carved was Skopjan crystal marble, from Arandjelovo near Skopje, Uskup, and they are known in our country under the name of 'uščupski nišani'.⁶¹ These Skopje nišans are smaller in size."⁶² In the first period finished tombstones were brought from Skopje on which the inscription was engraved later before being placed. This deliberately indicates an attempt to establish the same trend as in the rest of the Ottoman Empire and to reduce or completely abolish the local influences, which were altering the appearance of the nišans to a great extent.

3. Shapes of the Nišans

The basic division of the nišan tombstones is of a gender character. However, nišan tombstones also differ in shape, tarihs, decoration and etc. Depending on the stonemason's school and tradition, as well as the historical circumstances, the decorations on the nišans vary. I will quote again the text of Meho Čaušević, who says about this: "The head of the male nišan is made in two basic forms; in the form of turbans and in the form of fez. Both forms have their variants. Previously, it was precisely determined which basic form, or variant of form, belongs to a particular population category. By the shape of the nišan the affiliation, education, military hierarchy, and to a certain extent even the age of the deceased could be determined. The neck part of the nišan connects the head part with the main part of the nišan called stan (stand). The stand has the shape of a square or rectangular section with four flat surfaces that have a specific purpose. Both sides and the back part are filled with the ornamental decorations, vegetative, geometric, stylized and authentically presented objects. The representations of objects on a male nišan are mostly representations of various weapons. On the front of the nišan there is an inscription called 'tarih' (Turkish word meaning deadline,

Slika 57 i 58. Prikaz tzv. kijača na starim nišanima. Nišani se nalaze na lokacijama Šehitluci u Donjim Bulozima na putu Sarajevo-Pale i Karaula kod Ilijaša⁶⁰

Resim 57 ve 58. Eski mezar taşlarında Kijača olarak adlandırılan temsil. Mezar taşları, Saraybosna-Pale yolu üzerindeki Donji Bulozi'de bulunan Šehitluci ve Ilijaš yakınlarındaki Karaula'da bulunmaktadır.⁶⁶

Figures 57 and 58. Representation of the so-called kijača on the old nišan tombstones. The nišans are located at the locations of Šehitluci in Donji Bulozi on the Sarajevo-Pale road and Karaula near Ilijaš.⁶⁴

4. Dekoracija nišana

Dokaracija nišana se pojavljuje u zavisnosti od tipa nišana i perioda u kojem se izrađivao. Na starim nišanima često se prikazuju zanimljivi simboli. Ornamenti na nišanima često su su geometrijski, vegetabilni, stilizovani ili vjerno predstavljeni predmeti. Tako se na nekim nišanima pojavljuje simbol koji se gotovo uvijek kroz literaturu naziva tzv. kijača a koja se često i u usmenoj tradiciji ali i u nekim pisanim djelima tumači kao buzdovan ili topuz, ili odnosno kao toljaga ili motka.

Pojedini istraživači, u nešto manjoj mjeri, ovaj klesarski ukras sa nišana povezuju sa štapom bogumilskih svećenika – tzv. didov štap. Postoji narodna predaja po kojoj je zadnji bosanski djed predao svoj štap Osmanlijama nakon njihovog dolaska u

4. Mezar Taşı Süslemeleri

Mezar taşı süslemesi, mezar taşının türüne ve yapıldığı döneme bağlı olarak ortaya çıkar. Eski mezar taşlarında sıklıkla ilginç semboller işlenmiştir. Mezar taşlarındaki süslemeler genellikle geometrik, çiçekli, stilize veya kendine özgü objeleri içerir. Bu nedenle, bazı mezar taşlarında, literatürde hemen hemen her zaman kijača olarak anılan ve sözlü geleneğin yanı sıra bazı yazılı eserlerde topuz veya çomaga veya toljaga (baton) ve motka (sopa) olarak yorumlanan bir sembol belirir.

Bazı araştırmacılar, biraz daha az ölçüde, mezar taşlarındaki bu taş işçiliği süslemesini Bogumil rahiplerinin esaslı olan didov ştap ile ilişkilendirir. Halk arasındaki bir inanışa göre, son Bosna rahibi, asası-nı Osmanlılar Bosna'ya gelince onlara teslim etmiş

hour, time, history, event, narrative). 'Tarih' on the nišan indicates the history of the deceased. The bottom of the nišan (lower part) is not embossed because this part is dug into the ground and is only roughly carved. The length of the bottom serves as an indication of the depth the nišan was to be dug into the ground and its length depends on the total height of the nišan (the greater nišan is proportionally the larger the bottom is).⁶³

4. Decoration of the Nišan

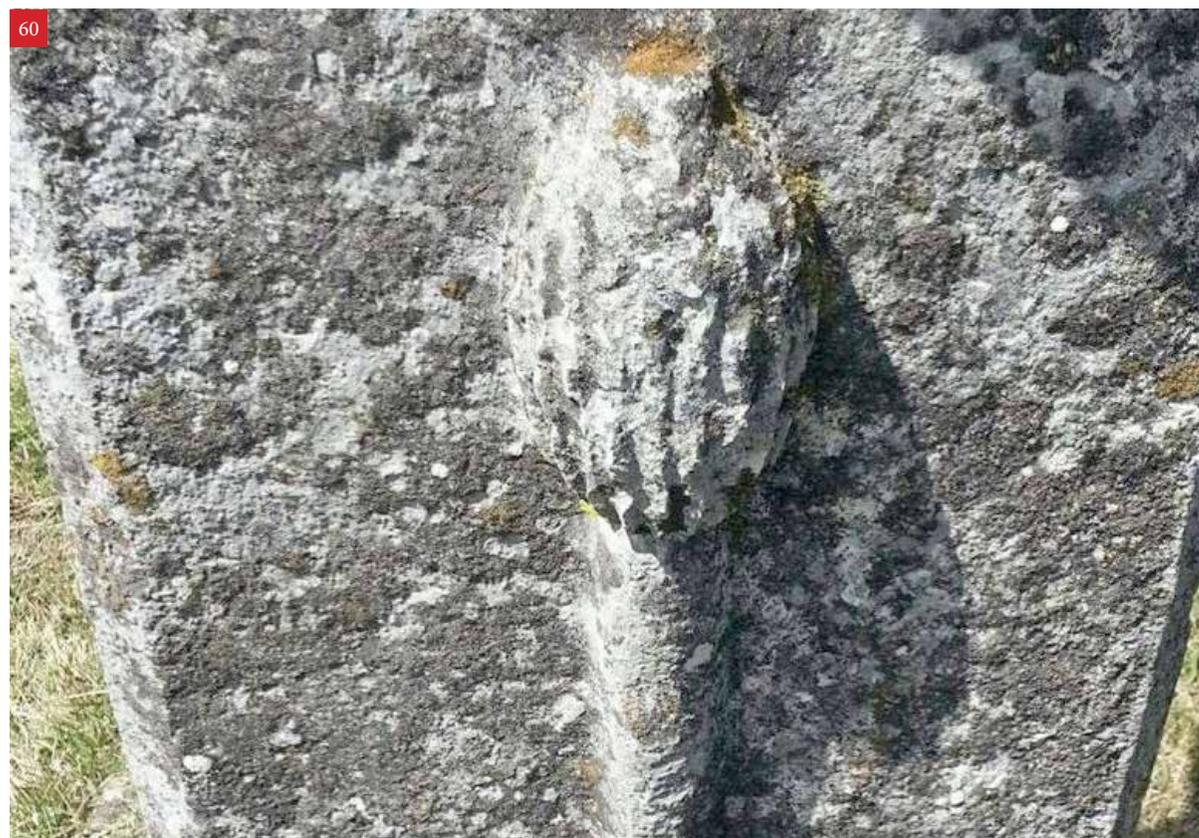
The decoration of the nišan appears depending on the type of nišan and the period in which it was made. Often interesting symbols are shown on the old nišan tombstones. Ornaments on the nišans are often geometric, vegetative, stylized or authentically represented objects. Thus, in some nišan tombstones, a symbol appears which almost

Bosnu, i da je se taj štap stoljećima čuvao u tekiji na Bentbaši u Sarajevu.⁶¹ O ovoj tekiji je pisao Mehmed Mujezinović: "Uz Isa-begovu musafirhanu sagradio je prije 1650. godine Hadži Mahumt, Mevlevisku tekiju, koliko je meni poznato jedinu tekiju mevlevskog reda u Bosni i Hercegovini. Ovi su derviši bili vrlo obrazovani ljudi i sačinjavali su elitu među dervišima."⁶² Ista tekija je odavno porušena tako da je svako ozbiljnije istraživanje ove predaje unaprijed osuđeno na neuspjeh. Cijeli kompleks, koji je ubuhvatao tekiju, musafirhanu i mezaristan, je zatrpan i nasut podlogom za putnu komunikaciju. O tome Ahmed Mehmedović u svome djelu kaže: "Njeni temelji su zatrpani nanosi-ma zemlje u cilju regulacije i izravnavanja terena. Ispod nasipa je ostalo zatrpano sedam mezarova zavijskih prvaka od kojih je najstariji iz 1813., a najmlađi iz 1879. godine. Nakon što je srušena, širi prostor tekije također je devastiran izgradnjom novih sadržaja kao što su: benzinska pumpa, hoteli, parkirališta i dr."⁶³

ve bu asa yüzyıllarca Saraybosna'da Bentbaşındaki tekke muhafaza edilmiştir.^{67 68} Bu tekke hakkında Mehmed Mujezinović şunları söyler: "Hacı Mahmut, İsa bey'in misafirhanesinin yanında 1650'den önce bir Mevlevi tekkesi yapmıştır; benim bildiğim kadarıyla bu Bosna Hersek'teki tek Mevlevi tekkesidir. Bu dervişler çok eğitilmiş olup, aralarında elitler de oluyordu."⁶⁹ Bu tekke çoktandır yıkık durumda olduğundan bu gelenek hakkında daha detaylı bir araştırma imkânının başarısızlığa uğrayacağı peşinen hükme bağlanabilir. Tekkeyi, misafirhaneyi ve mezarlığı çevreleyen bütün kompleks, yol geçişini sağlamak için üstü kapatılarak gizlenmiştir. Bu konuda Ahmed Mehmedovic kendi çalışmasında şunları söyler: "Temelleri bölgenin düzleştirilmesi ve seviyelendirilmesi için taşıma toprak ile örtülmüştür. Toprağın altında yedi mezar olup taşıma toprakla örtülmüştür, bunlar o zamanın tekke mücahitleri olup en yaşlısı 1813 ve en genci de 1879 yılına aittir. Yıkımdan sonra tekkeye ait geniş bölge de düzleştirilerek benzin istasyonu, oteller, otoparklar vb. yeni yapılar yapılmıştır."⁷⁰

always is referred in the literature as the so-called kijača which is often interpreted in the oral tradition as well as in some written works as a mace, or as a čomaga or a toljaga (baton) and motka (stick).

To a lesser extent some researchers associate this stonemasonry decoration on the nišans with the stick of the Bogomil priests - the so-called didov štap. There is a tradition that the last Bosnian djed handed over his stick to the Ottomans after their arrival to Bosnia, and that it was stored for centuries in the tekke at the Bentbasa in Sarajevo.⁶⁵ ⁶⁶ Mehmed Mujezinović wrote about this tekke: "Along with Isa-beg's musafirhana, Hajji Mahmut built the Mevleviya tekke before 1650, as far as I know, the only tekke of the Mevleviya order in Bosnia and Herzegovina. These dervishes were very educated people and consisted of the elite among the dervishes."⁶⁷ The same tekke has long since been demolished, so any serious exploration of this tradition is doomed to failure. The whole complex, enclosing tekke, musafirhana and the burial ground, was buried and filled with a lining

Slika 59 i 60. Uklesani buzdovan sa perima na nišanima u Glamoču. Foto: Arif Kovačević

Resim 59 ve 60. Glamoč yakınlarında bulunan mezar taşlarındaki tüylü yontma buzdovan (topuz). Foto: Arif Kovačević.

Figures 59 and 60. Carved (buzdovan) mace with feathers on nišan tombstones in Glamoč. Photo: Arif Kovačević

61

Slika 61. Izgled buzdovana sa perima sa početka 18. stoljeća u zbirci Topkapi muzeja u Istanbulu.⁶⁵

Resim 61. İstanbul'daki Topkapı Müzesinde bulunan 18. yüzyıl başlarına ait sivri uçlu kopuz (buzdovan).⁷²

Figure 61. The appearance of the mace (buzdovan) with feathers from the beginning of the 18th century in the collection of the Topkapı Museum in Istanbul.⁷⁰

Bitno je naglasiti da se kijača kao oblik uopće ne pojavljuje među klesanim simbolima na stećcima, niti samostalno, ali ni kao štap u rukama prikazanih ljudskih figura. Ovaj simbol pojavljuje se na nišanima iz rane faze, kao i na nišanima iz kasnijeg prelaznog perioda na našim prostorima. U ovom slučaju moramo se duže zadržati na ovom klesarskom ukrasu i napraviti kraću analizu. Pažljivim posmatranjem i analizom buzdovanâ na starim nišanima uočavamo kako skoro svaki buzdovan sadrži rukohvat različitih dimenzija, kao i glavu kojom se zadaje udarac u borbi. Glava buzdovana može biti okrugla, valjkasta, ali može imati i kruškoliki oblik. Na njoj se, u većini slučajeva, nalaze šiljci ili tzv. pera. O ovome je pisao i Šefik Bešliagić čije mišljenje je vrijedno istaći: "Uz koplje je više puta privazana zastavica; čomaga ili kijača je jedna vrsta drvenog buzdovana koji je u turskom period dosta upotrebljavan [...]. Sve su to i dobro poznati motive iz repertoara stećaka, s tom razlikom što su sablja, kijača i sjekirica više karakteristika nišana nego stećaka. Ove motive na stećcima svrstavamo u kategoriju simbola i tretiramo ih atributima uglednih ljudi i onih koji su se isticali u ratu, lovu i junačkim igrama. Mislim, da takvo objašnjenje dolazi u obzir i kod nišana[...] Osim toga, neki naučni radnici kijaču ili čomagu, koju neki nazivaju i buzdovanom, smatraju štapom, što je sasvim netočno."⁶⁴ Kao što vidimo po dostupnim informacijama kijača se izrađivala od drveta dok je buzdovan djelimično ili u potpunosti uvijek pravljen od metala.

Ukoliko pogledamo prikazani oblik tzv. kijače, vidjećemo da je on skoro identičan na svakom nišanu, bez obzira na vremenski period izrade, tj. da nije mijenjao svoj oblik kroz nekoliko stoljeća. Ukoli-

Šekil olarak ortaçağ mezar taşlarında işlenen bir sembol olmayan kijacanın, ne bağımsız ne de insan figürlerinin elinde bir asa olarak yer almadığını vurgulamakta fayda var. Bu sembol erken dönem mezar taşlarında yer almakla beraber, bölgemizdeki geç ve geçici dönem mezar taşlarında da bulunmaktadır. Bundan dolayı taş işlemeciliğinin bir süsü olan bu sembol üzerinde biraz daha durarak kısa bir analiz yapmak icap eder. Eski mezar taşlarının üzerindeki topuz (buzdovan) dikkatlice bakılıp incelendiğinde, hemen her topuzun farklı ölçülerde tutma yeri ve savaşa vurmak için bir kafa bölümü olduğu görülür. Topuzun kafası yuvarlak, silindirik veya armut biçiminde bir görüntüye sahip olabilir. Üzerinde çoğunlukla tüyler veya sivri uçlar bulunur. Bu konuda Şefik Bešliagić düşüncelerini şöyle ifade eder: "Mızrakla birlikte çoğunlukla küçük bayrak bağlanmıştır: çomaga veya kijača Osmanlı döneminde çokça kullanılan ahşap topuzun bir türüdür. Bütün bunlar, ortaçağ mezar taşları hazinesinin yaygın motifleridir. Pala, kijaca ve baltanın farkı ise ortaçağ mezar taşlarına ait olmayıp daha çok Müslüman mezar taşlarının sembolü olmalarıdır. Bu motifleri ortaçağ mezar taşlarının sembolleri olarak sınıflandırıyoruz ki saygın, savaşta kahramanlık gösteren, av ve kahraman oyunlarında ün yapmış kişilere ait sembollerdir. Bu durumun Müslüman mezar taşları için de geçerli olduğunu düşünüyorum. Topuz olarak (buzdovan) adlandırılan comaga veya kijaca, bazı ilim adamları tarafından asa olarak tanımlıyorlar ki bu son derece yanlış bir kanaattir."⁷¹ Elde edilen bilgilere göre kijaca ahşap, topuz ise kısmen veya tamamen demirden yapılırdı. Kijača olarak adlandırılan şekile baktığımızda, inşa edildiği zaman dilimine bakılmaksızın, her mezar taşında neredeyse aynı olduğunu yani birkaç yüzyıldır şeklini değiştirmedeği-

for road communication. Ahmed Mehmedovic says in his work: "Its foundations are buried with soil deposits for the purpose of regulating and leveling the terrain. Below the embankment, seven burial chambers of the tekke champions were left buried, the oldest of which was from 1813, and the youngest from 1879. After it was demolished, the wider area of the tekke was also devastated by the construction of new facilities such as: gas station, hotels, parking lots, etc."⁶⁸

It is worth emphasizing that the kijaca, which is not a symbol engraved on medieval tombstones, is not included as a scepter in the hands of neither independent nor human figures. Although this symbol is found on early period tombstones, it can also be found on late and temporary tombstones in our region. Therefore, it is necessary to make a short analysis by dwelling on this symbol, which is an ornament of stonework. When the mace (buzdovan) on the old tombstones is examined carefully, it is seen that almost every mace has a handgrip of different sizes and a head section for fighting in battle. The head of the mace can have a round, cylindrical or pear-shaped appearance. It mostly has feathers or pointed tips on it. Sefik Beslagic expresses his thoughts on this matter as follows: "A small flag is often tied with the spear: comaga or kijača is a type of wooden mace that was widely used in the Ottoman period. All these are common motifs of the medieval gravestones. The difference between pala, kijaca and ax is that they do not belong to medieval gravestones, but rather are symbols of Muslim tombstones. We classify these motifs as symbols of medieval tombstones, which are symbols of respectable people who have demonstrated heroism in war and are famous in

Slika 62 i 63. Simbol na nišanima na Kovačima u Sarajevu koji asociira na udaraljku. Foto: Nihad Klinčević

Resim 62 ve 63. Saraybosna Kovači'de bulunan bir mezar taşında vurmali çalgıya benzetilen sembol. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 62 and 63. A symbol on the nišan which is associated with a percussion instrument in Kovači, Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

ko pažljivije posmatramo vidljivo je da kijača ima blago savijenu i veoma tanku dršku ili rukohvat, a najširi dio, koji ujedno predstavlja vrh, nema ravnomjeran oblik kao kod buzdovana. Da se radi o klasičnom oružju poput buzdovana takav vrh, ali i sam oblik, bio bi veoma nepraktičan za upotrebu u bliskoj borbi. Zbog svoje neizbalansiranosti, morao bi se često namještati u ruci da bi se zadao precizan udarac, a tanka drška bi zasigurno pucala od jakih udaraca, koji su neophodni da se savlada protivnik u borbi. Prema tome, ovde se može dati i sasvim novo mišljenje da simbol tzv. kijače sa nišana najviše liči na udaraljku za tradicionalni vojni bubanj koji se upotrebljavao u osmanskoj vojsci.

Poznato je da su bubnjevi imali veliku rasprostranjenost u osmanskoj vojsci. Primarnu ulogu imali su da sa ostalim vojnim efektima uveličaju dolazak vojske na položaje prije bitke. To je imalo veliki

ni göreceğiz. Daha yakından bakıldığında, kijača'nın hafifçe bükülmüş bir sapı veya rukohvatı olduğu ve aynı zamanda tepeyi temsil eden en geniş kısmının topuz (buzdovan) gibi düz bir şekle sahip olmadığı görülebilir. Klasik bir topuz olsaydı, hem böyle bir üstün hem de şeklin yakın dövüşte kullanılması çok pratik olmazdı. Dengesizliğinden dolayı, hassas bir atış yapmak için genellikle koldan ayarlanması gerekirdi. Bu nedenle, mezar taşında bulunan kijača sembolü, en çok Osmanlı ordusunda kullanılan geleneksel askeri davul gibi vurmali bir çalgıya benzemektedir.

Osmanlı ordusunda davulların geniş kullanım alanı olduğu bilinmektedir. Diğer askeri etkilerle birlikte birincil görevleri, ordunun savaştan önce yerlerine yerleşmesini gövde gösterisi haline getirmektir. Bunun rakipler üzerinde büyük bir psikolojik etkisi oldu ve birliklerin savaş alanına bu şekilde gelmesi büyük dikkat çekmekteydi. Elbette o dönemin Osmanlı as-

Slika 64. Identična udaraljka i danas se, kod pokretnih bubnjeva, koristi na smotrama tradicionalne vojne muzike u Turskoj.⁶⁶

Resim 64. Türkiye'de geleneksel askeri müzik festivallerinde seygar davullarda halen aynı vurmali çalgılar kullanılmaktadır.⁷⁵

Figure 64. An identical percussion is still used today in mobile drums at traditional military music festivals in Turkey.⁷¹

hunting and heroic games. I think this situation is also valid for Muslim tombstones. The comaga or kijaca, which is called a mace (buzdovan), are described by some scholars as a scepter, which is a very wrong opinion.⁶⁹ According to the information obtained, the kijaca was made of wood, and the mace was made partially or completely of iron.

If we take a look at to the shown form of the so-called kijača, we will see that it is almost identical on every nišan, regardless of the time period when it was constructed, ie. it had not changed its shape for several centuries. If we look more closely, it can be seen that the kijača has a slightly bent handle or rukohvat, and the widest part, which at the same time represents the top, does not have an even shape like that of mace (buzdovan). If it was a classic mace, such a top, also its shape, would be very impractical to use in the close combat. Due to its imbalance, it would often have to be adjusted in the arm in order to give a precise shot. Therefore, the symbol of the so-called kijača from the nišan

psihološki uticaj na protivnike zbog čega je takav način dolaska jedinica na bojno polje plijenio veliku pažnju. Zasigurno su osmanski vojni orkestri iz tog vremena bili inspiracija poznatom kompozitoru Wolfgangu Amadeusu Mozartu da u 18. stoljeću komponuje svoje poznato djelo "Turski marš."

Osmanski vojni orkestri korišteni su i za komandovanje jedinicama na terenu. Veliki značaj i poseban položaj u osmanskoj vojnoj taktici imali su vojnici bubnjari, mehteri. Ritmičko bubnjanje mehtera pratilo je vojnike na putu do kontakta sa neprijateljskom vojskom. Uloga bubnja u osmanskom načinu ratovanja bila je skoro ritualna. Njega je uvijek koristio uvježbani mehter, kako bi na bojnom polju ulijevao hrabrost svojim vojnicima, a istovremeno svojom grmljavinom zastrašio neprijatelja. Mehteri su koristili razne vrste bubnjeva i određene udaraljke za bubnjeve. Jedna vrsta uradaljki koja se koristila kod pokretnih bubnjeva uveliko liči

keri orkestralari, ünlü besteci Wolfgang Amadeus Mozart'ın 18. yüzyılda ünlü eseri "Türk Marşı" nı bes-telemesine ilham kaynağı oldu.

Osmanlı askeri orkestrası ayrıca bölgedeki askeri birlikleri kumanda etmek için kullanılmıştı. Mehter isimli davulcu askerler Osmanlı askeri taktikleri arasında büyük ve önemli bir yer edinmişti. Mehterin ritmik davul sesleri savaş alanında rakip ordu ile karşılaşana kadar askerlere eşlik ediyordu. Osmanlı savaş geleneğinde davulların rolü hemen hemen belirli ritüellere dayanıyordu. Bu taktik her zaman eğitimli mehterler tarafından, düşmanı gürültüyle korkuturken savaş alanındaki askerlere cesaret aşılama için kullanıldı. Mehterler farklı davul çeşitleri ve davul gibi belirli vurmali çalgıları kullanırdı. Davulları hareket ettirmede kullanılan vurmali çalgı türü mezar taşlarının üstündeki sembolle benzerlik gösterir. Bu bulgular, vurmali çalgıların niçin diğer oyulmuş silahlarla aynı savaş sembolü olabileceğini anlamamıza yardımcı olmakta-

most resembles a percussion instrument for the traditional military drum used in the Ottoman army.

It is known that the drums had a large distribution in the Ottoman army. Their primary role with other military effects was to magnify the arrival of the army to its positions before the battle. This has had a huge psychological effect on the opponents which makes this method of arrival of units on the battlefield attract a great attention. Certainly the Ottoman military orchestras of that time were the inspiration for the famous composer Wolfgang Amadeus Mozart to compose his famous work "Turkish March" in the 18th century.

Ottoman military orchestras were also used to command units in the field. Of great importance and special position in the Ottoman military tactics were the drummer soldiers, mehters. The rhythmic drumming of the mehters accompanied the soldiers on their way to meeting with the enemy army. The role of the drums in the Ottoman

Slika 65 i 66. Izgled nišana sa turbanom sa i bez mudževeza u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad

Resim 65 ve 66. Saraybosna'da bulunan parktaki mucevezli veya mucevezi olmayan türbanlı mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

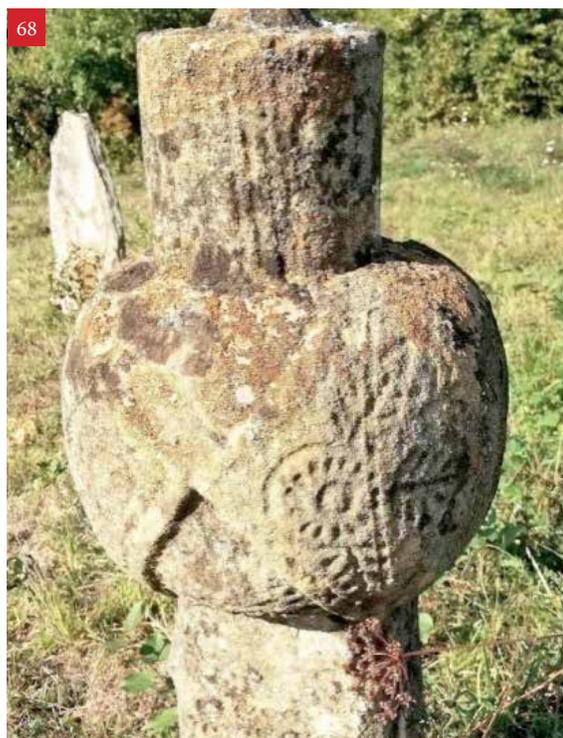
Figure 65 and 66. The appearance of the turbaned-nišan with and without mudževez in the park of Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

na simbol na nišanima. Ova saznanja nam pomažu da shvatimo zašto bi udaraljka mogla bila ravnop-ravan ratni simbol sa ostalim uklesanim prikazima oružja na nišanima. Osim u ratu, mehteri su imali svoju ulogu i u miru. Oni su bubnjevim širili vijesti

dir. Savaşın yanı sıra, mehterler barış durumunda da rol alıyordu. Davullarla önemli devlet bilgilerini ve haberleri ilan ediyorlardı. Osmanlı askeri orkestrasının varlığı o zamanki komşu devletleri etkilemiştir, böylelikle bu orkestradan örnek alınıp Avrupa'da askeri orkestralar kurulmaya başlanmış ve günümüzde de ordu geleneğinin ayrılmaz bir parçası haline almıştır.

Savaş gazilerinin mezarlarındaki kijača(kiyaça) nın tasvir edilen şekli, Mevlevi derviş ayinlerinde kullanılan ve aynı zamanda Bosna'da Osmanlı yönetiminin erken dönemlerinde güçlü bir Mevlevi-Sufi etkisi gösteren mitrak isimli başka bir vurmali çalgıyı hatırlatır.⁷² Bunun önemini atlamamamız gerekir, çünkü dervişler de askerdi ve Bosna'daki en eski tekke Mevlevi tekkesidir. Bu döneme ait yerli mezar taşlarıyla ilgili bir başka ilginç ayrıntı da, türban veya mudževéz'in uzatılmış tepesiyle ilgilidir. Mezar taşlarındaki türban (mudževéz), farklı ölçülerde pamuk veya yünden yapılan ve etrafı kumaş (saruk) ile sarılan külah ya da kavuğu temsil eder. Bosna'daki mezar taşlarında türban çok sıklıkla kullanılırken, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde çok az mezar taşında vardır.

Slika 67 i 68. Zanimljive klesarske dekoracije na starim nišanima na lokacijama Kulšat džamija kod Zvornika i kod Jablanice. Foto: Nihad Klinčević i Nihad Širić.

Resim 67 ve 68. Zvornik ve Jablanica yakınlarındaki Kulšat camilerinin buldukları yerlerde eski mezar taşları üzerinde ilginç taş oyması süslemeler. Foto: Nihad Klinčević ve Nihad Širić.

Figures 67 and 68. Interesting stone-carving decorations on the old nišan tombstones at the locations of the Kulšat mosques near Zvornik and near Jablanica. Photo: Nihad Klinčević and Nihad Širić.

warfare was almost ritualistic. This tactic was always used by trained mehters to instill courage to the soldiers on the battlefield while intimidating the enemy with its thunder. The mehters used various types of drums and certain percussion instruments as drums. The kind of percussion used in moving drums is very similar to the symbol on the nišans. These findings help us to understand why percussion instruments could be an equal symbol of war with other engraved weapons on the nišans. In addition to the war, mehters also played a role during the peace. With drums they spread the news or relevant state information. The existence of Ottoman military orchestras impressed the neighboring countries at the time, which is why, according to their model, military orchestras were formed in Europe, which are still an integral part of the military tradition today.

The depicted shape of the kijača on the old gazi (war veteran) nišan tombs reminds of other percussion instruments, so-called mitrak, which was used during the Mevlevi dervish rite of worship, which also indicates a strong Mevlevi-Sufi influence in the early days of Ottoman rule in Bosnia.⁷² Neither should this fact be dismissed and neglected, since the Dervishes were also soldiers, and the oldest tekke in Bosnia is a Mevlevi one. Another interesting detail on domestic nišan tombstones from this period relates to the elongated top of a turban or mudževéz. The mudževéz on the nišan represents a külah ili kauk (tur. hat) (tur. Cap) of various sizes, made of cotton or wool, and around which a cloth-saruk was wound. The mudževéz in the Bosnian nišan tombstone is very common, while in the rest of the Ottoman Empire carving of the mudževéz is very rare.

We have already noted that the Ottomans, by wearing a certain cap, indicated their social status. Similar marking of social status continued when a person dies. During the Ottoman conquests, and later, depending on their position and social influence, the right to design and installation certain tombstones was acquired. This practice to a large extent was common throughout the Ottoman Empire, but also in Bosnia. It was found that there are dozens of different turbans on the Ottoman tombstones. It is interesting to point out the opinion of Mustafa Susić who says: "Generally the turban as a tombstone has several dimensions. The dimen-

ili bitne državne obavijesti. Postojanje osmanskih vojnih orkestara impresioniralo je tadašnje države okruženju, zbog čega se po njihovom uzoru formiraju vojni orkestri u Evropi koji su i danas sastavni dio vojne tradicije.

Prikazani oblik kijače na starim gazijskim nišanima asocira na još jednu udaraljku tzv. mitrak, koji se koristio tokom obreda mevlevijskog derviškog zikra, a koji također ukazuje na snažan mevlevijsko-sufijski utjecaj u ranim danima Osmanske vladavine u Bosni. Ni ovu činjenicu ne treba odbacivati i zanemarivati jer su derviši bili i vojnici, a najstarije tekije u Bosni upravo su mevlevijske. Još jedan zanimljiv detalj na domaćim nišanima iz ovog perioda odnosi se na izduženi vrh turbana ili mudževéz. Mudževéz na nišanima predstavlja ćulah ili kauk (tur. kapa) raznih veličina koji se izrađivao od pamuka ili vune i oko kojeg se namotalo platno-saruk. Mudževéz na bosanskom nišanu je vrlo čest i gotovo uobičajen, dok je u ostatku Osmanskog carstva klesanje mudževéza veoma rijetko.

Već smo napomenuli da su Osmanlije nošenjem određene kape ukazivale na svoj društveni status. Slično obilježavanje društvenog statusa nastavljalalo se i kada osoba umre. U vremenima osmanskih osvajanja, ali i kasnije, u zavisnosti od položaja i društvenog uticaja, stjecalo se pravo na izradu i ugradnju određenih nadgrobnih obilježja. To je u dobroj mjeri bilo uobičajeno u cijelom Osmanskom carstvu, ali i u Bosni. Utvrđeno je da postoji desetina različitih turbana na osmanskim nišanima. Zanimljivo je istaći mišljenje Mustafe Sušića koji kaže: "Inače, turban kao natkaburski simbol, ima više dimenzija. Dimenzije i oblici turbana ukazuju na mjesto koje je umrli zauzima u društvenoj hijerarhiji."⁶⁷ Oni uvijek simboliziraju društveni položaj osobe sahranjene ispod nišana. Osim na spolnu razliku ili uzrast, ovi nišani ukazuju i na državno-činovnički, vojno-politički ili vjerski status. Uskladu s tim turbani, ali i sami nišani, razlikuju se prvenstveno po obliku, veličini, rasporedu i broju gužvi, kao i po dužini mudževéza na turbanu. Na taj način oni simboliziraju društvenu ljestvicu i najvažnije profesije iz doba Osmanskog carstva na našim prostorima.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlılar belirli tiplerde başlık takarak toplumsal statülerini belli ederdi. Benzer türde bir sosyal statü işareti de kişi öldüğünde kullanılırdı. Osmanlı fetihleri sırasında ve sonrasında, buldukları makam ve sosyal etkiye bağlı olarak, belirli mezar taşlarının yapılışı ve süslenmesi hakkı elde edilirdi. Bu uygulama Osmanlı Devleti süresince ve Bosna'da da oldukça yaygındı. Osmanlı mezar taşlarında onlarca farklı türban çeşidi olduğu teyid edilmiştir. Bu konuyla ilgili Mustafa Susic'in düşüncesini belirtmekte fayda vardır: "Mezar taşı olarak türbanın genellikle farklı ölçüleri vardır. Türbanın ölçüleri ve yapısı ölen kişinin toplumsal düzendeki konumunu göstermektedir."⁷⁵ Onlar her zaman mezar taşının altında defnedilen kişinin toplumsal konumunu sembolize eder. Cinsiyet farkına veya yaşa ek olarak, bu mezar taşları ayrıca devlet-bürokratik, askeri-politik veya dini statüyü gösterir. Buna göre hem türbanlar hem de mezar taşları, temelde türbandaki mudževézlerin uzunluğu, şekli, boyutu, düzeni ve sayısı bakımından farklılık gösterir. Bu şekilde, bölgemizdeki Osmanlı yönetiminin toplumsal seviyesini ve önde gelen mesleklerini temsil eder.

Slika 69 i 70. Nišani ukrašeni stiliziranim predstavama cvijeća. Nalaze se u haremu Careve džamije i na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 69 ve 70. Saraybosna'daki Çar Camii hareminde ve Alifakovac'ta çiçek tasvirleri ile süslenmiş mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 69 and 70. Nišan tombstones decorated with stylized representations of flowers. They are located in the harem of the Emperor's mosque and at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

sions and shapes of the turban indicate the place the deceased occupied in the social hierarchy."⁷³ They always symbolize the social position of the person buried under the nišan. In addition to gender difference or age, these nišans also indicate the state-bureaucratic, military-political or religious status. Accordingly, turbans, as well as the nišans themselves, differ primarily in the shape, size, arrangement and number of crowds, as well as in the length of the mudževéz on the turban. This way, they symbolize the social scale and the most important occupations of the Ottoman Empire in our region.

5. Nišani bez natpisa

Nišani bez natpisa, u većini slučajeva, nastali su u ranoj fazi. Stara mezarja iz ovog perioda gotovo da i nemaju na sebi natpise. Oni ne sadrže bilo kakvo drugo obilježje koje bi odavalo pripadnost nekoj od loklanih porodica. Preko ovih nišana se, u većini slučajeva, ne može utvrditi porijeklo poginulog ili umlog. Takvi se nišani često nalaze u blizini naseljenih mjesta i za njih se nerijetko vežu određene narodne predaje ili legende. U nišane bez natpisa možemo uvrstiti i rane šehidske nišane. Oni su se izrađivali nakon vojne bitke, pa je bilo važno, prije svega, izvršiti označavanje mezara. Nekad su to veći ili manji nišani od kamena, bez natpisa, a ponekad na sebi imaju uklesane različite reljefe – od polukugli, pa sve do sablji. Osnovne karakteristike ovih nišana su određena arhaičnost oblika i dosta primitivna obrada. Sve ukazuje na to da su ti spomenici izrađivani na brzu ruku i u burnim danima. Očito da novi oblici nadgrobnih spomenika u Bosni u to vrijeme još uvijek nisu bili zaživjeli u praksi.

5. Kitabesi Olmayan Mezar Taşları

Kitabesiz mezar taşları çoğunlukla erken dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki eski mezarlıkların neredeyse hepsinin yazısı yoktur. Yerel ailelere aidiyet belirten işaretlerin herhangi birini de taşımazlar. Çoğu zaman ölen veya öldürülen kişinin kim olduğu bu mezar taşları üzerinden belirlenemez. Bu tür mezar taşları, genellikle nüfusun yoğun olduğu alanların yakınında bulunur ve çoğunlukla belirli halk geleneklerine veya efsanelerine bağlıdır. Ayrıca erken dönemde yapılan şehit mezar taşları da, yazısız mezar taşları kategorisine dâhil edilebilir. Bu taşlar savaşlardan sonra yapıldıkları için mezar alanını işaretlemek her şeyden önemliydi. Bu taşların bazıları daha büyük veya daha küçük mezar taşlarıdır, kitabesi yoktur ve bazen üzerlerine yarım daire şekli kılıçlara kadar farklı kabartmalar oyulmuştur. Bu mezar taşlarının temel özellikleri, belli bir geçmişe dayalı olmaları ve oldukça ilkel bir işçilikle yapılmalarıdır. Bütün bu özellikler bu yapıtların çabuk ve kargaşa ortamında yapıldığını göstermektedir. Açıkçası o dönemde Bosna'daki yeni tip mezar taşları pratikte henüz yapılmaya başlanmamıştı.

5. Nišan without Epitaphs

In most of the cases the nišans without epitaphs emerged in the early stage. Old cemeteries from this period have almost no inscriptions. They do not contain any other characteristic that would be indicative of belonging to one of the local families. In most cases the origin of the killed or the deceased cannot be determined through these nišans. Such nišan tombstones are often located near populated areas and are often bound by certain folk traditions or legends. Also the early martyr nišan tombstones may be included to the category of non-inscribed nišan tombstones. They were made after the military battles, so before everything it was important to mark the burial ground. Sometimes these are larger or smaller nišan tombstones, without epitaph, and sometimes they have different reliefs carved on them from semicircles to sabers. The basic features of these nišan tombstones are a certain archaic shape and a rather primitive workmanship. All indications show that these monuments were built quickly and in the turbulent times. Obviously, new forms of tombstones in Bosnia at the time were not yet put into practice.

71

Slika 71. Stari nišani iz rane faze (bez natpisa) na lokaciji Donji Močioći kod Sarajeva. Foto: Midhat Kapo.

Resim 71. Saraybosna'nın Donji Močioći bölgesinde bulunan ilk döneme ait mezar taşları (kitabesiz). Foto: Midhat Kapo

Figure 71. Early nišan tombstones (without epitaph) at the site of Donji Močioći near Sarajevo. Photo by Midhat Kapo

6. Nišani sa natpisima

Osim kamena od kojeg su nišani izrađivani, vrijedno je spomenuti i sadržaj natpisa koji se na njima nalaze. Već smo u predhodnom dijelu teksta govorili o nišanima iz rane faze. U tom periodu su nišani, uz razne ukrase, sadržavali i natpise na srednjovjekovnoj bosančici. Svojim stilom, jezikom i porukom natpisi su uveliko ličili na natpise na stećcima. U kasnijem periodu dolazi do upotrebe arapskog pisma, kojim se ispisuju tarihi na perzijskom, turskom, na arapskom pismu, ali i natpisi na bosanskom jeziku, na arebici. O natpisima je bitno spomenuti i navesti mišljenje Husrefa Redžića koji kaže: "Dekoratívno pismo ukrašava nadgrob-

6. Kitabeli Mezar Taşları

Mezar taşlarının yapıldığı taştan başka, ayrıca üzerinde bulunan kitabenin içeriği de önemlidir. Önceki bölümde erken dönem mezar taşlarından bahsetmiştik. Bu dönemde, mezar taşları çeşitli süslemelerle birlikte, ortaçağ bosančica yazısıyla yazılmış kitabeleri de içeriyordu. Kendi stilleri, dilleri ve mesajlarıyla kitabeler büyük oranda stećak mezar taşlarında bulunan kitabelere benzemektedir. Sonraki dönemlerde Arapça yazı kullanılmaya başlandı; tarihler bu şekilde Farsça, Türkçe ve Arapça yazılırken kitabeler arebica* alfabesiyle Boşnakça dilinde yazılmıştı. Kitabeler ile ilgili Husrev Redžić'in görüşünü de belirtmek önemlidir: "Dekoratif yazılar, mezar taşlarının,

6. Nišans with Epitaphs

Apart from the stone from which the nišan tombstones were made, it is also worth mentioning the content of the inscriptions on them. In the previous section of the text, we were already talking about nišans from the early stage. During this period, the nišan tombstones, along with various ornaments, also included inscriptions in medieval bosančica. With their style, language and message, the inscriptions largely resembled the inscriptions found on the stećak tombstones. In the later period, the use of Arabic script came into use, by which tarihs in Persian, Turkish, Arabic script were written, as well as inscriptions in Bosnian language written in

ne spomenike, sakralne i javne objekte, rukopise, upotrebne predmete, odjeću-uopšte, može se reći da epigrafika u islamskoj umjetnosti nalazi primjenu svuda gdje dolazi ukras.⁶⁸ Slova su na nišane nanošena tehnikom uklesavanja, ali i nešto težom varijantom izrade, skidanjem kamene površine oko ucrtanih znakova kako bi natpis ostao izbočen i vidljiv na podlozi. Sama tematika na natpisima kreće se u zavisnosti od osobe kojoj se podiže nišan, faze nastanka, kao i klesarske škole. Nekada je to samo kraći natpis o osobi, sa ili bez godine, nakada je to kur'anski ajet, nekada natpis u stihu kojim se šalje poruka i pouka čitaocu, a ponekad i natpis kojim se vrši molba Bogu da se smiluje umrlom. Radi ilustracije navodimo nekoliko primjera ovih natpisa:

انا لله وانا اليه راجعون

Mi smo Božiji i Njemu se vraćamo,

الموات شرأت كل ناس شاربون

Smrt je piće, svi ljudi ga piju,

الجنزة مركب كل ناس راكبون

Dženaza je jahalica, svi ljudi je jašu,

يا ناظرا بقبري متفكرا مثلي , يا محي العظام,
بالامس كنت غدا تصير مثلي

Ti koji stojiš na mom kaburu razmisli o meni, i ja sam jučer bio, a ti ćeš sutra biti poput mene.⁶⁹

Mustafa Sušić u svom testu o ovome kaže: „Ako se radilo o poznatim ličnostima iz javnog života, onda se na nišanu citiraju neke misli koje ukazuju na prolaznosti ovozemaljskog života - navode se i poetski citati ili neka od narodnih mudrosti, koja govori o prolaznosti života i stvarnosti dolaska smrti.”⁷⁰

Natpisi na nišanima iz ovog perioda izrađivani su u vodoravnoj, ali često i u vertikalnoj formi. Nekada pronalazimo nišane bez ikakvog pisanog traga, a nekada možemo uočiti samo upisanu godinu. Više korisnih informacija o samom stilu, pismu i načinu pisanja možemo vidjeti u narednom dijelu teksta kojeg preuzimam od Hamze Vejsela:

“Sami natpisi na ploči realizovani su najčešće neshi pismom, zatim talikom, neshi-talikom, sulusom, ili oni najatrickvniji u dželi ili dželi-neshi pismu. Tako dekorativno izvedeni nadgrobni spomenici, ili sak-

kutsal ve halka açık nesnelerin, el yazmalarının, kullanilabilir nesnelerin ve kıyafetlerin süslenmesinde kullanılmaktadır - genel olarak, İslam sanatındaki epigrafinin süslemenin olduğu her yerde kullanıldığı söylenebilir.”⁷⁶ Harfler, hem gravür teknikleriyle hem de biraz daha zor bir yapım şekli olan kitabelerin yüzeyde çıkıntılı ve görünür kalması için çizilen karakterlerin etrafındaki taş yüzey kaldırılarak uygulanmıştı. Kitabelerdeki tema, mezar taşının yapıldığı kişiye, menşesine ve taş işçiliği ekolüne bağlı olarak değişir. Bazen belirli bir yılı olan veya olmayan kişi hakkında kısa bir yazı, bazen bir Kur'an ayeti, bazen okura bir mesaj ve talimat veren bir şiir, bazen de Allah'tan ölen kişi için rahmet isteyen bir yazıdır. Aşağıda verilen örnekler bu yazıtlara misal teşkil edebilir:

انا لله وانا اليه راجعون

Biz Allah'a aitiz ve ona dönüyoruz,

الموات شرأت كل ناس شاربون

Ölüm bir içecektir, tüm insanlar onu içer,

الجنزة مركب كل ناس راكبون

Cenaze bir binektir, tüm insanlar onun üstünde taşınır,

يا ناظرا بقبري متفكرا مثلي , يا محي العظام,
بالامس كنت غدا تصير مثلي

Sen, benim kabrimin yanında duran, beni düşün, dün ben de vardım, yarın sen de benim gibi olacaksın⁷⁷

Mustafa Sušić kendi eserinde bu konuyla ilgili şunları yazar: “Toplumda bilinen ünlü birinin mezarında, mezar taşı üzerine dünyevi hayatın geçiciliğini gösteren bazı şiirsel alıntılar veya hayatın geçiciliğinden ve ölümün gelişinin gerçekliğinden bahseden halk sözlerinden bazı alıntılar yapılırdı.”⁷⁸ Bu döneme ait mezar taşları üzerindeki kitabeler hem yatay olarak hem de sıklıkla dikey biçimde yapılmıştı. Bazen hiçbir yazı kalıntısı içermeyen mezar taşlarıyla da karşılaşırız, bazen de sadece yıl içeren yazılar bulunur. Hamza Vejsel'den aldığım ve bir sonraki bölümde görebileceğimiz üslup, alfabe ve yazma yöntemleri hakkında daha yararlı olacak bilgiler şunlar olabilir:

“Kitabedeki yazıtlar genellikle neshi yazısıyla, sonradan da talik, neshi-talik, sulus veya daha etkileyici olan dželi veya dželi-neshi yazısıyla yazılır. Dolayısıyla, dekoratif mezar taşları veya kutsal ve kamusal nesnelere, el yazmaları, günlük kullanıma ait nesnelere, gü-

arebica. It is important to mention Husref Redžić's opinion regarding the inscriptions: “The decorative letter decorates tombstones, sacral and public objects, manuscripts, usable objects, clothing - in general, it can be said that epigraphy in Islamic art finds application wherever there is a decoration.”⁷⁴ The letters were applied to the nišan by engraving techniques, but also by a slightly more difficult variant of making, by removing the stone surface around the drawn characters so that the inscription would remain protuberant and visible on the surface. The very theme on the inscriptions varies depending on the person to whom the nišan is being raised, the stage of its origin, as well as the stonemasonry school. Sometimes it is just a short inscription about the person, with or without a year, sometimes it is a Qur'anic verse, sometimes an inscription in verse that sends a message and instruction to the reader, and sometimes an inscription asking God to have mercy on the dead. To illustrate, here are some examples of these inscriptions:

انا لله وانا اليه راجعون

We are God's and to Him we return,

الموات شرأت كل ناس شاربون

Death is a drink, all people drink it,

الجنزة مركب كل ناس راكبون

The funeral is a steed, all people ride it,

يا ناظرا بقبري متفكرا مثلي , يا محي العظام,
بالامس كنت غدا تصير مثلي

You who stand on my grave think about me, and I was yesterday, and you will be like me tomorrow.⁷⁵

Mustafa Sušić, in his text on this, says: “If it was a grave of someone famous from the public life, then some thoughts were quoted on the nišan that indicate the transience of the earthly life, some poetic quotations or some of the folk wisdom, which speak about the transience of life and the reality of the coming of death.”⁷⁶ Inscriptions on the nišan tombstones from this period were made in horizontal, but often in vertical form as well. Sometimes we find nišan tombstones without any written trace, and sometimes we can see just entered year. More useful information about the style, the

Slika 72. Stari nišani na Kovačima u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 72. Saraybosna Kovaci bölgesinde eski mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Figure 72. Old nišan tombstones at Kovači in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

ralni i javni objekti, rukopisi, predmeti za svakodnevnu upotrebu...nazočno svjedoče da epigrafika u islamskoj umjetnosti nalazi primjenu svuda gdje dolazi ukras. U velikim gradovima u osmansko-tursko doba radili su sa ostalim zanatlijama i 'hattati', koji su se bavili kaligrafskim ukrašavanjem rukopisa, ispisivanjem tekstova (tariha) na nadgrobnim spomenicima i u arhitekturi. Osnovna namjena tariha, koji je kao oblik pjesničkog isražavanja preuzet iz orijentalnih književnosti, jeste težnja za ostavljanjem nekog traga ne samo na konkretnom ograničenom prostoru (zidna površina, nišan...) već i u vremenu. Tarihi, ipak, ne nose samo dokumentarnu vrijednost koja leži u podacima koje nam pružaju natpisi o objektima nego i kulturno-književnu vrijednost, iako im književno-estetsko nije primaran cilj, ali po svojoj formi oni često prerastaju okvire osnovne namjene i postaju svojevrsne pjesme. Pored odličnog poznavanja jezika na kojem se hronogram pravi (na arapskom, turskom, ili perzijskom jeziku), sastavljanje hronograma zahtjeva i poznavanje utvrđenih pravila pisanja ove vrste pjesništva koje raspolaže strogo ograničenih i beskrajno rotiranim krugom dopuštenih simbola, metafora i alegorija koje možemo manje-više podvesti pod kategoriju loci communi (opšta mjesta).⁷¹

nümüzde İslam sanatındaki epigrafinin dekorasyonun geldiği her yerde uygulama bulunduğunu kanıtlamaktadır. El yazmalarının kaligrafi süslemesiyle uğraşan diğer zanaatkârlarla birlikte hattatlar, büyük Osmanlı-Türk şehirlerinde mezar taşları ve mimaride metin (tarih) basımı üzerine çalıştı. Doğu edebiyatlarından şiirsel bir anlatım biçimi olarak alınan tarihin temel amacı, sadece sınırlı bir alanda (duvar yüzeyi, mezar taşı) değil, aynı zamanda zaman içinde de iz bırakma eğiliminde olmasıdır. Tarih yazıları ise sadece nesnelere üzerindeki yazıtların verdiği bilginin delil değerini taşımakla kalmaz, aynı zamanda kültürel ve edebi bir değere de sahiptir. Edebi ve estetik olmak birincil hedefleri olmasa da, biçimlerinde genellikle birincil amaçlarının çerçevesini aşarlar ve kendilerine has bir eser olurlar. Kronogramın yapıldığı dilin (Arapça, Türkçe ya da Farsça) mükemmel bilgisinin yanı sıra kronogram derlenmesi, az çok loci communi yani genel yerler kategorisi altına koyabileceğimiz oldukça sınırlı ve sonsuz bir döngü içinde bulunan semboller, mecazlar ve alegorilere sahip bu tür şiirin yazılması konusunda belirlenen kuralların bilinmesini gerektirir.⁷⁹

Taş üstüne güzel yazı yazma geleneği Osmanlı Devletinde oldukça yaygındı ve bu tür yazı çok ciddiye alı-

letter and the method of writing we can see in the next section, which I take from Hamza Veysel:

"The inscriptions on the board themselves are usually realized in neshi script, then talik, neshi-talik, sulus, or the most attractive ones in dželi or dželi-neshi script. So, decorative tombstones, or sacral and public objects, manuscripts, objects for everyday use... presently testify that epigraphy in Islamic art finds application wherever decoration comes. Together with other artisans hattats, who dealt with calligraphic decoration of manuscripts, printing texts (tarihs) on tombstones and in architecture also worked in major Ottoman-Turkish cities. The basic purpose of tarih, which as a form of poetic expression was taken from the Oriental literatures, is the tendency to leave some trace not only in a limited space (wall surface, nišan ...) but also in time. The Tarihi, however, carries not only the documentary value that lies in the information provided by the inscriptions on the objects, but also has a cultural and literary value. Although their literary and aesthetics are not their primary goal, but in their form they often outgrow the frameworks of their primary purpose and become songs of their own.

Umjestnost lijepog pisanja u kamenu bila je veoma rasprostranjena u Osmanskom carstvu. Toj formi izražavanja veoma se ozbiljno pristupalo. Osim na nišanima, takav vid natpisa pronalazimo i na sakralnim objektima, kao i na javnim mjestima i objektima od društvenog značaja. Upravo zbog toga natpisi na nišanima predstavljaju izuzetno vrijedan pisani trag pomoću kojeg možemo istraživati prošlost. O tome nam Šefko Sulejmanović kaže: "U islamskoj epigrafici dominira arapsko pismo u kaligrafskoj formi. U prvom periodu presudan je orijentalni uticaj, da bi se krajem 19. stoljeća pojavili natpisi na narodnom bosanskom jeziku uz korištenje arapskog pisma."⁷² Zanimljivo je reći da se na nišanima iz ovog perioda osim popratnog teksta na tarihu i danas mogu vidjeti samo ime umrle osobe i ime oca, bez prezimena. Razlog tome trebamo tražiti u činjenici da se za vrijeme Osmanske vladavine nisu upotrebljavala prezimena, već samo osobno ime i ime oca.

7. Klesarske škole

Bitno je spomenuti i domaću klesarsku tradiciju koja se osim poznatih klesara ili taščija, naslanja i na određeni vid klesarskih škola u Bosni i Hercegovini, što se u dobroj mjeri odrazilo na raznolikost materijala, ali i samog stila u izradi nišana. Svaki region za izradu nišana koristio je materijal iz lokalnih kamenoloma. Tako je zabilježeno da su postojali veći kamenolomi u: Foči, Vlasenici, Mostaru, na Palama kod Sarajeva, Jajcu i Bihaću. Nišane od vapnenca izrađivali su klesari iz Sarajeva, Mostara, Foče i Bihaća, dok su klesari iz Vlasenice upotrebljavali zeleni andezitni tuf, a u Jajcu fino obradivu sigu. Na prostoru današnje Bosanske krajine razvila se posebna klesarska škola koja je iznjedrila i specifičan tip nišana. To su tzv. krajiški nišani. Oni se klešu se od kamena bihacite.

nijordu. Mezar taşları haricinde bu tip kitabeler aynı zamanda hem kutsal nesnelere hem de kamuya açık alanlarda ve sosyal bakımdan değeri olan nesnelere görülür. Bu nedenle mezar taşları üzerindeki kitabeler, geçmişi keşfedebileceğimiz son derece değerli yazılı bir kaydı temsil etmektedir. Bu konuda Şefko Sulejmanović bize şunları der: "İslami kitabelerde kaligrafik formdaki Arap yazısı hâkimdir. İlk dönemde doğu etkisi çok önemliken, 19. yüzyılın sonlarında Boşnak ulusal dilinde Arap alfabesi kullanılan kitabeler ortaya çıkmıştır."⁸⁰ Bu döneme ait mezar taşlarında, tarih üzerindeki yazı dışında, sadece ölen kişinin adı ve soyadı olmadan babanın adının görülebildiğini söylemek ilginçtir. Bunun gerekçesi, Osmanlı yönetimi sırasında soyadlarının kullanılmaması, sadece şahsi isim ve baba adının kullanılmasıdır.

7. Taş işçiliği Ekolleri

Yerel taş işçiliği geleneği, tanınmış taş işçiliği ustaları veya taščijanın yanı sıra, Bosna Hersek'te yapılan mezar taşlarında farklı materyallerin ve işçiliğin büyük ölçüde yansıtıldığı belirli bir taş işçiliği ekolüne dayanır. Her bölge nişan yapımı için kendi bölgesinin taşlarını kullanmıştır. Bu nedenle kayıtlarda Foča, Vlasenica, Mostar, Saraybosna yakınlarındaki Pale, Jajce ve Bihaç'ta büyük taş ocakları olduğu belirtilmiştir. Kireçtaşı nişanlar Saraybosna, Mostar, Foča ve Bihaç'tan gelen taşçılar tarafından yapılırken, Vlasenica'daki taşçılar yeşil andezit tuf ve Jajce'dekiler de iyi işlenmiş bir siga kullanıyordu. Bugünkü Bosna Krajina bölgesinde özel bir taş işçiliği ekolü gelişerek spesifik nişan tiplerini ortaya çıkarmıştır. Bunlar krayına nişanları (mezar taşları) diye isimlendirilmiş ve Bihaç taşlarından yontulmuştur.

In addition to excellent knowledge of the language in which the chronogram is made (in Arabic, Turkish, or Persian), compiling a chronogram requires knowing the established rules for writing this type of poetry, which has a strictly limited and infinitely rotated circle of allowed symbols, metaphors and allegories that we can more or less classify under the category of loci communi (general places).⁷⁷

The art of fine writing in the stone was very widespread in the Ottoman Empire. This form of expression was taken very seriously. Except on nişan tombstones, this type of inscription is also found on sacral objects, as well as in public places and objects of social importance. This is why the inscriptions on tombstones represent an extremely valuable written record by which we can explore the past. Šefko Sulejmanović tells us about it: "Islamic epigraphy is dominated by Arabic script in calligraphic form. In the first period oriental influence was crucial, while in the late 19th century inscriptions in Bosnian national language using Arabic script appeared."⁷⁸ It is interesting to say that only the name of the deceased person and the name of the father, without surname, can be seen on the nişan tombstones from this period, apart from the accompanying text on the tarih. The reason for this is in the fact that during the Ottoman rule surnames were not used, but only the first and the last name.

7. Stonemasonry Schools

It is also important to mention the domestic stonemasonry tradition, which, in addition to the well-known stonemasons or taščija, relies on a certain type of stonemasonry schools in Bosnia and Herzegovina, which to a great extent reflected in the diversity of materials and the style of craftsmanship in making of nišana. Each region used the material from local quarries to make tombstones. It is thus recorded that there were larger quarries in: Foča, Vlasenica, Mostar, Pale near Sarajevo, Jajce and Bihać. The limestone nišana were made by stone-cutters from Sarajevo, Mostar, Foča and Bihać, while the stone-cutters from Vlasenica used green andesite tuff, and in Jajce a fine-cultivated siga. In the area of present-day Bosnian Krajina, a special stonemasonry school has developed, which has introduced a specific type of nišana. These are the so-called krajiški nišana. They are carved from stone bihacite.

**OSNOVNA PODJELA
NIŠANA PREMA OBLICIMA,
DEKORACIJI I OZNAKAMA
KOJE GOVORE O
DRUŠTVENOM POLOŽAJU
UMRLE OSOBE**

**MEZAR TAŞLARININ
ÖLEN KİŞİNİN SOSYAL
KONUMUNU GÖSTEREN
ŞEKİL, SÜSLEME VE
İŞARETLERE GÖRE TEMEL
DAĞILIMI**

**BASIC SUBDIVISION
OF NIŠANS BY THEIR
SHAPE, DECORATION AND
MARKINGS INDICATING THE
SOCIAL POSITION OF THE
DECEASED PERSON**

Slika 73. Stari gazijski ili šehidski nišan na lokaciji Kovačevci kod Glamoča.⁷⁴

Resim 73. Glamoč yakınlarındaki Kovačevci'de eski Gazi veya Şehit mezar taşı.⁸²

Figure 73. An old Gazi or Şehid nišan tombstone at the site of Kovačevci near Glamoč.⁸⁰

Već smo se u dobroj mjeri dotakli povezanosti oblika i značenja nišana. Tako se po obliku nišana lako mogla odrediti profesija umrlog. Na toj osnovi nišane dijelimo u slijedeće vrste koje je u svom radu navela i Mersada Nuruddina Agović: „Naziva-

Mezar taşlarının şekli ve anlamı arasındaki bağlantıyı büyük ölçüde ele aldık. Böylelikle mezar taşının şeklinden ölen kişinin mesleği kolaylıkla anlaşılıbiliyordu. Buna dayanarak mezar taşlarını, Mersada Nuruddina Agović'in çalışmasında da bahsettiği

We have already touched to a large extent on the connection between the shape and the meaning of the nišan tombstones. Thus, by the shape of the nišan the profession of the deceased could be easily determined. On this basis, we can divide the

ni su po zvanju umrloga, pa su postojali: ulemanski nišani, aginski, pašinski, esnafski, nišani trgovaca, vojnih zapovjednika i drugi.⁷³ Veoma ozbiljno istraživanje bosanskih nišana iz osmanskog perioda uradio je Mehmed Mujezinović koji je svoj rad objedinio i publikovao u tri knjige. Kroz ovaj tekst ćemo koristiti njegovu podjelu, kao i još neke bitne podatke do kojih je ovaj istraživač došao.

1. Stari i mladi šehidski nišani

Skoro sve vrijeme osmanske vladavine nad Bosnom na ove prostore se naslanjala zapadna granica Osmanskog carstva koja je zbog svog geografskog dodira sa zapadnim silama često bila mjesto ratnih sukoba.

Nerijetko su iz Bosne kretali vojni pohodi u kojima su učestvovali bosanski ratnici, što je i više nego dovoljno objašnjenje za postojanje nišana sa ratničkim simbolima u Bosni i Hercegovini. Nišane ove vrste, i iz ove epohe, možemo pronaći gotovo na cijeloj našoj teritoriji. U narodu se za njih uobičajeno koristi naziv gazijski, šehidski ili vojni nišan. Mustafa Sušić u svom radu kaže: "Turbanski oblik ukazivao je na to da li je umrli bio vojnik, derviš, niži ili viši činovnik. Također je pokazivao da li je umrli pripadao ulemanskom ili građanskom sloju. Je li bio zanatlija ili trgovac[...]. Šehidski nišani prepoznatljivi su po tome što na sebi imaju isklisane gute, veličine jabuke, koje simboliziraju rane poginulog šehida."⁷⁵

Identične klesarske ukrase, u obliku tzv. "gutâ" ili jabuka, nalazimo i na stećcima, ali do danas njihovo tačno značenje nije utvrđeno, što ne znači da ovaj podatak neće zagolcati maštu budućih istraživača. O ovome je pisao Šefik Bešlić gdje ističe: "Krugove nazivamo i plastičnim ispupčenjima, plastičnom dugmadi, ali najčešće polujabukama. Oni su raznih veličina. Ovaj motiv još nije proučen, o njemu je u stručnoj literaturi samo uzgred ponešto rečeno [...] S.M. Traljčić kaže da su to kvrge koje, po narodnom vjerovanju, znače rane što si ih junaci zadobili u ratu i podlegli im."⁷⁶

Dosta vremena kasnije o ovome Abdullah Halilović u svom tekstu kaže: "U neposrednoj blizini stećka se nalaze dva velika šehidska nišana, od kojih onaj veći pripada vojskovođi Sinan Topal-paši. Nišan na

šekilde ašaidaki türlelere ayırabiliriz: "Mezar taşları ölen kişinin ünvanına göre isimlendirilirdi; bu yüzden ulema, ağa, paşa, esnaf, tüccar, askeri komutanların ve diğerlerinin mezar taşları olmak üzere farklı türlelere ayrılıyordu."⁷⁹ Osmanlı dönemine ait Bosna mezar taşlarıyla ilgili oldukça ciddi bir çalışma, çalışmalarını birleştiren ve üç kitap halinde yayınlayan Mehmed Mujezinović tarafından yapıldı. Bu kısımda onun sınıflandırmasını kullanacağız, ayrıca bu araştırmacının ulaştığı diğer önemli bulguları da irdelleyeceğiz.

1. Yaşlı ve Genç Şehitlerin Mezar Taşları

Neredeyse Osmanlı'nın Bosna üzerindeki egemenliği boyunca, bu bölgeler, Osmanlı Devleti'nin Batılı güçlerle olan coğrafi teması nedeniyle genellikle savaş alanı olan batı sınırındaydı.

Çoğu zaman, Boşnak savaşçıların da dâhil olduğu askeri harekâtlar Bosna'dan başlıyordu ve bu Bosna Hersek'teki savaşçı sembolleri olan mezar taşlarının varlığını fazlasıyla açıklıyordu. Bu türden mezar taşları bu çağdan itibaren neredeyse bölgemizin her yerinde bulunabilir ve insanlar bunlardan genellikle gazi, şehid veya asker mezar taşı olarak söz eder. Mustafa Sušić çalışmasında şunları söyler: "Turbanın şekli ölen kişinin, asker, derviş, alt veya üst kademe yetkili olduğunu, hatta ulema veya şehirli tabakasına mı ait olduğunu yansıtmaktaydı. Zanaatkâr mıydı tüccar mı [...]. Şehitlere ait mezar taşlarının belirgin özelliklerinden biri ölen şehidin yaralarını sembolize eden, elma büyüklüğünde yara izi oyuntularını içermeleridir."⁸³

Stećak mezar taşlarında "guta"(çıkıntı) veya elma şeklinde birbirinin aynı süsler de bulunur ancak bugüne kadar bunların tam anlamının belirlenmemiş olması bu bilginin gelecekteki araştırmacıların ilgisini çekmeyeceği anlamına gelmez. Bu konuda Şefik Bešlić şunları yazmıştır: "Bu daireleri plastik çıkıntılar, plastik düğme ama çoğunlukla yarı elma şeklinde adlandırıyoruz. Boyutları farklıdır. Bu motif halen yeterince analiz edilmeyip ilgili literatürde hakkında az bilgi vardır (...) S.M. Traljčić, halk inanışına göre bu çıkıntıların, kahramanların savaşta aldıkları ve yenik düştikleri yaraları ifade ettiğini söylemiştir."⁸⁴

Bu konuda Abdullah Halilovic yazısında şunları yazmıştır: "Stećakın hemen yakınında, daha büyüğü komutan Sinan Topal Paşa'ya ait iki büyük şehit me-

nişans into the following species, which Mersada Nuruddina Agović also mentioned in her work: "They were named after the title of the deceased, so there were: ulema, aga, pasha, esnaf (guild), merchant, military commander's nişans and others."⁷⁷ A very serious study of the Bosnian nişan tombstones from the Ottoman period was done by Mehmed Mujezinović, who combined his work and published it in three books. Throughout this text we will use his division, as well as some other relevant information that this researcher has obtained.

1. Old and Younger Şehid (Martyr) Nişans

Almost throughout the Ottoman rule over Bosnia, these areas were on the western frontier of the Ottoman Empire, which, due to its geographical contact with the Western powers, was often the site of wars.

Often, military campaigns involving Bosnian warriors were starting from Bosnia, which is more than sufficient explanation for the existence of nişans with warrior symbols in Bosnia and Herzegovina. Nişan species of this type, and from this epoch, can be found almost throughout our territory. People commonly refer to them as gazi, şehid or military nişans. Mustafa Sušić in his work says: "The form of the turban indicated whether the deceased was a soldier, a dervish, a junior or a senior official. It also indicated whether the deceased belonged to an uleman or civilian class. Was he a craftsman or a merchant [...]. Şehid nişan tombstones are recognizable for having carved bumps, the size of an apple, which symbolize the wounds of a dead martyr."⁸¹

Stećak tombstones also feature identical ornaments in the form of "guttas" or apples, but the fact that their exact meaning has not been determined to date does not mean that this information will not be of interest to future researchers. On this subject, Šefik Bešlić wrote: "We call these circles plastic protrusions, plastic buttons, but mostly half apple. Their sizes are different. This motif is still under-analyzed and there is little information about it in the relevant literature (...) S.M. Traljčić said that, according to popular beliefs, these protrusions represent the wounds the heroes suffered and succumbed to in battle."⁸²

On this subject, Abdullah Halilovic wrote the following in his article: "There are two great martyr tombstones, the larger of which belonged to the

sebi ima bajrak i buzdovan, što aludira da se radi o vojskovođi, sa sve četiri strane ima četiri jabuke, što asocira na broj ranjavanja, a jabuka na vrhu nišana je dokaz da je pao kao šehid.⁷⁷ Osim pisanih izvora koji nam daju tumačenje ovog simbola, i u usmenoj predaji ovaj simbol na starim šehidskim nišanima veže se za broj rana zadobijenih u borbi.⁷⁸ Kako im i sam naziv glasi, ovi nišani označavaju poginule bosanske ili osmanske pripadnike tadašnjih vojnih formacija. Samo mjesto ili cijeli lokalitet sa ovim nišanima u narodu se naziva šehitlucima. U današnjem vremenu pronalazimo rasprostranjenost ovog toponima na mjestima gdje se nalaze nišani ovog tipa, ali i na područjima gdje ih uopće nema jer ih je pregazilo vrijeme, ili su uklonjeni sa tih lokaliteta.

Šefko Sulejmanović o šehidskim nišanima u svom radu kaže: "Nastanak prvih šehidskih mezarja i nišana u našim krajevima pripisuju se osmanskim vojnicima poginulim, ili umrlim, pri osvajanju Bosne, u vrijeme tzv. Fetha.⁸⁰ Pošto se na takve ljude, koji se žrtvuju za vjeru, kaže da su gazije ili šehi-

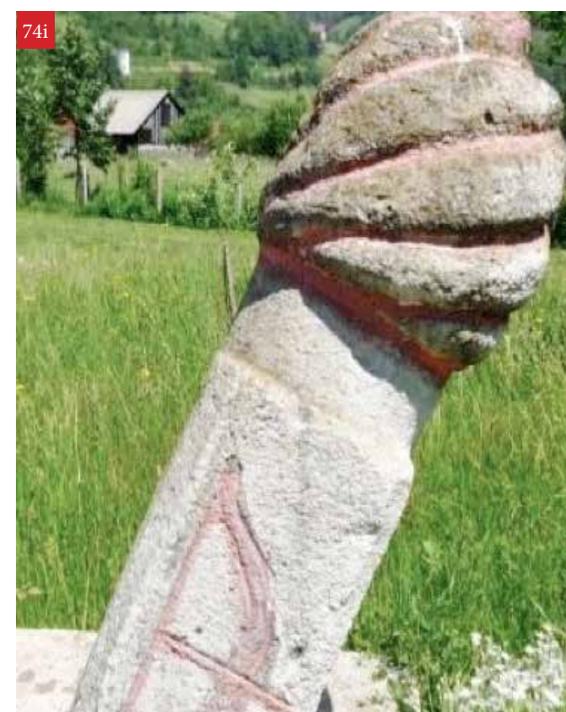
zar taşı vardır. Mezar taşının üzerinde bir bayrak ve topuz vardır ve bu ölen kişinin askeri bir lider olduğunu ifade eder; dört tarafında da yaraların sayısını sembolize eden dört elma ve taşın tepesinde de şehit olduğuna dair delil olarak elma yer alır."⁸⁵ Bize bu simbolün yorumuyla ilgili bilgi veren yazılı kaynaklara ek olarak, sözlü gelenekte eski şehit mezar taşları üzerindeki bu sembol, aynı zamanda savaşta alınan yaraların sayısı ile ilgilidir.⁸⁶ İsimden de anlaşılacağı gibi bu mezar taşları, o zamanki askeri kurumlara bağlı Bosnalı veya Osmanlı üyelerinden ölenleri belirtmekteydi. Bu mezar taşlarının bulunduğu yer veya tüm yerleşim yeri halk tarafından şehitlik olarak adlandırılır. Günümüzde, bu yer isimlerinin dağılımını bu türden mezar taşlarının olduğu yerlerde buluyoruz, ama aynı zamanda hava koşullarından ötürü veya bu alanlardan kaldırıldıkları için tamamen yok olduklarını da görüyoruz.

Šefko Sulejmanović kendi çalışmasında şehitliklerdeki mezar taşları ile ilgili der ki: "Bölgemizdeki ilk şehit mezarlarının ve mezar taşlarının kökeni, Fetih döneminde Bosna'nın fethi sırasında öldürülen veya

commander Sinan Topal Pasha, right near Stečak. There is a flag and a mace on the gravestone indicating that the deceased was a military leader; there are four apples symbolizing the number of wounds on all four sides and an apple on the top of the stone as evidence of a martyr."⁸³ In addition to written sources that give us information about the interpretation of this symbol, in the oral tradition this symbol on the tombstones of the old martyrs is also related to the number of wounds taken in the war.⁸⁴ As can be understood from the name, these tombstones denoted those who died from Bosnian or Ottoman members of the military institutions of that time. The place where these tombstones are located or the whole settlement is called martyrdom by the people. Nowadays, we find the distribution of these place names where there are such tombstones, but we also see that they disappear completely due to weather conditions or because they have been removed from these areas.

Šefko Sulejmanović discussed about the shahis nišan tombstones in his work: "The origin of the first shahid burial grounds and nišan tombstones in our region is attributed to the Ottoman sol-

Slika 74 a-k. Prikazi sablji, bodeža, kubura, luka i strijela, ratnih sjekira na gazijskim nišanima samo su još jedno svjedočanstvo o burnoj prošlosti naših prostora.⁷⁹

Resim 74 a-k. Gazi mezar taşları üzerindeki kılıç, hançer, ateş çemberi, yay ve ok tasvirleri, savaş baltaları bölgemizin çalkantılı geçmişinin bir başka kanıtıdır.⁸⁷

Figures 74 a-k. The depictions of sabers, daggers, firelocks, bows and arrows, war axes on Ghazian nişan tombstones are just another testament to the turbulent past of our region.⁸⁵

di, to su i njihova mezarja najčešće poznata kao šehitluci.⁸¹ Stari mezarluci ove vrste gotovo da i nemaju na sebi natpise, kao ni bilo kakvo obilježje koje bi odavalo pripadnost nekoj od loklanih porodica i u većini slučajeva ne može se utvrditi porijeklo poginulog ili umlog. Takvi se nišani često nalaze u blizini naseljenih mjesta i za njih se nerijetko vežu određene narodne predaje ili legende. Bitno je napomenuti tekst Mensura Malkića koji o tome kaže: "Tradiciona narodna pripisa ih osmanskim junacima – šehidima, palim pri osvajanju Bosne, i nazva ih šehidskim ili gazijskim, ili mezarima od fetha. Nišane šehidske dekorisale reljefnim motivima prenesenim sa stećaka te na njih odslikale

ölen Osmanlı askerlerine atfedilir.⁸⁸ Çünkü inancı için kendilerini feda eden bu insanlar gazi veya şehit olarak isimlendirilirdi, bu yüzden mezarları da çoğunlukla şehitlik olarak bilinirdi.⁸⁹ Bu türden eski mezarlıkların üzerinde hemen hemen ne yazı ne de yerel ailelerden birine ait olduğunu gösteren herhangi bir özellik bulunmamaktadır ve çoğu durumda ölen kişinin kökeni belirlenememektedir. Bu tür mezar taşları çoğunlukla yerleşim alanlarına yakın yerlerde bulunmaktadır ve genelde belirli halk gelenekleri ve efsanelere bağlıdır. Bu konuda Mensur Malkić'in kalemeye aldıklarını işaret etmek önemlidir: "Halk geleneği onları Osmanlı kahramanlarına, Bosna'nın fethi sırasında şehit düşen şehitlere atfeder ve Şehit, Gazi veya Fetih mezarlıklarını adını verir. Şehitlerin mezar taşları, stećak mezar taşı geleneğinden aktarılan kabartma motiflerle süslenmiş ve üzerlerine dirseğe kadar el, oklu yay, asa, kılıç, hilal, elma, balta, bayrak ve hatta az sayıda insan ve hayvan figürü resmedilmiştir.⁹⁰

Erken bir aşamadan itibaren mezar taşı yapımı, yenik düşen askerlerin cenazesinin ardından ordunun mezar taşlarının yapımını, mezar taşlarının oyulmasında büyük ölçüde eski kalıpları kullanan yerli taş ustalarına emanet ettiği gerçeğine işaret etmektedir. Mirnes Hasanspahić kendi çalışmasında bu mezar taşları konusunda der ki: "Eski mezarlıklar çoğunlukla büyük ve çıkıntılı mezar taşlarından oluşur; bunların çoğu ya kılıç, soğan, ok, topuz, /çomak, elma vb. işlemlere sahiptir ya da sadece kabaca yontulmuştur veya mezarlıklar sadece santraç (çit) ile çevrelenirken mezar taşları yoktur.⁹¹ Bu bölgeler genellikle kahramanlık ve efsanelerle bağlantılıdır. En önemli özelliklerinden biri de bu mezarlıkların 'kimin oldukları'nın bilinmemesidir; daha doğrusu bölgesel / ailesel kimlikleri tanımlanmamıştır ve ayrıca herhangi bir yerleşim alanıyla da yazılı bağlantısı tespit edilememektedir.⁹²

Alija Bejtović de kendi çalışmasında bu mezar taşları konusuna değinir: "Çok sayıda korunmuş anıt, Bosna mezar taşlarının geliştirilmesinde bu ilk ve en eski çağa işaret etmektedir. Bu taşlar Bosna Hersek'in hemen her yerinde tek tek veya küçük gruplar halinde, nekropollerde bulunurlar ve insanlar, yenik düşen Türk askerlerinin ve subaylarının mezarlarını işaretlediklerini ve bu nedenle onlara Şehit veya daha

diers who were killed or died during the conquest of Bosnia, during the time of so-called Feth.⁸⁶ Because such people, who sacrificed themselves for religion, are said to be ghazis or martyrs (shahis), so their graves are most commonly known as shahitlucs.⁸⁷ Old graveyards of this kind have almost no inscriptions on them, as well as any feature that would indicate belonging to one of the local families and in most cases the origin of the deceased cannot be determined. Such nišan tombstones are often located near populated areas and are often bound by certain folk traditions or legends. It is important to note the text of Mensur Malkić who says: "The folk tradition ascribes them to the Ottoman heroes, the martyrs who fell during the conquest of Bosnia, and calls them Shahid or Ghazi, or the Feth cemeteries. Nišans of Shahids are decorated with relief motifs transmitted from the stećak tombstones and painted on them a hand up to the elbow, a bow with an arrow, a çomaga (Did's stick), a sword, a saber, a crescent, an apple, an ax, a tube sword, a flag, and even on a smaller number human and animal figures."⁸⁸

The very way of making nišans from an early stage points to the fact that, following the burial of fallen soldiers, the army entrusted the creation of tombstones to local stone-cutters who used extensively the old patterns in the carving of tombstones. And Mirnes Hasanspahić says in his work on these nišan tombstones: "Older cemeteries are usually with large and prominent tombstones that are most commonly decorated (saber, bow and arrow, topuz / çomaga, apple ...) or the nišan tombstones are only roughly carved or the nišan tombstone is missing while the cemeteries are only enclosed by santraç.⁸⁹ These locations are usually associated with traditions and legends. An important characteristic of these cemeteries is that 'it is not known whose they are', they do not have a family / familial designation, and they are not even specifically attributed to a populated place."⁹⁰

Alija Bejtović also gives a review about these nišans in his work: "A great number of preserved monuments point to this first and oldest era in the development of Bosnian nišan tombstones. They are found almost everywhere in Bosnia and Herzegovina individually or in small groups, necropolises, and the people say that they mark the graves of fallen Turkish soldiers and officers, and therefore call them Shahid or, less

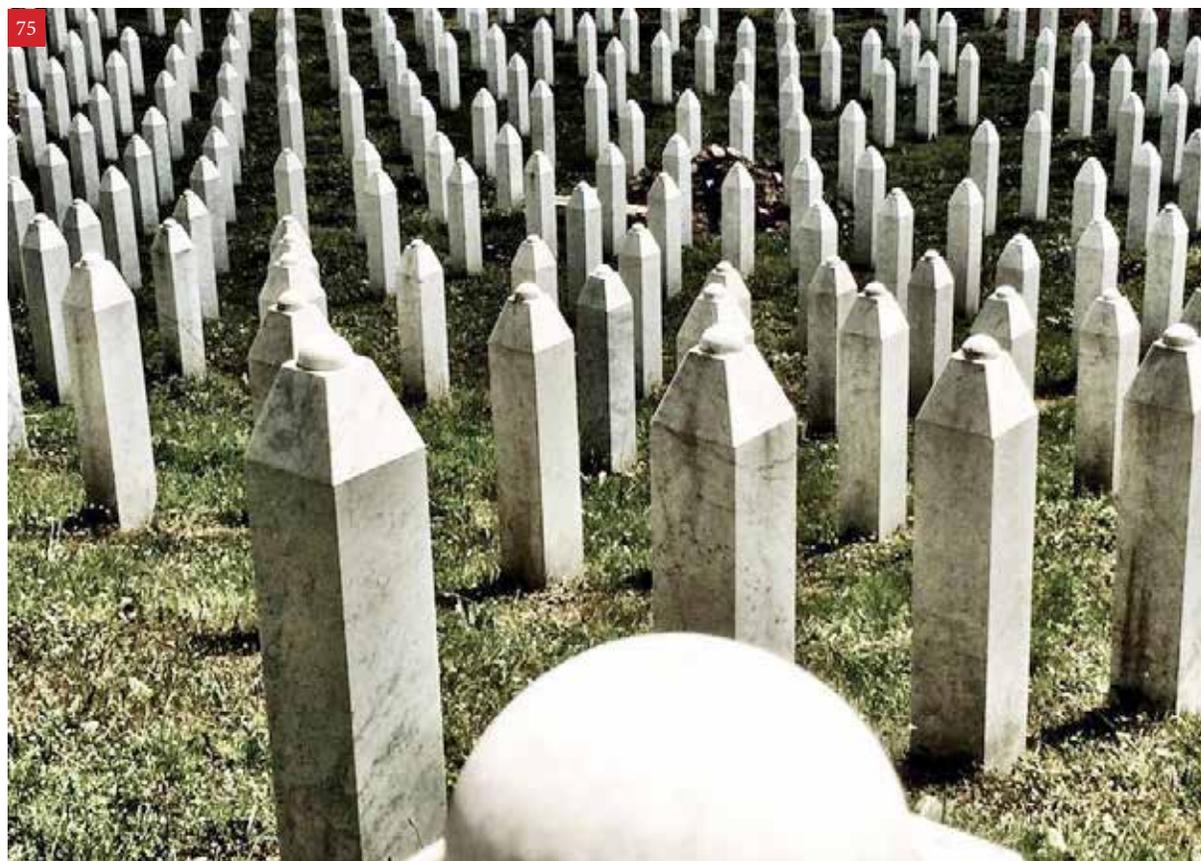
ruku do iznad lakta, luk sa stijelom, čomagu (dido-vski štap), mač, sablju, polumjesec, jabuku, sjekiru, tubasti mač, bajrak, pa čak, na manjem broju i ži-votinjske i ljudske figure'.⁸²

Sâm način izrade nišana iz rane faze ukazuje na činjenicu da je vojska, po ukopu poginulih vojnika, izradu nadgornih obilježja povjeravala lokalnim klesarima koji su se obilato koristili starim obrascima u klesanju nadgornih spomenika. I Mirnes Hahanspahić u svom radu o ovim nišanima kaže:

“Starija mezarja obično su s velikim i istaknutim nišanima koji su najčešće ukrašeni (sablja, luk i strijela, tupuz/čomaga, jabuka...) ili su nišani samo nagrubo oklesani ili pak nišana nema dok su mezarovi samo ograđeni santračem. Za ove lokacije se obično vežu predanja i legende. Bitna karakteristika vezana za ova mezarja je to što se ‘ne zna čija su’, odnosno nemaju porodičnu/familijarnu odrednicu, čak se posebno ne pripisuju nekom naseljenom mjestu’.⁸³

I Alija Bejtović daje u svom radu osvrt na ove nišane: “Na tu prvu i najstariju epohu u razvoju bosanskih nišana ukazuje veliki broj očuvanih spomenika. Nalaze se gotvo svuda po Bosni i Hercegovini pojedinačno ili u manjim skupinama, nekropolama, a narod kazuje, da označavaju grobove palih turskih vojnika i časnika, pa ih, po tome, zove šehitskih ili, rjeđe, gazijskim, a same nekropole šehitlucima. Osnovne značajke nišana te epohe jesu težina mase, arhaičnost oblika i dosta primitivna obrada. Sve to ukazuje, da su ti spomenici doista rađeni u burnim danima, na brzu ruku i u doba, kad tradicija novih oblika nadgornih spomenika u Bosni nije još bila potpuno utrta’.⁸⁴

Na kraju ovog dijela teksta neophodno je pomenuti i dizajn današnjeg šehidskog nišana koji u sebi sadrži mnoge tradicionalne elemente i značajnu simboliku iz prošlosti. Njegov oblik i dimenzije uveliko asociraju na prve forme nišana i ranija klesarska obilježja. Kugla na vrhu naglašava tzv. jabuka ili guta, koja opet označava ranu iz borbe, identično kao na starim gazijskim nišanima. Iskreno se nadam se da će dizajn (način izrade) ovih nišana biti posljednja u našoj historiji i da oni neće iskusiti naš nemar kao njihovi prethodnici.

Slika 75. Šehidski nišani u Potočarima kod Srebrenice. Foto: Nihad Klinčević

Resim 75. Srebrenica yakınlarındaki Potočari'de Şehit mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Figure 75. Shahid nišan tombstones in Potočari near Srebrenica. Photo: Nihad Klinčević

nadiren Gazi dediklerini, nekropole de Şehitlik adını verdiklerini söylerler. Bu çağın mezar taşının temel özellikleri, kütlelerinin ağırlığı, eski döneme benzer şekli ve oldukça basit şekilde işlenmesidir. Bütün bunlar, bu anıtların gerçekten çalkantılı günlerde, aceleyle ve Bosna'da yeni mezar taşı yapma geleneğinin henüz tam olarak yerleşmediği bir zamanda yapıldığını göstermektedir.”⁹³

Metnin bu bölümünün sonunda, geçmişten gelen birçok geleneksel unsuru ve önemli sembolizmi içeren, günümüzün şehit mezar taşının tasarımına değinmek gerekir. Şekli ve boyutları, mezar taşlarının ilk halleri ve daha önceki taşçılık özellikleri ile oldukça ilgilidir. Üstte bulunan elma ya da çıkıntı olarak adlandırılan top, eski gazi mezar taşlarındaki gibi savaşta alınan bir yarayı işaret etmektedir. Bu mezar taşlarının tasarımının (yapım tarzının) tarihimizin sonuncusu olacağını ve kendinden öncekiler gibi ihmal edilmeyeceğini içtenlikle umuyorum.

frequently, Ghazi, and the necropolis itself as Şehit-luks. The main features of the nišan tombstone of this epoch are the weight of its mass, the archaic shape and the rather primitive processing. All this indicates that these monuments were indeed made during the turbulent days, in a hurry and at a time when the tradition of new forms of making tombstones in Bosnia was not yet fully paved.”⁹¹

At the end of this section of the text, it is necessary to mention the design of today's shahid nišan, which contains many traditional elements and significant symbolism from the past. Its shape and dimensions are very much related to the first forms of nišan and earlier masonry features. The ball at the top, so-called apple or bulge, which again marks a wound from battle, is identical to the old gazi nišans. I sincerely hope that the design (way of making) of these nišans will be the last in our history and that they will not experience our negligence like their predecessors.

2. Nišani u svatovskim grobljima

I danas se nišani iz ranog perioda u lokalnoj tradiciji i narodnoj predaji često nazivaju svatovskim grobljem, starim ili turskim grobljem. O njima se, uglavnom, baštini priča kako su nastala zbog susreta svatova koji se potom pretvorio u sukob, zbog čega su svi akteri izginuli u okršaju. Ova priča obično se veže i za slučaj kada imamo dvije nekropole koje su blizu jedna drugoj. Usamljeni nišani

2. Düğün Mezarlarındaki Mezar Taşları

Günümüzde de erken dönem mezar taşları halk arasında yerel gelenekte çoğunlukla eski veya Türk Mezarlığı veya düğün mezarlığı olarak adlandırılır. Bir çoğu, bir düğün sırasında ortaya çıktığı, daha sonra bir çatışmaya dönüştüğü ve çatışmada tüm misafirlerin öldüğü hikâyeden beslenir. Bu anlatım özellikle birbirine yakın alandaki iki ayrı mezarlığın olduğu

2. Nišans at the Wedding Cemeteries

Even today, nišans from the early period are often referred to the local tradition and folk tradition as the wedding cemetery, old or Turkish cemetery. Most of them are nurtured by the story that they arose from a meeting of the wedding party, which then turned into a conflict, which made all the actors disappear in the skirmish. This story is usually tied to the cases when we have two necrop-

76

Slika 76. Stari šehidski nišani iz ranog perioda na lokaciji Obla brda, u Selu Dejčići. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 76. Obla brdo bölgesindeki Dejčići köyünde erken dönemden kalma eski şehit mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Figure 76. Old Shahid nišan tombstones from an early period on the site of Obla brdo, in the village of Dejčići. Photo: Nihad Klinčević

se u narodnim predajama ponekad objašnjavaju pričama o ratnicima koji su, nakon pogibije, nosili svoju odsječenu glavu – na mjestima gdje su pali, tu su i ukopani. Slične predaje mogu se čuti i za stećke, jer se i oni često nazivaju grčkim, rimskim ili kaurskim grobljima, okamenjenim svatovima ili okamenjenim sanducima. Zavisno od podneblja u kojem se nalaze, stećke u narodu još zovu; kuća, bilig, mramor, kâm, zlamen i mašeti. O povezanosti starih šehidskih mezarja iz rane faze i terminologije koja ih veže za svatovsko groblje možemo vidjeti i u narednom citatu Hivzije Hasandića gdje se navodi da: “Na Borovnici na livadi Bagdat i na Mejdanu su šehidska groblja gdje su po tradiciji sahranjeni dobrovoljci iz Iraka koji su ovdje poginuli prilikom zauzimanja Prozora od strane Turaka 1463. godine. U ova dva groblja bilo je nekad više velikih od kamena građenih nišana bez natpisa, sa raznim uklesanim reljefima-sablja i mačevima koji su označavali grobove boraca poginulih u borbi i ovdje sahranjenih. Na Lugu na kosi Šehitima iznad Zagorja je staro muslimansko groblje u kome su, po tradiciji, pokopani zmirlje koji su ovde poginuli u doba ‘fetha’. Po drugoj verziji ovog predanja ovde su sahranjeni nečiji svatovi koji su na ovom mjestu izginuli.”⁸⁵

Ukoliko ozbiljnije analiziramo termin svatovsko groblje, koji se u dobroj mjeri rasprostranio u narodnoj predaji i kolektivnoj memoriji, on se većim dijelom veže za šehidska mezarja u Bosni. Upravo se u ovom nazivu krije snažan uticaj sufija, tačnije derviša mevlevija u širenju islama u Bosni. U skladu sa njihovim učenjem i tradicijom ova mezarja nazivaju se mezarima slavljnika ili svatovskim mezarima, zbog veličine statusa šehida. Poznato je da je i sam Mevlana Dželaludin Rumi, po kome se ovaj red i naziva, dan svog ukopa nazivao svečanošću koju je upoređivao sa svadbom.⁸⁶

Nakon svih prethodnih pojašnjenja vezanih za tzv. svatovska groblja jasno je da narodne predaje i legende, u kojima se tvrdi da stari nišani ponekad predstavljaju poginule u sukobu dvije svatovske kolone, jednostavno nisu tačne. Još je vrijedno spomenuti da mnoga tzv. svatovska groblja na svojim nišanima sadrže uklesane simbole poput sablji, luka i strijele, balte ili ratničke sjekire, što uveliko asocira na ratničku, a nikako na svadbenu simboliku.

yerler için söylenir. Bazen halk arasında bu tek kalmış mezar taşları için, savaşta yenik düşen askerlerden bazılarının kendi kesik kafasını kendi mezar yerine taşıdığı rivayet edilir. Sıklıkla Yunan, Roma veya Kaur (inanmayan) mezarlıkları, taşlaşmış düğünler veya taşlaşmış tabutlar olarak anıldığı için stećak mezar taşları hakkında da benzer gelenekler duyulabilir. Buldukları iklimle bağlı olarak, Stećaklar halk arasında kuća (ev), bilig, mramor (mermer), kâm, zlamen, mašetim olarak isimlendirilmektedir. Erken dönem şehit mezarları ile onları düğün mezarlıklarına bağlayan terminoloji arasındaki bağlantı, Hivzija Hasandić'in yazısından yapılan şu alıntıda görülebilir: “Bağdat çayırındaki Borovnica’da ve Mejdan’da şehit mezarlıkları vardır; geleneğe göre buraya 1463’te Prozor’un Türkler tarafından işgal edilmesi sırasında burada ölen Iraklı gönüllüler gömülmüştür. Bu iki mezarlıkta, burada öldürülen ve gömülen savaşçıların mezarlarını işaretleyen çeşitli kılıç kabartmalarının bulunduğu, kitabesiz büyük taştan yapılmış mezar taşları vardı. Zagorje’nin yukarıdaki Lug’da, geleneğe göre, fetih sırasında ölen Zmirlililerin gömüldüğü eski bir Müslüman mezarlığı vardır. Diğer bir geleneğe göre de burada gömülenler burada ölen düğün misafirleridir.”⁸⁴

Daha derin bir şekilde incelendiğinde, büyük ölçüde halk rivayetlerinde ve toplumsal hafızada yer edinen düğün mezarlığı tanımının Bosna’daki şehit mezarlıklarıyla bağdaştığı anlaşılmaktadır. Bu tanımda sufilerin daha doğrusu Mevlevi dervişlerinin Bosna’da İslamı yaymasının büyük etkisi bulunmaktadır. Mevlevi dervişlerinin öğretisi ve geleneklerine uygun olarak şehid mertebesinin gereği, bu mezarlıklar düğün veya kutlular mezarlığı diye isimlendirilmiştir. Bu tarikatın ismini aldığı kurucusu Mevlana Celalüddin Rumi de kendi vefat (defin) gününü düğün ile kıyasladığı bir kutlama merasimi diye isimlendirdiği maruftur.⁸⁵

Düğün mezarlıkları ile ilgili önceden yapılan tüm açıklamalardan sonra, eski mezar taşlarının bazen iki düğünde yaşanan ölümleri temsil ettiğini iddia eden halk gelenekleri ve efsanelerinin tamamen yanlış olduğu açıktır. Düğün mezarlıkları olarak adlandırılan yerlerdeki birçok mezar taşının, düğün sembollerinden çok kılıç, yay ve oklar, savaşçı baltaları gibi oyulmuş semboller içerdiğinden bahsetmek önemli olacaktır.

olises close to each other. The lonely nišans are sometimes explained in folk tales by the stories of warriors who, after their deaths, wore their severed heads they were buried at the place where they fell. Similar traditions can be heard about the stećak tombstones, as they are often referred to as Greek, Roman or Kaur (unbeliever) cemeteries, petrified weddings or petrified coffins. Depending on the climate in which they are located in stećak tombstones, they are also called kuća (house), bilig, mramor (marble), kâm, zlamen, mašetim by the people. The connection between the early shahid burial grounds from the early stages and the terminology that binds them to the wedding cemeteries can be seen in the following quote by Hivzija Hasandić, stating that: “There are shahid cemeteries on Borovnica in Bagdat meadow and on Mejdan where, according to the tradition, there are buried volunteers from Iraq who died here during the occupation of the Prozor by the Turks in 1463. In these two cemeteries there were once more large stone-built nišan tombstones without epitaph, with various carved reliefs of sabers and swords marking the graves of combatants that were killed and buried here. On the Lug above Zagorje is an old Muslim cemetery where, according to tradition, the Zmirlis who died here during the ‘feth’ were buried. According to another version of this tradition during someone’s wedding that died at this place was buried here.”⁹²

When examined more deeply, it is understood that the definition of wedding cemetery, which has a place in public narrations and social memory, is compatible with the martyr cemeteries in Bosnia. In this definition, the spread of Islam by Sufis, or rather Mevlevi dervishes, in Bosnia has a great effect. In accordance with the teachings and traditions of the Mevlevi dervishes, these cemeteries are named as wedding or celebrated cemeteries due to the rank of martyrs. The founder of this order, Mevlana Celaluddin Rumi, is a celebratory ceremony in which he compares his death (burial) day with a wedding.⁹³

After all the previous clarifications regarding the so-called wedding cemeteries, it is clear that the folk traditions and legends, which claim that the old nišan tombstones sometimes represent the deaths of the two wedding, are simply incorrect. It is still worth mentioning that many nišan tombstones on so-called wedding cemeteries contain engraved symbols such as sabers, bows and arrows, balts or warrior axes, which are very much like warrior rather than wedding symbols.

3. Nišani osoba skromnih po društvenom položaju

Već je rečeno da stari nišani ukazuju na društveni položaj status umrle osobe. Od društvenog položaja zavisio je i ekonomski status što se u konačnici odražavalo na samu izradu nišana. Već je poznata činjenica da su se imućnijim osobama izrađivali veliki a ponekad i impozantni spomenici. Autori koji su obrađivali ovu tematiku zapazili su ove socijalne razlike kao i njihov uticaj na izradu nišana. Tako Antun Hangi u svom radu kaže: "Siromašni ljudi imaju malene, a bogati velike nišane."⁸⁷ Na drugom mjestu i Alija Nametak o tome kaže: „Što je čovjek bogatiji – nišan je veći.“⁸⁸ Osim viših i masivnijih nišana bogatije i uglednije osobe na svojim spomenicima imaju i veće natpise. Ponekad se natpisi na ovim nišanima nalaze na sve četiri strane u obliku bogatog klesarskog ukrasa. U skladu sa predhodno iznesenim činjenicama vidljivo

3. Alt Sosyal Sınıfa Mensup Kişilerin Mezar Taşları

Daha önce belirtildiği gibi eski mezar taşları ölen kişinin toplumsal konumunu da belirtmektedir. Ekonomik durum aynı zamanda, mezar taşlarının yapımına da yansımaları olan sosyal statüye de bağlıydı. Bilindiği üzere varlıklı kişilere büyük ve bazen de ihtişamlı anıtlar yapılırdı. Bu konuyu işleyen yazarlar hem bu sosyal farklılığı hem de bunun mezar taşı desenlerine olan etkisini vurgulamıştır. Bu doğrultuda Antun Hangi kendi çalışmasında der ki: "Fakir insanların küçük mezar taşları varken varlıklı olanların büyük mezar taşları vardır."⁹⁶ Başka bir bölümde Alija Nametak bu konuda, "Adam ne kadar varlıklı ise mezar taşı da o denli büyüktür"⁹⁷ der. Daha uzun ve daha büyük mezar taşlarına ek olarak, daha zengin ve daha önde gelen kişilerin anıtlarında daha büyük kitabeler vardır. Bazen bu mezar taşlarındaki yazılar, dört tarafın hepsinde zengin yontma süslemelerle birlikte bulunur. Yukarıda belirtilen olgulara göre, mütevazı bir

3. Nišans of People Modest by Social Status

It has already been said that the old nišan tombstones indicate the status of the deceased person. The economic status also depended on the social status, which ultimately had a reflection on the very making of the nišans. It is a well-known fact that large and sometimes imposing monuments were made for wealthier people. The authors who dealt with this topic have noticed these social differences as well as their influence on nišan's design. So Antun Hangi says in his work: "Poor people have little ones, while rich ones have big nišans."⁹⁴ In the second place, Alija Nametak says: "The richer a man is, the bigger the nišan is."⁹⁵ In addition to the taller and more massive nišan tombstones, richer and more prominent persons have larger inscriptions on their monuments. Sometimes the inscriptions on these nišan tombstones are found on all four sides in the form of rich stonemason decorations. In accordance with the facts stated

Slika 77. Mali i veliki nišani u mjestu Oplećani kod Tomislavgrada. Foto: Nihad Širić.

Resim 77. Tomislavgrad yakınlarındaki Oplećani bölgesinde büyük ve küçük mezar taşları. Foto: Nihad Širić

Figure 77. Small and large nišan tombstones in Oplećani near Tomislavgrad. Photo: Nihad Širić.

je da osobe skromnijeg društvenog položaja i imetka imaju manje i skromnije nišane. Nišani osoba skromnijeg društvenog položaja su dosta manji i sa kraćim natpisima. Ovi mezarovi nemaju urađene ni santrače koji ih ograđuju, dok se na mezarovima bogatijih osoba često vidi santrač pa čak i bogato ukrašen sarkofag sa nišanima.

4. Ulemanski nišani

Tu se ubrajaju nišani specifične izrade i oblika koji obilježavaju vjersku ulemu i učene ljude u društvu. Turban ulemaskog nišana izrađivao se u dvije varijante zbog čega imamo podjelu na nišane sa mušebek i čatal turbanima. Mušebek turban se odlikuje po velikoj vještini izrade. Njegovo glavno obilježje su poprečni prevoji. Ponekad se navedeni prevoji preklapaju u kockasti, romboidni ili blago zaobljeni oblik. O tome nam Mensur Malkić u svom tekstu kaže: "Od muških nišana, ulemanski bijaše s mušbek (mrežastim) turbanom i označi nišan učenjaka: kadija, muf-

soyal statüye ve servete sahip kişilerin daha küçük ve daha mütevazı mezar taşlarına sahip olduğu açıktır. Toplumda mütevazı kişilere ait mezarlar oldukça küçüktür ve kitabeleri de kısadır. Bu mezarların alanını belirleyen bir çevre düzenlemesi yokken, varlıklı kişilere ait mezar taşlarında çevreleme ile beraber lahitli mezar taşı da görülmektedir.

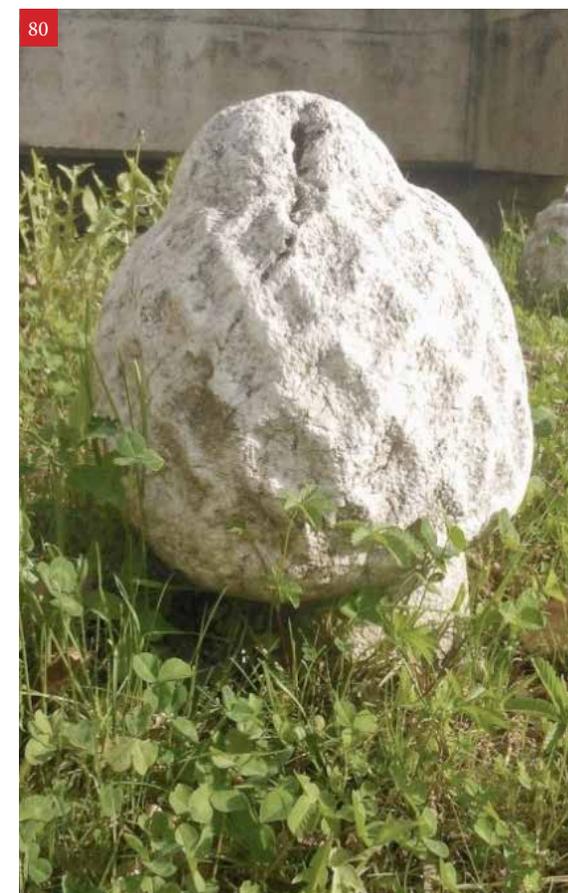
4. Ulemaya Ait Mezar Taşları

Bunlar, toplumdaki din âlimleri ve eğitilmiş insanları simgeleyen belirli işçiliğe ve biçime sahip mezar taşlarıdır. Din âlimlerinin mezar taşlarında türban iki farklı şekilde işlenmiştir ve bunlar musebek ve çatal türbanlı olanlar olarak birbirinden ayrılır. Musebek türban büyük işçilik marifeti gerektirir. En önemli özelliği enine geçişleridir. Bahsedilen geçişler bazen kareli, baklava veya hafif yuvarlak şekildedir. Bu konuda Mensur Malkic kendi yazısında bize şunları der: "Erkek mezar taşlarında ulemaya ait olanlar musebek türbanlıydı ve âlimlerin mezar taşlarını simgeliyordu:

above, it is evident that persons of modest social standing and wealth have smaller and more modest nišans. The nišans of a person of more modest social standing are much smaller and with shorter inscriptions. These cemeteries do not have any santrač surrounding them, while on the graves of richer persons one can often see a santrač and even a richly decorated sarcophagus with nišans.

4. Ulema Nišans

These are tombstones with certain craftsmanship and form, symbolizing the religious scholars and educated people in society. On the tombstones of the religious scholars, turbans are embroidered in two different ways, and these are distinguished as musebek and those with fork-shaped turbans. A musebek turban requires great craftsmanship. Its most important feature is its transverse transitions. The mentioned transitions are sometimes in the form of checkered, lozenge or slightly rounded.

Slika 78, 79 i 80. Izgled ulemanskih nišana sa mušebek turbanom u haremima Ferhadije, Careve i Bakr-babine džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 78, 79. ve 80. Saraybosna'daki Ferhadija, Careva ve Bekr Baba camilerinin haremlelerinde mušebek türbanlı Ulema mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 78, 79. and 80. Layout of Uleman nišan tombstones with a mušebek turban in the harems of the Ferhadija, Careva and Bakr Baba mosques in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević..

Slika 81 i 82. Položaj i izgled geometrijskih oblika na čatal turbanu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 81 ve 82. Çatal türban üzerindeki geometrik şekillerin konumu ve düzeni. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 81 and 82. Position and layout of geometric shapes on the čatal turban. Photo: Nihad Klinčević

tija, hafiza, muderisa.”⁸⁹ Kao što smo vidjeli u predhodnom dijelu teksta, ulemaski nišani sa mušebek turbanom označavaju mezare visoko obrazovanih i uglednih vjerskih autoriteta. Bitno je istaći i mišljenje Mehmeda Mujezinovića koji kaže: “Ulemanski nišani (nišani učenih), gdje razlikujemo, uglavnom dvije vrste turbana: Mušebek turban izveden je u plitkom reljefu od poprečnih prevoja, a koji označuje grobove visoko-obrazovanih ljudi kao muftija, muderisa. Ostali učeni ljudi imaju tzv. Čatal turban ili Turban na pero. To je obli turban, koji je u sredini nešto tanji.”⁹⁰

Nišan sa Čatal turbanom predstavlja drugu varijantu ulemanskog nišana, nazivaju ga još turban na pero. Ulemanski nišan sa čatal turbanom ili turbanom na pero obično obilježava mezare efendija i učenih ljudi, tj. ljudi od pera i knjige. Nišane sa ovom vrstom turbana nazivaju još i hodžinski ili ilmijanskim nišanima. U većini slučajeva to je obli turban koji na svom prednjem dijelu ima polukrug ili trougao. Iz izvora koje sam koristio za pisanje ovog rada, pa i iz izvora usmene predaje došao sam do saznanja da navedeni geometrijski oblici simboliziraju džamijski mihrab.⁹¹

Već smo napomenuli da su se turbani na nišanima izrađivali u skladu sa određenim društvenim, vjerskim ili vojnim rangom, kao i kapom koju je umrli nosio kao svoje obilježje. S tim u vezi, vrijedno je napomenuti da se i današnje imamske ahmedije motaju na više načina. Po saznanjima postoji četiri ili pet načina motanja ahmedije, što ukazuje na sam rang u strukturama Islamske zajednice. O tome je pisala Ivana Despotović koja nam u svom članku kaže: “Postoji četiri, pet načina motanja ahmedije. Za određeni rang u Islamskoj zajednici ahmedija treba biti veća i reprezentativnija. Primjera radi, imamske ahmedije čini tri do četiri metra platna,

kadi, müftü, hafız, müderris”.⁹⁸ Önceki bölümde gördüğümüz gibi, musebek türbanlı ulema mezar taşları, yüksek eğitilmiş ve saygın dini otoritelerin mezarlarını işaret etmektedir. Konuyla ilgili Mehmed Mujezinović'in görüşünü de bildirmek gerekir: “Ulema mezar taşları (âlimlere ait mezar taşları) iki çeşit türban yapısına göre ayrılır: Musebek türbanı, müftü, müderris gibi yüksek eğitilmiş insanların mezarlarını gösteren enine geçitlerden sığ kabartma olarak yapılmıştır. Diğer eğitilmiş kişilerin ise çatal türbanı veya tuğ türbanı vardır. Bu, ortada incelen bir çeşit yuvarlak türbandır.”⁹⁹

Çatal türbanlı mezar taşları, tüy türban olarak da bilinen Ulema mezar taşının başka bir çeşidini temsil eder. Çatal türbanlı veya tüy türbanlı ulema mezar taşları, efendileri ve bilgili kişileri yani âlimlerin mezarlarını işaret eder. Bu çeşit türbanı olan mezar taşları, ayrıca hoca veya ilmiyeli mezar taşı olarak da isimlendirilir. Çoğu durumda, ön tarafında yarım daire veya üçgen bulunan yuvarlak bir türbandır. Bu çalışma için kullandığım sözlü ve yazılı kaynaklardan edindiğim bilgiye göre, yukarıda bahsi geçen geometrik şekiller camii mihrabını sembolize etmektedir.¹⁰⁰

Mezar taşlarındaki türbanların belirli bir sosyal, dini veya askeri rütbeye ve ayrıca ölen kişinin belirteci olarak giydiği başlığa göre yapıldığını daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda imamın Ahmediye başlıklarının birkaç farklı şekilde bağlandığını belirtmek önemlidir. İslami cemaat yapılarının derecesini gösteren ahmediyayı sarmanın dört veya beş yolu vardır. Bu konuda yazan Ivana Despotovic kendi makalesinde der ki: “Ahmediyelerin dört beş çeşit bağlanış şekli vardır. İslami cemaattaki belirli bir kıdem için ahmediyenin daha büyük ve temsil özelliği olması gerekir. Örneğin imamın ahmediyesinin bağlanacağı kumaşın üç dört metre olması gerekirken, reisul ulemanın ahmediyeye-

In this regard, Mensur Malkic tells us the following in his article: “The ones belonging to the ulema on the male tombstones were musebek turbans and they symbolized the tombstones of the scholars: qadi, mufti, hafız, muderris.”⁹⁶ As we saw in the previous section of the text, uleman nišan tombstones with a mušebek turban mark the graves of highly educated and reputable religious authorities. It is important to note the opinion of Mehmed Mujezinović, who says: “The uleman nišans (scholarly nišan) are distinguished mainly two types of turbans: The mušebek turban is made in shallow relief from transverse passages, which mark the graves of highly educated people as muftis, muderis. Other learned people have so-called čatal turban or turban on a feather. It’s a round turban, which is a little thinner in the middle.”⁹⁷

The nišan with the čatal turban represents another variant of the Uleman nišan, also known as a feather turban. An uleman nišan with a čatal turban or feather turban usually marks the cemeteries of efendi and learned people, ie. people of pen and book. Nišans with this type of turban are also referred to as hodžinski or ilmijan nišan tombstones. In most cases, it is a round turban that has a semicircle or triangle at its front side. From the sources I used to write this work, as well as from oral sources, I came to the information that the geometric shapes listed above symbolize the mihrab from the mosque.⁹⁸

We have already noted that turbans on nišans were made in accordance with a particular social, religious or military rank, as well as the cap that the deceased wore as his mark. In this regard, it is worth noting that even today, imam’s Ahmediya hats are wrapped in several ways. There are four or five ways of wrapping ahmediya, which indicate the very rank of Islamic community structures. Ivana Despotovic wrote about this in her article: “There are four, five ways of wrapping ahmediya. For a certain rank in the Islamic community, ahmediya should be larger and more representative. For example, Imam’s ahmediya makes up three to four meters of cloth, while the ahmediya for reisu-l-ulema makes up to 12 meters of cloth.”⁹⁹ Much like, it used to be for making a turban as a symbol of a status, so today the ahmediya of the imam or reisu-l-ulema requires different lengths of cloth. By

Slika 83, 84 i 85. Izgled ulemanskog nišana sa čatal turbanom u haremima Ali-pašine i Careve džamije i u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 83, 84 ve 85. Ali Paşa ve Çar camilerinin haremlelerinde ve Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunan çatal türbanlı Ulema mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 83, 84 and 85. Layout of the Uleman nišan tombstone with a čatal turban in the harems of Ali-pasha and the Emperor's mosque and in the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

dok ahmediju za reisu-l-ulemu čini i do 12 metara platna.⁹² Slično kao nekada za izradu turbana kao statusnog simbola, tako i danas za ahmediju imama ili reisu-l-uleme je potrebna različita dužina platna. Jedan, dosta rjeđi način namotavanja ahmedije na prednjem dijelu oblikuje trougao.

To je način motanja ahmedije koji se naziva "lam-elif" i u konačnici asocira na mihrab i ulemansko obilježje kao na nišanu sa Čatal turbanom. Obično se ovaj način izrade ahmedijâ na našim prostorima povezuje sa ahmedijama koje su u prošlosti nosili bosanski hafizi.

5. Derviški nišani

Utjecaj i aktivnost derviša u Bosni tokom osmanskog perioda je vrlo velik. O dugoj tradiciji i rasprostranjenosti derviških redova danas nam svjedoče mnogi nazivi ulica ili lokacija koji se vežu za život i djelovanje derviša u tim sredinama. U skladu sa tarikatom, odnosno redom kojem je pripadao, mezar derviša obilježavao se određenim nišanom. Derviški nišani svojim dizajnom objedinjuje dostignuti nivo u hijerarhiji, kao i red kojem je

*si için 12 metreye kadar kumaş kullanılır.*¹⁰¹ *Eskiden türban bir statü sembolü olarak kullanılırken, bugün de imamın veya reisu-l-ulemanın ahmediyesi farklı uzunluklarda kumaş gerektirir. Nadiren Ahmediya sarrılarak ön tarafta bir üçgen oluşturulur.*

Bu ahmediye bağlama şekline "lam – elif" denir, mihrap ve ulema özelliği ile ilintilidir; çatal türbanlı mezar taşındaki gibidir. Çoğunlukla bizim bölgemizde bu şekilde bağlanan ahmediye geçmişte Bosnalı hafızların kullandığı ahmediye gibidir.

5. Dervişlere Ait Mezar Taşları

Osmanlı döneminde Bosna'da dervişlerin etkisi ve faaliyetleri oldukça fazladır. Bu çevrelerde dervişlerin yaşamı ve faaliyetleriyle ilişkilendirilen birçok cadde veya mekânın ismi, dervişlik makamlarının uzun geleceğine ve yaygınlığına tanıklık etmektedir. Ait olduğu tarikat düzenine uygun olarak, dervişlerin mezar yeri belirli bir işaret ile işaretlenirdi. Derviş mezar taşları, tasarımıyla hiyerarşide ulaşılan seviye ile dervişin ait olduğu tarikati birleştirir. Bu taşlarda, türban üzerindeki geçişin düzeni ve konumunda veya mudževéz'in uzunluğunda açık bir fark vardır. Bu bahsedilenlerden,

winding ahmedija according to one much rarer way a triangle is formed on the front side.

It is a way of wrapping ahmedija which is called "lam-elif" and is associated with mihrab and uleman feature as it is on the nišan with čatal turban. Usually, this way of making ahmedijas in our region is associated with ahmedijas worn by the Bosnian hafiz in the past.

Slika 86. Izgled ahmedije čiji namotaji oblikuju trougao. Hadži hafiz Halid ef. Hadžimulić (1915 - 2011).

Resim 86. Üçgen görünümünde çevrelenmiş bir ahmediyenin görüntüsü. Hacı Hafiz Halid ef. Hadžimulić (1915 - 2011).

Figure 86. Appearance of an ahmedija whose wrapping forms a triangle. Hajji Hafiz Halid ef. Hadžimulić (1915 - 2011).

derviš pripadao. Na njima postoji jasna razlika u rasporedu i položaju prevoja na turbanu, ili u dužini mudževeza. Iz svega nabrojanog možemo uvidjeti zbog čega postoji više varijanti ovih nišana o čemu nam govori i Mehmed Mujezinović: “Derviški nišani imaju, također, više varijanti s obzirom na to kojem derviškom redu je pokojnik pripadao. Spomenici šejhova i derviša mevlvijskog reda karakteristični su po turbanu sa nekoliko horizontalnih prevoja, preko kojih opet ide jedan ili više uzdužnih prevoja. Nišani pripadnika nakšibendijskog reda su poput čunja, pri čijem dnu je jače istaknut horizontalni prevoj, a nišani kaderija su također sa oprugama koje idu od vrha prema donjem dijelu čunja.”⁹³

O mevlvijskim nišanima Edin Urjan Kukavica kaže: “U haremu tekije nalazilo se mezarje, u kojem su bašluci (tur., nišan više glave na mezaru umrlag), imali su kauke (tur., kapa od debele vune ili pamučne tkanine oko koje je omotano platno-saruk) derviša mevlvijskog tarikata. Isto tako nedaleko od tekije prema istoku nalazilo se mezarje zvano ‘mevlvijsko greblje’. Dva mezara koja se i danas

Mehmed Mujezinović'in de söylediği gibi, bu mezar taşlarının neden daha fazla çeşidi olduğunu görebiliriz: “Derviş mezar taşlarının ölen kişinin hangi tarikata ait olduğuna bağlı olarak daha fazla çeşidi de vardır. Mevlvî tarikatına bağlı şeyhlerin ve dervişlerin anıtları, içinden yine bir veya daha fazla boyuna geçişin geçtiği birkaç yatay geçişli bir türban ile şekillendirilir. Nakşibendî tarikatına ait olan mezar taşları külah gibidir ve bunlarda alt kısımda yatay geçişler daha etkindir; Kadirilere ait mezar taşlarında ise külahın üstünden aşağıya doğru giden bir sarmal da vardır.”¹⁰²

Mevlevi mezar taşları konusunda Edin Urjan Kukavica der ki: “Bir tekkenin haremünde mezarlık bulunuyordu, buradaki mezarlarda başlıkların (ölen kişinin başının üst tarafındaki mezar taşı) üstünde Mevlvi tarikatından olan dervişlere ait kavuklar (sank kumaşının çevrelendiği kalın yünden veya pamuk örgüden şapka) vardı. Aynı şekilde tekkenin doğusunda çok da uzakta olmayan yerde “Mevlevi mezarlığı” olarak anılan bir mezarlık vardı. Džemal Čehajić'e göre, Miljacka'nın sol yakasındaki Šehove Korije'nin üzerinde bulunan iki mezarlık, ‘efsaneye göre’ İsa-bey tekkesinin ilk şeyhlerinin mezarlıklarıdır; bu iki mezarlık, formları itibarıyla Mevlvi tarikatının dervişlerine ait başluklara sahip-

5. Dervish Nišans

The influence and activity of dervishes in Bosnia during the Ottoman period is very high. Names of the many streets or locations associated with the life and activities of the dervishes in these environments testify to the long tradition and prevalence of the dervish ranks. In accordance with the tariqat order to which it belonged, the burial ground of the dervishes was marked by a particular sight. The dervish nišan by its design combines the attained level in the hierarchy, as well as the order to which the dervish belonged. On them, there is a clear difference in the layout and position of the passing section on the turban, or in the length of the mudževéz. From all the mentioned, we can see why there are more variants of these nišans, which is also told by Mehmed Mujezinović: “The Dervish nišans also have more variants depending on which dervish order the deceased belonged to. The monuments of the sheikhs and dervishes of the Mevlevian order are characterized by a turban with several horizontal passes, through

Slika 87, 88 i 89. Izgled klesarskih varijacija na čatal turbanu koji se nalaze u Velikom parku i haremu Alipašine džamije u Sarajevu i na planini Visočici. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 87, 88 ve 89. Büyük Park'ta ve Saraybosna'da Alipaşa camii'nin haremünde ve Visočica Dağ'ında bulunan čatal türban örneklerindeki farklı taş işçilikleri. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 87 88 and 89. Layout of masonry variations on the čatal turban found in the Grand Park and the harem of the Alipaşa mosque in Sarajevo and Mount Visočica. Photo: Nihad Klinčević.

nalaze iznad Šehove Korije na lijevoj obali Miljacke, prema riječima Džemala Čehajića 'po legendi' mezari su prvih šejhova Isa-begove zavije; ova dva mezara imaju bašluke koji svojom formom pripadaju dervišima mevlvijskog tarikata, kvadratne su osnove sa lijepo izvedenim sarukom u četiri gužve koji su pri dnu omotani na visoke derviške kauke. Na ovim bašlucima nema epitafa."⁹⁴ Prema informacijama koje nam nudi druga literatura radi se o nišanima Sultan Ahmeda i Abdal Mahmuta, šejhovima mevlvijskog reda.⁹⁵ Ljudi su oduvijek pritu-pali različitim tarikatima u skladu sa njihovim osjećajima i unutrašnjem doživljajem. Poznato je da nakšibendijski derviški red u većini slučajeva privlači smirenije osobe. Zbog toga u islamu postoji dvanaest tarikata, a taj broj simbolizira dvanaest ljudskih priroda.⁹⁶ Derviški redovi su od svog osnivanja zadržali svoje posebnosti. Tako se određeni nivo zasebnosti primjećuje i na derviškim nišanima. Mensur Malkić o ovim nišani kaže: „Derviških nišana bi više vrsta kao i derviških redova. Po turbanu sa horizontalnim prevojem u obliku opruge znali smo da je umrli pripadao derviškom redu kadirijski, a po turbanu sa nekoliko horizontalnih prevoja znali smo da je umrli derviš mevlvija.”⁹⁷ Osim derviških nišana sa ovim vidljivim obilježjima postoje i derviški nišani koji izgledaju slično ili identično drugim nišanima, ali na sebi imaju uklesan natpis na arapskom jeziku gdje piše 'Hu' ili On.⁹⁸ Ovaj natpis obično se nalazi odmah ispod turbana.

Još jedno od obilježja derviških nišana su i prevoji na turbanu kao i dodatna simbolika. Kao primjer navodim nišan Šejha Juje u Mostaru.¹⁰⁰ Na uglavnom nišanu sa turbanom nalazi se izduženi mudževž ili ćulah sa sarukom od sedam prevoja, a što asocira na sedam dnevnih učenja Božijih imena. Ćulah je podjeljen na četiri obrnuta latinična slova V, a što opet predstavlja četiri tesavvufske kapije, (šerijat, tarikat, hakikat i marifet). Sam tarih ili natpis na ovom nišanu podijeljen je u pet polja što asocira na pet islamskih šarta.

Koliki je bio značaj tesavvufa i tarikata¹⁰¹ u Osmanskom carstvu pokazuje podatak da su derviši uvijek bili predhodnica osmanskoj vojsci i širenju carstva i osmanskog uticaja na okolnim teritorijama. Mnogo godina prije dolaska Osmanlija derviši su kao misionari bili prisutni na Balkanu i u Bosni.

Slika 90. Nišani mevlvijskog reda na lokaciji Šehova Korija kod Sarajeva. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 90. Saraybosna yakınlarındaki Şehova Korija bölgesinde Mevlevi tarikatına ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 90. The nišan tombstones of the Mevlevian order at the location of Šehova Korija near Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

tir. Dört taraftan güzelce çevrelenen bir sarıkla kare şeklini almış ve alt tarafta yüksek derviş kavuklarına sarılmıştır. Bu başlıklarda kitabeler yoktur.”¹⁰³ Başka kaynakların yazılı kayıtlarına göre söz konusu olan mezar taşları Sultan Ahmed ve Abdal Mahmut isimli Mevlevi şeyhlerine aittir.¹⁰⁴ İnsanlar her zaman hislerine ve içsel deneyimlerine bağlı olarak farklı tarikatlara bağlanmıştır. Nakşibendi tarikatının çoğunlukla daha sakin insanları cezbettiği bilinmektedir. Bu yüzden, İslam'da on iki tarikat vardır ve bu sayı on iki farklı insan doğasını sembolize eder.¹⁰⁵ Tarikatlar kuruluşlarından itibaren kendi farklılıklarını oluşturmuştur. Bu doğrultuda, aynı şekilde dervişlerin mezar taşlarında da belirli bir farklılık oluşmuştur. Mansur Malkić bu mezar taşları konusunda der ki: “Derviş mezar taşları tarikatlardaki gibi farklı şekilli idi. Yay şeklinde yatay geçişli bir türbandan ölen kişinin Kadiri Sufi tarikatına ait olduğunu biliyorduk; türbanın birkaç defa dikey geçişli olarak yapılmasından da ölen dervişin Mevlevi olduğu belliydi.”¹⁰⁶ Derviş mezar taşlarının bu belirgin özelliklerine ek olarak, başka mezar taşlarına benzer veya tıpa tıpa aynı şekilde olan mezar taşları da vardır, fakat üzerlerinde Arapça olarak 'Hu' veya 'He' yazılıdır.¹⁰⁷ Bu yazı genellikle hemen türbanın altında bulunmaktadır.

Derviş mezar taşlarının bir diğer özelliği de hem türbandaki geçişler hem de ek sembollerdir. Örnek olarak Mostar'daki Şeyh Jujo'nun mezar taşını gösterebi-

which again one or more longitudinal passes pass. The nišan tombstones of the Naqshibandi Order are like cones, the bottom of which is more pronounced with horizontal passes, and the Qadiri nişans also have helix running from the top to the bottom of the cone.”¹⁰⁰

Edin Urjan Kukavica says about the Mevlevi nişans: “In the harem of a tekke there was a cemetery, in which the başluks (tur. nišan over the grave of the deceased), they had kauks (tur., a cap of thick wool or cotton cloth around which a cloth-saruk was wrapped) of dervishes of Mevlevian tarikat. Also not far from the tekke to the east was a cemetery called ‘mevlvijsko greblje’ (Mevlevi Cemetery). The two cemeteries still located above Šehove Korije on the left bank of Miljacka, according to Džemal Čehajić, ‘the legend says’ are the cemeteries of the first sheikhs of the Isa-beg’s tekke; these two cemeteries have başluks that belong to the dervishes of the Mevlevi tariqah by their form, they are square based with a beautifully made saruk in four crowds, which at the bottom are wrapped on high dervish kauks. There are no epitaphs on these başluks.”¹⁰¹ According to the other literature these are the nišan tombstones of

Poznato je da se kao zvanični pad Kraljevine Bosne uzima 1463. godina, dok u nastavku teksta jasno vidimo da se i prije tog perioda odvijala određena sufijska aktivnost u Bosni. To se najbolje može primjetiti u haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu, gdje se nalaze zasigurno najstariji sačuvani bosanski derviški nišani iz rane faze o kojima je pisao Adem Handžić:

“U današnjem Sarajevu, u nekadašnjem turbetu i tekiji kod Higijenskog zavoda, sada u haremu Ali-pašine džamije, čuvaju se dva derviška nišana: Ajni-dede i Šemsi-dede, oba datirana 866. godine (između 6. X 1461. i 27. IX 1462.). Spadaju u najstarije datirane nišane u Bosni.”¹⁰² Nišani obilježavaju dvojicu osmanskih vojskovođa koji su ukopani u nekadašnjem turbetu koje se nalazilo na mjestu sadašnje zgrade Higijenskog zavoda. Upravo u rejonu Higijenskog zavoda u Sarajevu, nalazio se srednjovjekovni trg ili Trgovište koji je poznat pod imenom Utornik ili Utorkovište. Tu je svojevrmeno postojao i put koji se nazivao Gaziler yolu što u prevodu znači put junaka. Navedena tekija, poznata pod imenom Gazijska tekija ili Gaziler tekija što u prevodu znači, junačka tekija, kao i turbe Ajni-dede i Šemsi-dede, više ne postoje. Navedeni lokalitet pretrpio je mnoge radikalne promjene, zbog čega su trajno izgubljeni mnogi vrijedni spomnici nacionalne kulture.¹⁰³ Osim što su porušeni tekija i turbe, uništavani su i brojni stari nišani iz ranog Feth perioda. Ne trebamo nišane iz ranog perioda isključivo vezati za nastanak ove džamije. Mezarje u današnjem haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu nastalo je gotovo cijelo stoljeće prije

Slika 91. Isklesani natpis na arapskom jeziku Hu.⁹⁹

Resim 91. Arapça dilinde oyulan Hu yazısı.¹⁰⁸

Figure 91. The carved inscription in Arabic Hu.¹⁰⁶

lirim.¹⁰⁹ Türbanlı ana mezar taşının üstünde, Allah'ın isimleriyle yapılan yedi günlük öğretiyle ilintili, yedi geçişli sarıklı, uzatılmış bir mudevež veya külah bulunmaktadır. Külah, yine dört Tasavvaf kapısını (Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Marifet) temsil eden dört ters Latin harfi 'V' şeklinde bölünmüştür. Bu mezar taşının üzerindeki tarihin kendisi veya kitabe, beş İslami koşululla (şart) ilişkilendirilen beş alana bölünmüştür.

Osmanlı Devleti'nde Tasavvuf (misticizm) ve tarikatın önemi, dervişlerin her zaman Osmanlı ordusunun genişlemesinin ve çevre topraklardaki Osmanlı etkisinin öncüsü olmasıyla görülmektedir.¹¹⁰ Osmanlı'nın gelişinden yıllar önce dervişler Balkanlar ve Bosna'da dini yaymak amacıyla varlıklarını sürdürüyorlardı. Bosna Kralığı'nın resmi olarak düşüşünün 1463 yılı olduğu bilinmektedir, ancak bu yazının devamında bu dönemden önce de Bosna'da Sufilerin faaliyetlerini devam ettirdiği görülmektedir. Bu en iyi şekliyle, Adem Handžić'in de bahsettiği gibi, Saraybosna'daki Ali Paşa camisinde Bosnalı dervişlerin korunmuş en eski mezar taşlarının bulunduğu haremden görülebilir:

“Bugünkü Saraybosna'da, Hijyen Enstitüsü yakınındaki eski türbe ve tekkede, şimdi ise Ali-paşa camiinin haremünde iki derviş mezar taşı bulunmaktadır: her ikisi de Hicri 866 yılında yapılmış Ayni-dede ve Şemsi-dedeye ait derviş mezar taşlarıdır (6.10.1461 ve 27.11.1462 arası). Bunlar Bosna'daki en eski tarihli mezar taşları olarak tanımlanmaktadır.”¹¹¹ Mezar taşları, bugünkü Hijyen Enstitüsü binasının yerinde bulunan eski anıt mezara gömülen iki Osmanlı askeri liderini işaret etmektedir. Saraybosna'daki Hijyen Enstitüsü'nün bulunduğu bölgede ortaçağ dönemine ait Utornik veya Utorkovište olarak bilinen pazar meydanı bulunuyordu. Bir zamanlar Gaziler yolu adında bir yol vardı, bu da “Kahramanların Yolu” anlamına gelmektedir. Yukarıda bahsedilen ve Gazija tekija ya da Gaziler tekija olarak bilinen ve ‘kahraman tekke’ olarak çevrilen, Ayni-dede ve Şemsi-dede türbesi olarak da bilinen söz konusu tekke artık bulunmamaktadır. Alan birçok radikal değişikliğe uğramış ve çok sayıda değerli ulusal kültür anıtı kalıcı olarak kaybolmuştur.¹¹² Tekke ve türbenin yıkılmasına ek olarak, erken Fetih döneminden kalma birçok eski mezar taşı da tahrip edilmiştir. Erken dönem mezar taşlarının özellikle bu caminin yapılış tarihine bağlayamayız. Bugünkü Saraybosna Ali Paşa Camii haremündeki mezarlık, cami yapımından neredeyse bir asır önce oluşmuştur. Bu konuda Şefik Şefik Beşlagić şunu söyler: “Bu cami Sancakbeyi Hadım Ali Paşa tarafından 1561 yılında yaptırılmıştır. Onun yakınlarında bulunan mezarlık ise Osmanlılar tarafından Saraybosna'nın alınmasının ardından 15. yüz-

Sultan Ahmed and Abdal Mahmut, the sheikhs of the Mevlevi order.¹⁰² People have always resorted to different tariqahs in accordance with their feelings and their inner experience. The Nakshibendi dervish order is known to attract calmer people in most cases. Therefore, there are twelve tariqahs in Islam, and this number symbolizes twelve different human natures.¹⁰³ Dervish orders maintain their uniqueness since the foundation. Thus, a certain level of specificity is also observed in the Dervish nišan tombstones. Mensur Malkić said about these nišans: “There were more kinds of Dervish nišans as well as Dervish orders. After a turban with a horizontal passes in the form of springs we knew that the deceased belonged to the Qadiri Sufi order, and the turban with a number of horizontal passes we knew that the deceased was a dervish of Mevlevi order.”¹⁰⁴ In addition to the dervish nišan tombstones with these visible features, there are also dervish nišan tombstones that look similar or identical to other nišan tombstones, but have an engraved inscription in Arabic which says ‘Hu’ or He.¹⁰⁵ This inscription is usually located just below the turban.

Another feature of the Dervish nišan tombstones is passes on the turban as well as the additional symbolism. As an example, I refer to the nišan of Sheikh Jujo in Mostar.¹⁰⁷ On the main nišan with the turban there is an elongated mudevež or a ćulah with a saruk with seven passes, which is associated with the seven daily teachings of God's names. The ćulah is divided into four inverted Latin letters V, which again represents four Tasawwaf gates, (Sharia, Tariqat, Hakikat and Marifet). The tarih itself or the inscription on this tombstone is divided into five fields, which is associated with five Islamic conditions (şart).

The importance of Tasawwuf (mysticism) and tariqat in the Ottoman Empire is evidenced by the fact that the Dervishes were always a precursor to the expansion of the Ottoman army and the Ottoman influence in the surrounding territories.¹⁰⁸ Many years before the arrival of the Ottomans, dervishes as missionaries were present in the Balkans and Bosnia. It is known that the official fall of the Kingdom of Bosnia was in 1463, while the text below clearly shows that some Sufi activities took place in Bosnia before this year. This can be

Slika 92. Uglavni nišan na mezaru Mustafe Ejubovića (Šejh Jujo) u Mostaru. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 92. Mustafa Eyuboviç (Şeyh Yuyo) 'in Mostar'daki mezarında baş kısmına bulunan mezar taşı.

Figure. 92. Tombstone found on the head of Mustafa Eyuboviç (Sheikh Yuyo) at his tomb in Mostar.

izgradnje džamije. O tome nam Šefik Bešliagić decidno govori: "Džamiju je podigao sandžak-beg Hadim-Alipaša 1561. g., a groblje koje se danas nalazi u njejoj neprednoj blizini zasnovano je još polovinom XV v., odmah po osvajanju područja današnjeg grada Sarajeva od strane Turaka. Među najstarijim nišanima toga groblja, koji su se do danas sačuvali, nalaze se 2 primjerka na kojim se isklesane figuralne predstave[...].Ovaj spomenik se pripisuje nekom tatarskom hanu koji je poginuo pri osvajanju Sarajeva."¹⁰⁴ U narednom dijelu teksta preuzećemo sliku opisanog spomenika iz knjige Alije Nametka gdje je prikazan nišan iz rane faze isped Ali-pašine džamije u Sarajevu.

Po nekim predajama, ali i uzetim izjavama za potrebu ovog istraživanja, postoje dva tumačenja

yılın ortalarında oluşmuştur. Bu mezarlıkta bulunan ve bugüne kadar korunabilen en eski mezar taşları arasından ikisinin üzerinde figürler yontulmuştur. Bu eser Saraybosna'nın alınması esnasında şehit olmuş bir Tatar Han'ına atfedilir."¹¹³ Kitabın ilerleyen sayfalarında, tarif edilen Saraybosna Ali Paşa Camii önündeki bu erken dönem mezar taşını Aliya Nametak'in kitabından alıntılatacağız.

Bazı rivayetlere ve bu araştırmanın amacı için yapılan açıklamalara göre, Ayni-dede ve Şemsi-dede'nin mezar taşlarına ilişkin iki yorum bulunmaktadır. Bir yoruma göre, türbeden alınan mezar taşı toprak kalıntılarıyla birlikte cami haremine nakledildi. Başka bir yorum, Ali-paşa camiinin haremine sadece mezar taşlarının nakledildiğini ve mezarlık alanı üzerine bugünkü Hijyen Enstitüsü binası ile bir yol yapıldığını göstermektedir. Edin Urjan Kukavica bu alanla ilgili

best seen in the harem of the Ali-Pasha mosque in Sarajevo, which contains certainly the oldest preserved Bosnian dervish nišan tombstones from the early phase, which is mentioned by Adem Handžić:

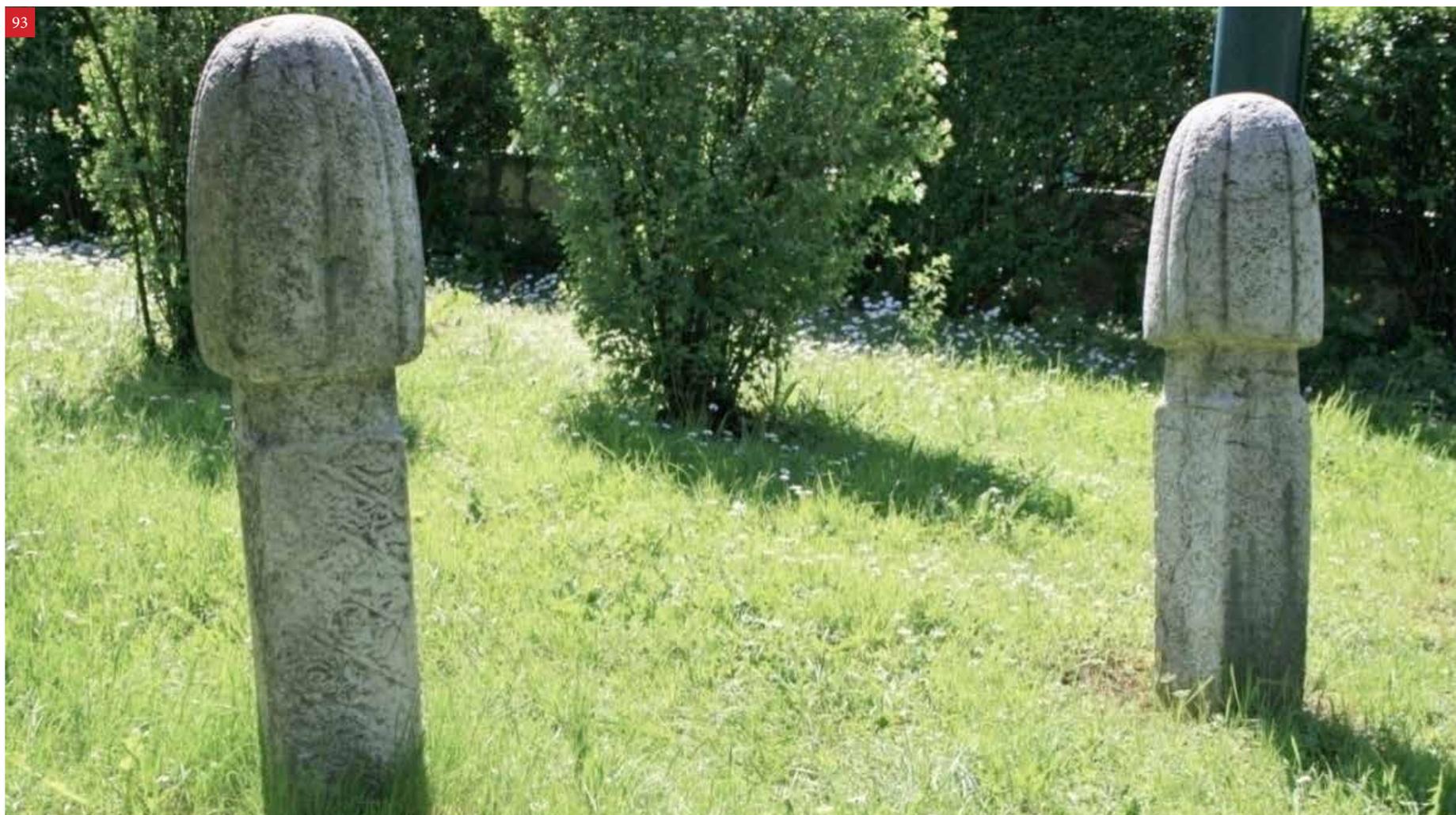
"In today's Sarajevo, in the former turbe and tekke near the Hygienic Institute, now in the harem of the Ali-pasha mosque, two dervish nišans are kept: Ayni-dede and Şemsi-dede, both dating from 866 (between 6th X 1461 and 27 IX 1462). They are among the oldest dated nišans in Bosnia."¹⁰⁹ The nišans mark two Ottoman military leaders, who were buried in the former mausoleum, which was located on the site of the present Hygiene Institute building. Right in the area of the Hygienic Institute in Sarajevo, there was a medieval square or Trgovništvo (marketplace) known as Utornik or Utorkovište. There was once a path called 'Gaziler Yolu', which in translation means the 'Road of a Heroes'. The aforementioned tekke, known as the Gazija tekija or Gaziler tekija which means in translation, the heroic tekke, as well as the mausoleum of Ayni-dede and Şemsi-dede, no longer exists. The site has undergone many radical changes and many valuable national cultural monuments have been permanently lost.¹¹⁰ In addition to the demolition of the tekke and the turbe (mausoleum), many old nišans from the early Feth period were also destroyed. We cannot connect the early period tombstones to the construction date of this mosque. The cemetery in today's Harem of Sarajevo Ali Pasha Mosque was formed almost a century before the mosque was built. In this regard, Şefik Şefik Bešliagić says: "This mosque was built by Sancakbeyi Hadım Ali Pasha in 1561. The cemetery located near it was formed in the middle of the 15th century after the capture of Sarajevo by the Ottomans. Among the oldest tombstones found in this cemetery, which have been preserved to this day, figures were carved on two of them. This work is attributed to a Tatar Khan who was martyred during the capture of Sarajevo."¹¹¹ In the following pages of the book, we will quote this early period tombstone in front of the described Sarajevo Ali Pasha Mosque from Aliya Nametak's book.

According to some accounts, as well as statements made for the purpose of this research, there are two interpretations regarding the nišans of Ayni-dede and Şemsi-dede. According to one

kada su u pitanju nišani Ajni-dede i Šemsi-dede. Po jednom tumačenju iz turbeta su zajedno preneseni nišani i zemni ostatci u džamijski harem. Dok drugo tumačenje ukazuje da su preneseni samo nišani u harem Ali-pašine džamije i da je preko tadašnjeg mezarja napravljena današnja zgrada Higijenskog zavoda sa saobraćajnicom. O ovom lokalitetu pisao je Edin Urjan Kukavica koji u svom radu kaže: "Hazim Šabanović, govoreći o urbanom i građevinskom razvitku Sarajeva, decidirano tvrdi, vjerovatno na osnovu dokumenata koje on ne navodi, da je Gaziler tekija ili Gazijska tekija osnovana još u starom Trgovištu prije njegove propasti (1459.), što bi značilo da je ova tekija jedna od najstarijih za koje znamo u Bosni i Hercegovini, u kojoj su, vjerovatno, šejhovi bili Ajni-dede i Šem-

kendi çalışmasında şunları der: "Hazim Şabanović, Saraybosna'nın kentsel ve mimârî gelişimine atıfta bulunarak ve muhtemelen alıntı yapmadığı belgelere de dayanarak, Gaziler Tekija veya Gazija Tekija'nın eski Trgovište'de buranın yıkılışından (1459) önce kurulduğunu iddia etmektedir; bu da bu tekkenin Bosna Hersek'te bilinen en eski tekkelerden biri olduğu ve içindeki şeyhlerin muhtemelen Ajni-dede ve Şemsi-dede olduğu anlamına gelmektedir ve böylelikle en azından Nakşibendi tarikatına ait olduğunu var sayıyoruz [...]. Eski Saraybosna'da tekke ile uğraşan birçok kişiye göre, Gaziler-tekkesi en eski tekkeydi. Bu tekke, bugün Hijyen Enstitüsü'nün bulunduğu bölgede (Ali Paşa Camii'nin karşısında) bulunuyordu. Gaziler Tekija'nın bulunduğu alan, (bazılarına göre) Vrhbosna bölgesinde Trgovište veya (Utornik) Salı (pazar gününün Salı günleri olması nedeniyle) olarak adlandırılan bir ortaçağ meydanının bulunduğu alandır

interpretation, nišan and remains of earth from the turbe were transferred together to the mosque harem. While another interpretation indicates that only the nišan tombstones were transferred to the harem of the Ali-pasha mosque, and that a road with the present-day Hygienic Institute building were built over the burial ground. Edin Urjan Kukavica wrote about this site: "Hazim Šabanović, referring to the urban and construction development of Sarajevo, decisively claims, probably on the basis of documents that he does not cite, that the Gaziler Tekija or Gazija Tekija was established in the old Trgovište before its demise (1459), which would mean that this tekke is one of the oldest we know in Bosnia and Herzegovina, in which the sheikhs were probably Ajni-dede and Šemsi -dede, and therefore we assume that

Slika 93. Derviški nišani Ajni-dede i Šemsi-dede u haremu Alipašine džamije, oba datirana 866. hidžretske (1461 - 1462.) godine. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 93. Alipaşa camii haremünde her ikisi de Hicri 866 yılında yapılmış Ayni-dede ve Şemsi-dedeye ait derviş mezar taşları (1461 - 1462). Foto: Nihad Klinčević.

Figure 93. Dervish nišan tombstones of Ayni-dede and Šemsi-dede in the harem of the Alipaşa mosque, both dating from 866 AD (1461 - 1462). Photo: Nihad Klinčević

si-dede, te stoga pretpostavljamo da je makar u prvo vrijeme bila nakšibendijskog reda[...]. Prema mnogima, koji su se bavili tekijama u starom Sarajevu, Gaziler-tekija je bila najstarija. Ova tekija je bila smještena na prostoru gdje se danas nalazi Higijenski zavod (preko puta Ali-pašine džamije). Taj prostor na kome je bila smještena Gaziler tekija je prostor na kome se (po nekima) nalazio srednjovjekovni trg u župi Vrhbosni, nazivan Trgovište, odnosno Utornik (iz razloga što je pazarni dan bio utorkom)[...]. Također ima mišljenja da su tekiju podigli Ajni-dede i Šemsi-dede. Za Ajni-dede i Šemsi-dede znamo da su imali turbe kraj te tekije. To je bilo turbe zatvorenog tipa kakvog često nalazimo po Bosni, izgrađeno od drveta i ćerpića, a pokriveno ćeramidom (vjerovatno na četiri vode). Turbe je porušeno 1950. godine, za potrebe izgradnje Higijenskog zavoda, a dva nišana-bašluka premještena su u harem Ali-pašine džamije. Nišani su datirani u period između 6. oktobra 1461. i 27. septembra 1462. godine. Hazim Šabanović tvrdi da je tekija sagrađena na starom Trgovištu prije njegove propasti (1459.), a ako je ovaj podatak tačan, onda je značajan zaključak kojeg daje Džemal Čehajić na osnovu Šabanovićeve datacije. On tvrdi "da je ova tekija jedna od najstarijih za koje znamo u BiH". Dvojica derviša, Ajni-dede i Šemsi-dede, prema narodnoj predaji bili su šejhovi, ali prema istoj tradiciji su bili bliski i sultanu. U kro-

[...]. Bir diğer görüşe göre de tekkeyi yaptıranlar Ayni dede ve Şemsi dededir; bunun nedeni ise Ayni dede ve Şemsi dedenin bu tekkenin yanında türbelerinin olmasıdır. Bosna'da sıklıkla rastladığımız gibi ahşap ve tuğladan yapılmış ve bir kiremitle kaplı (muhtemelen yanları olan çatı) kapalı tip bir türbeydi. Türbe, 1950 yılında Hijyen Enstitüsü binası yapımı için yıkılmış ve iki mezar taşı başlığı da Ali Paşa Camii'nin haremine nakledilmiştir. Mezar taşları 6 Ekim 1461 ve 27 Eylül 1462 tarihlerinde yapılmıştır. Hazim Sabanovic, tekkenin yıkılıştan (1459) önceki eski Targovişte'de inşa edildiğini iddia etmektedir ve eğer bu bilgi doğruysa, Džemal Čehajić'in Šabanović'in verdiği tarihe dayanarak vardığı sonuç önemlidir. Ona göre "bu tekke Bosna Hersek'te bildiğimiz en eski tekkelerden biridir". İki derviş olan Ayni dede ve Şemsi dede halk arasında şeyh olarak bilinir, fakat aynı görüşe göre Sultana da yakın oldukları söylenir. Ayni dede'nin mezar taşında şunlar yer almaktadır: "O, Büyük Sultan Fatih'in arkadaşıdır ve onu savaş kuralları hakkında bilgilendirmiştir..." Diğer bilgilerin yanında, bu Sultanın ordusunda öldükleri de yazılmaktadır.¹¹⁵

Bu bölgelerde Osmanlı'nın gelişinden önce kayda geçen türbeler ve mezarlar sadece Ayni dede ve Şemsi dede'ye ait olanlarla sınırlı değildir. Saraybosna'daki Gorica'da, Osmanlıların Bosna'ya resmi olarak gelmesinden tam kırk yıl önce, 1423'te gömülen Zincirli İbrahim-dede'nin mezar alanı bulunmaktadır.¹¹⁶ Zincirli İbrahim dede (Hacı İbrahim) ye ait türbe ve mezar 19 Ağustos 1878'de Avusturya -Macaristan İmparatorluğu'nun Saraybosna'yı ele geçirmesi esnasında askerler tarafından yakılıp yok edilmiştir.

at least in the first time it was of the Naqshibandi order [...]. According to many, who dealt with tekke in old Sarajevo, Gaziler-tekke was the oldest. This tekke was located in the area where the Hygienic Institute is located today (across the Ali Pasha mosque). The space where the Gaziler Tekija was located is the space where (according to some) there was a medieval square in the parish of Vrhbosna, called Trgovište, or (Utornik) Tuesday (for the reason that the market day was on Tuesdays) [...]. There is also an opinion that the tekke was raised by Ajni-dede and Šemsi-dede for Ayni-dede and Šemsi-dede we know that they had a turbe (mausoleum) near that tekke. It was a closed-type turbe as we often find in Bosnia, built of wood and bricks, and covered with a tile (probably roof with sides). The turbe was demolished in 1950 for the purpose of building the Institute of Hygiene, and two nišan-bašluka were moved to the harem of the Ali-pasha mosque. The nišan tombstones were dated between 6 October 1461 and 27 September 1462. Hazim Sabanovic claims that the tekke was built on the old Targovishte before its demise (1459), and if this information is correct, then the conclusion given by Džemal Čehajić that is based on Šabanović's date is significant. He claims "that this tekke is one of the oldest we know in BiH." The two dervishes, Ayni-dede and Šemsi-dede, were according to folk tradition, sheikhs, but according to the same tradition they were close to the Sultan. In the hronostih (chronoverse) of Ajnidede's nišan, it reads: "He is a friend of His Majesty Sultan Fatih, whom he instructed on the rules of battle ..." Among other things, it is stated that they were killed in the army of this Sultan.¹¹³

It is not just the mausoleum and burial grounds of Ayni-dede and Šemsi-dede that are dated before the arrival of the Ottomans in this region. On Gorica, a site in Sarajevo, there is the burial ground of Zindžirli İbrahim-dede, which was buried there in 1423, exactly forty years before the Ottomans officially arrived in Bosnia.¹¹⁴ The turbe and burial ground of Zincirli İbrahim-dede (Hajji İbrahim) were set on fire and destroyed on August 19, 1878 by Austro-Hungarian soldiers during the occupation of Sarajevo. Centar Sarajevo Municipality financed the reconstruction of this site, which was completed in September 2014. Following the conquest of Serbia, the Ottoman Empire bordered

94

Nišani kod Ali pašine džamije u Sarajevu

Slika 94. Crtež nišana ispred Ali-pašine džamije u Sarajevu iz 1938. godine.¹⁰⁵

Resim 94. 1938 yılında Saraybosna'daki Ali Paşa Camii önündeki mezar taşına ait çizim.¹¹⁴

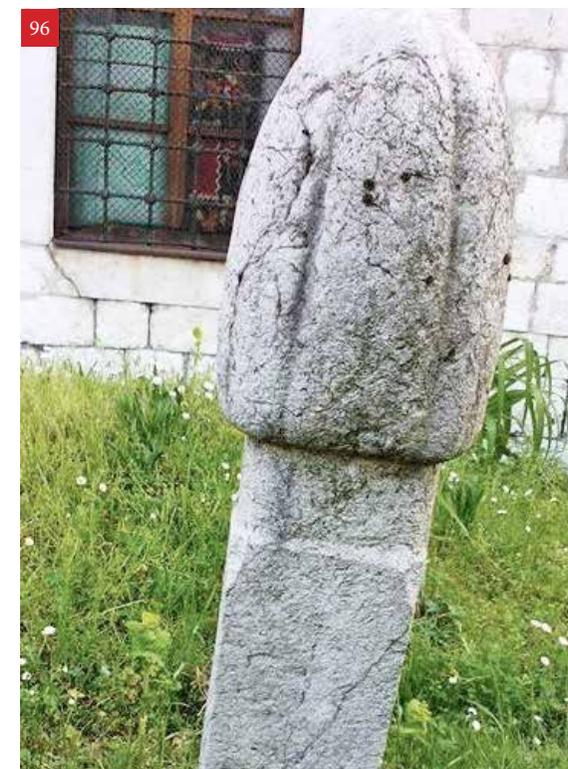
Figure 94. Drawing of a nišan in front of the Ali Pasha mosque in Sarajevo in 1938.¹¹²

nostihu Ajnidedeova nišana piše: “On je prijatelj njegova veličanstva sultana Fatiha, kojeg je upućivao na propise o borbi ...” Između ostalog, piše i to da su poginuli u vojsci ovog sultana.¹⁰⁶

Nisu samo turbe i mezar Ajni-dede i Šemsi-dede datirani prije dolaska Osmanlija na ove prostore. Na lokalitetu Gorica u Sarajevu nalazi se mezar Zindžirli Ibrahim-dede koji je na tom mjestu ukopan 1423. godine, tačno četrdeset godina prije zvaničnog dolaska Osmanlija u Bosnu.¹⁰⁷ Turbe i mezar Zindžirli Ibrahim-dede (hadži Ibrahima) zapalili su i porušili 19. augusta 1878. godine austro-ugarski vojnici prilikom zauzimanja Sarajeva. Općina Centar Sarajevo finsirala je obnovu ovog lokaliteta koja je završena u septembru 2014. godine. Nakon zauzimanja Srbije, Osmansko carstvo je niz godina graničilo sa Bosnom. U tom periodu nije bilo neprijateljstava ili sukoba i prelazak granice je biomoguć po raznim osnovama – od trgovine, pa do vjerskog misionarstva. Kao i u današnjem vremenu državna granica nije bila barijera za kulturne i druge utjecaje koji su dolazili izvana.

Kada smo se već dotakli ove oblasti, treba spomenuti lokalitet Velikog parka koji se prirodno naslanja na prostor oko Higijenskog zavoda i harema Ali-pašine džamije. Cijeli kompleks starog harema pretvoren je u park zbog čega su mnogi nišani trajno uklonjeni. Dugo vremena nije se znalo gdje je mezar Muslihudin hadži Mustafe Čekrekčije.¹⁰⁸ O njemu je postojala samo predajada je ukopan negdje na ovoj lokaciji. Sve se mijenja kada je nakon mnogo godina svjetlo dana ponovo ugledao rad Hamdija Kreševljakovića u kojem nam se to i potvrđuje: “Tu bašču odredio je za groblje u kome je i on pokopan. Njegov se grob i danas vidi, ali na njemu nema natpisa i prema tome ne zna se ni kada je umro[...]. Sve do 15. rujna 1878, kada je okupaciona uprava zabranila iz sanitarnih razloga pokopati mrtvace u unutrini grada, pokapali su se u tom groblju muslimani.”¹⁰⁹ U narednom dijelu teksta, kako bismo stekli što bolju predstavu o Čekrečinom mezarju, preuzet ćemo sliku ovih nišana iz rada kojeg je napisao Hamdija Kreševljaković 1938. godine.

Izvorni naziv današnjeg lokaliteta Velikog parka bio je Čekrekčinica. Taj naziv je u nekadašnjem Sarajevu obilježavao veliko mezarje, na lokalitetu da-

Slika 95 i 96. Nišani kaderijskog reda u haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 95 ve 96. Saraybosna'daki Ali Paşa camii haremindede bulunan Kadiri tarikatine ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 95 and 96. Nišans of the Qadiri order in the harem of the Ali Pasha mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Saraybosna Merkez Belediyesi Eylül 2014'te maddi kaynak sağlayarak bu alanı yenilemiştir. Sırbistan'ın fethi ile beraber Osmanlı Devleti yıllarca Bosna ile sınır komşusu olmuştur. Bu dönemde hiçbir düşmanlık veya çatışma olmamış ve ticaretten dini misyona kadar çeşitli gerekçelerle sınırı geçmek mümkün olmuştur. Günümüzde olduğu gibi devlet sınırı, dışarıdan gelen kültürel ve diğer etkilere engel değildi.

Bu konuya daha önce değindiğimizden, Büyük Park'ın Hijyen Enstitüsü ve Ali-Paşa Camii haremideki alanda yer aldığını belirtmekte fayda var. Eski harem oluşturulan tüm kompleks bir parka dönüştürülmüş ve mezar taşlarının çoğu kalıcı olarak kaldırılmıştır. Uzun süre Muslihudin Hadži Mustafe Čekrekčija'nın mezarının nerede olduğu bilinmiyordu.¹¹⁷ Onun hakkında olan tek bilgi bu bölgede bir yerde gömüldüğüydü. Yıllar sonra, Hamdi Kreševljaković'in bu hikâyeyi doğruladığı çalışması yayınlandığında her şey değişmiştir: “Gömülü olduğu bahçeyi mezarlık olarak düzenlemiştir. Mezarı bugün de görünürdedir, fakat üzerinde kitabe yoktur ve bundan dolayı ne zaman öldüğü de bilinmemektedir (...). 15 Eylül 1878'de İşgal İdaresi'nin (Avusturya-Macaristan) sıhhi nedenlerle şehre ölümlerin defnedilmesini yasakladığı tarihe kadar Müslümanlar o mezarlığa gömüldü.”¹¹⁸ Sonraki bölümde Čekrečija'nın mezarı ile ilgili daha iyi bir fikre sahip olmak

Bosnia for many years. During this period there were no hostilities or conflicts, and crossing the border was possible on various grounds - from commerce to religious mission. As in the present day, the state border was not a barrier to cultural and other influences coming from outside.

When we have already touched on this subject, it is worth mentioning that the site of the Great Park, naturally rests on the area around the Hygiene Institute and the harem of the Ali-Pasha Mosque. The entire complex of the old harem has been transformed into a park and many of the nišani tombstones have been permanently removed. For a long time it was not known where the grave of Muslihudin Hadži Mustafe Čekrekčija was.¹¹⁵ There was only a story about him being buried somewhere on this site. Everything changes when, after many years, the work of Hamdi Kreševljaković was published, in which he confirms this story: “He assigned that garden where he was buried to be the cemetery. His tomb is still visible today, but there are no inscriptions on it and, therefore, it is not known when he died [...]. Until September 15, 1878, when the Occupation Administration (Austria-Hun-

Slika 97 i 98. Izgled nišana u Velikom parku u Sarajevu na mezarju Muslihudin hadži Mustafe Čekrekčije 1938. i 2016. godine.¹¹⁰ Foto: Suljagić i Nihad Klinčević.

Resim 97 ve 98. Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunan Muslihudin Hadži Mustafe Čekrekčija mezarlığında 1938 ve 2016 yıllarında çekilmiş mezar taşlarının görüntüsü.¹¹⁹ Foto: Suljagić ve Nihad Klinčević

Figures 97 and 98. The sight of the nišan tombstones in the Great Park in Sarajevo at the cemetery of Muslihudin Hadži Mustafe Čekrekčija in 1938 and 2016.¹¹⁷ (Photo: Suljagić and Nihad Klinčević.)

našnjeg Velikog parka, koje je u sebi objedinjavalo dva manja mezarja: Mezarje Kemal beg i Šehitluci. Ovaj harem nastao je u 16. stoljeću i pripadao je nekadašnjem dijelu koji se nazivao Žabljak ili Hadži Idrizova mahala. Cijeli kompleks mezarja pretvoren je u park 1886. godine, za vrijeme Austro-Ugarske uprave. To nam ponovo potvrđuje Hamdija Kreševljaković u svome djelu:

“Ako osim predaje i nema dokumentarno zajamčenih dokaza da je današnji veliki park bila njegova bašča i da ju je on pretvorio u muslimansko groblje, u koje se on prvi ukopao, dovoljna je činjenica, što se to groblje zove Čekrekčinica[...]. Do njegova groba bilo je pokopano više imama njegove džamije, a posljednji je tu pokopan imam Hadži Hafiz Mustafa Trampa (umro 1863). Groblje Čekrekčinica pripada Hadži Idris mahali, u narodu zvanoj Žabljak.”¹¹¹ Zanimljivo je istaći i mišljenje Hasana Ćemana koji o Muslihudin Čekrekčiji i njegovom vakufu u svom djelu kaže: “Tako je vakif Muslihudin Čekrekčija glavni objekat svog vakufa dža-

ğin, Hamdija Kreševljaković'in 1938'de kaleme aldığı eserden bu mezar taşları hakkında bilgi edineceğiz.

Bugünkü Büyük Park'ın bulunduğu alanın orijinal adı Čekrekčinica idi. Saraybosna'da bu isim, bugünkü Büyük Park'ın bulunduğu yerde kendi içinde iki küçük mezarlığı olan büyük bir mezarlığı ifade etmek için kullanılırdı: Kemal beg ve Šehitluci mezarlıkları. Bu harem, 16. yüzyıldan kalmadır ve daha önce Žabljak veya Hadži Idrizova mahala adlı eski bir bölüme aitti. Bütün mezarlık kompleksi Avusturya-Macaristan yönetimi sırasında 1886'da park alanına çevrildi. Bu, Hamdija Kreševljaković'in çalışmasında da doğrulanmıştır: “Eğer anlatılanlar dışında, bugünkü büyük parkın onun bahçesi olduğuna ve onun ilk olarak kendini gömdürerek burayı Müslüman mezarlığına dönüştürdüğüne dair belgelenmiş bir kanıt yoksa mezarlığın Čekrekčinica olarak adlandırılması yeterlidir [...]. Camisinin birkaç imamı mezarının yanına gömüldü ve buraya gömülen son kişi Hadži Hafiz Mustafa Trampa idi (1863'te öldü). Čekrekčinica mezarlığı Hadži Idrismahala'ya aittir, halk arasındaki ismi ise Žabljak'dır.”¹²⁰ Çalışmalarında Muslihudin Şekrekčija

gary) forbade the burial of the dead inside the city for sanitary reasons, Muslims were buried in that cemetery.”¹¹⁶ In the next part of the text, in order to get a better idea of Čekrekčija's burial ground, we will take a picture of these nišan tombstones from a work written by Hamdija Kreševljaković in 1938.

The original name of the site of today's Great Park was Čekrekčinica. In Sarajevo, the name used to mark a large cemetery, on the site of today's Great Park, which in itself included two smaller cemeteries: The cemeteries of Kemal beg and Šehitluci. This harem dates from the 16th century and belonged to a former part called the Žabljak or Hadži Idrizova mahala. The whole cemetery complex was transformed into a park in 1886, during the Austro-Hungarian rule. This is again confirmed by Hamdija Kreševljaković in his work: “If except for the narratives, there is no documented evidence that today's large park was his garden and that he turned it into a Muslim cemetery, in which he was buried the first, then the fact that the cemetery

miju u Sarajevu (koja je poznata kao Čekrečijina džamija ili Čekrekčijinica) dao izgraditi s kupolom 1526. godine[...]. Potrebno je napomenuti da je Muslihuddin po svome nadimku mogao biti čekr(e) kčija,¹¹² tj. zanatlija kojemu je ovaj poziv mogao biti početno zanimanje. Međutim, iz analize njegove vakufname može se zaključiti da mu je pored spomenutog zanata bavljenje i trgovinom moglo pružiti finansijsku osnovicu da podigne ovu džamiju, te druge objekte svog vakufa. Veoma je zanimljivo da je Muslihuddin Čekrečija (zvani i Čekreči Hadži-Mustafa) poznat i kao vakif nekih objekata u Visokom'.¹¹³

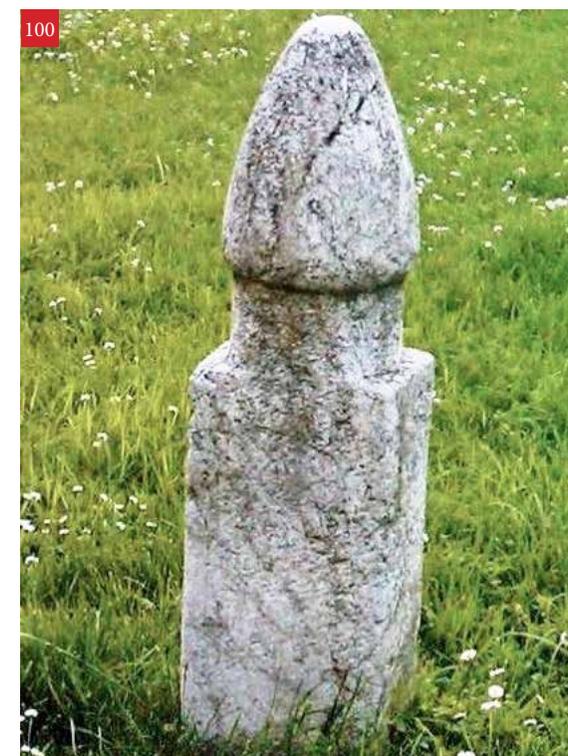
Vidljiv je vremenski raspon od 16. do kraja 19. stoljeća u kojem su se u ovom mezarju ukopavali stanovnici Sarajeva. I danas se na ovoj lokaciji može naći mnoštvo starih nišana, ali oni ni blizu ne označavaju sva ukopna mjesta koja su se tu nalazila u prošlosti. Po oznakama na turbanima lahko možemo vidjeti da su tu pokopani veoma važni ljudi iz vjerskog, vojnog i društvenog života starog Sarajeva. Poznata je i sramna činjenica da je na ovom izuzetno vrijednom kulturno-historijskom i vjerskom lokalitetu tokom socijalističke ere jedno vrijeme bio postavljen javni toalet. Zanimljivo je navesti jedan događaj novijeg datuma: tokom izvođenja radova na izgradnji fontane i spomenobilježja ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva od 1992. do 1995. godine, na dubini manjoj od jednog metra pronađeno je i iskopano 27 nišana koji su deponovani na tom mjestu nakon što su uklanjani zbog ranije izgradnje ili naknadne adaptacije parka. Nišani potječu iz 18. stoljeća i raznih su oblika. Njihova raznolikost se kreće od muških sa turbanima, preko ženskih sa kapama, do derviških nišana.

O historijskijem značaju ovog lokaliteta i nišana gazija ispred Ali-pašine džamije u Sarajevu pisao je u svom radu Alija Nametak 1939. godine. U daljem dijelu prenosim dio njegovog teksta kao i crtež iz knjige: "Na najstarijim nišanima u Sarajevu kod Alipašine džamije isklesane su 31 razne figure: ptice, mačevi, lukovi i strjelice, topuzi i slično."¹¹⁴ Interesantno je što on u svom djelu ovu džamiju naziva Gazi Ali-pašina džamija, što nam ukazuje na stari i danas zaboravljeni naziv, ali i uvezanost cijelog lokaliteta u jedan kompleks sa gazijom, to jest, junačkim prefiksom.

ve vakfı hakkında konuşan Hasan Ćeman'ın görüşüne de dikkat çekmek ilginç olacaktır: "Vakif (hayırsaver) Muslihuddin Čekrečija, vakfının ana yapısı olan Saraybosna'daki camiyi (Čekrečijina cami veya Čekrekčijinica olarak da bilinir) 1526'da kubbe ile inşa etti [...]. Muslihuddin'in lakabına göre mesleğinin bir čekr (e) kčija olabileceği unutulmamalıdır."¹²¹ Bu isim kendisinin ilk mesleğinden gelen bir lakap olabilir. Ancak, vakıfnamesi incelendiğinde, söz konusu zanaata ek olarak, ticaretle uğraşmanın kendisine bu camiyi ve vakfının diğer yapılarını inşa etmesi için mali kaynak sağlamış olabileceği sonucuna varılabilir. Önemli olan bir diğer husus da Muslihuddin Čekrečija'nın (Čekreči Hadži-Mustafa olarak da bilinir) Visoko'daki bazı tesislerin de vakfedeni (vakif) olarak bilinir".¹²²

Görülmektedir ki 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar bu mezarlığa Saraybosna'nın halkı gömülmüştür. Günümüzde de bu bölgede birçok eski mezar taşı bulunabilir, fakat bunlar geçmişte orada bulunan tüm mezar bölgelerini göstermezler. Türbanlardaki işaretlerden görebileceğimiz, orada defnedilenlerin eski Saraybosna'nın dini, askeri ve kamu yaşamının önemli insanları olduğudur. Sosyalist dönemde bu oldukça önemli dini, kültürel, tarihi bölgeye bir umumi tuvalet yapılması da oldukça utanılacak bir durumdur. Yakın zamanda

is called the Čekrekčinica is sufficient [...]. Several imams of his mosque were buried near his grave, and the last one who was buried here was Hadži Hafiz Mustafa Trampa (died 1863). Čekrekčinica cemetery belongs Hadži Idrismahala, popularly called Žabljak by the people."¹¹⁸ It is also interesting to point out the opinion of Hasan Ćeman, who says about Muslihuddin Čekrečija and his waqf in his work: "Thus, the waqif (benefactor) Muslihuddin Čekrečija built the mosque in Sarajevo (known as Čekrečijina mosque or Čekrekčijinica), the main object of his waqf, with the dome in 1526 [...]. It should be noted that Muslihuddin's occupation, according to his nickname, could have been a čekr(e) kčija,¹¹⁹ ie. This name may be a nickname from his initial occupation. However, from the analysis of his waqfname, it can be concluded that, besides the said craft, engaging in trade could have provided him with the financial basis to construct this mosque and other objects of his waqf. It is very interesting that Muslihuddin Čekrečija (also known as Čekreči Hadži-Mustafa) is also known as the vakif (benefactor) of some of the objects in Visoko."¹²⁰

Slika 99 i 100. Nišani nakšibendijskog reda u haremu Ali-pašine džamije i Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 99 ve 100. Saraybosna'daki Ali Paşa Camii haremi ve Büyük Park'taki Nakşibendi tarikatına ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 99 and 100. Nišans of the Naqshibandi order in the harem of the Ali-pasha mosque and the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Slika 101 i 102. Izgled nišana ispred Ali-pašine džamije, 1978. i 2016. godine.¹¹⁵ Foto: Nihad Klinčević.

Resim 101 ve 102. Ali Paşa Camii önündeki mezar taşının 1978 ve 2016 yıllarına ait görüntüsü.¹¹⁹ Foto: Nihad Klinčević.

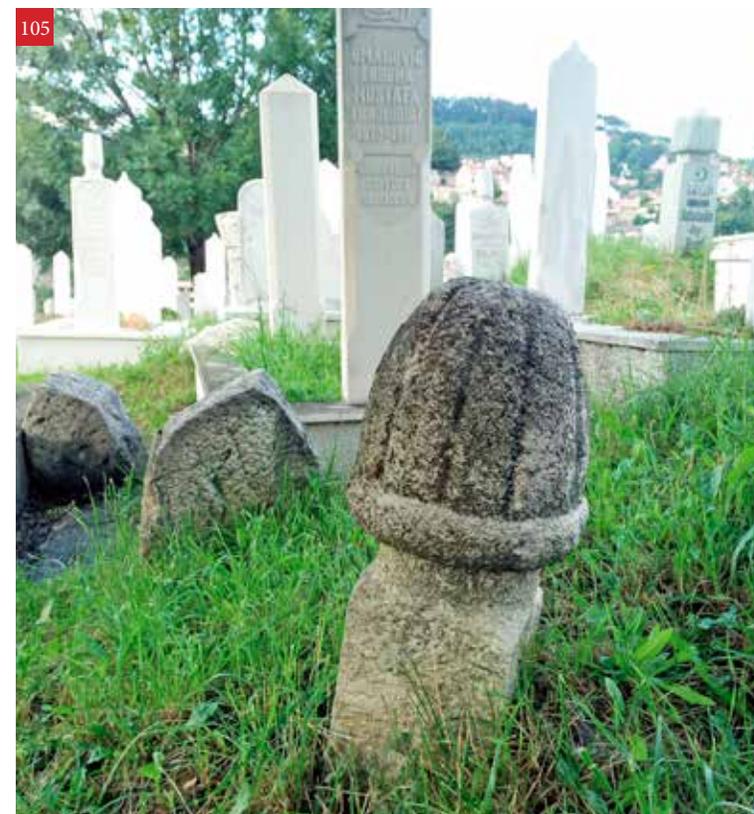
Figures 101 and 102. The appearance of the nišan in front of the Ali Pasha mosque, 1978 and 2016.¹¹⁸ Photo: Nihad Klinčević.

Slika 103, 104 i 105. Derviški nišani u Velikom parku i na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 103, 104 ve 105. Saraybosna'daki Büyük Park ve Alifakovaç'ta derviş mezar taşları. Fotoğraf: Nihad Klinčević.

Figures 103, 104 and 105. Dervish nišan tombstones in Grand Park and at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Slika 106 a-d. Izgled aginskih nišana na lokacijama: Veliki park, haremi Careve i Vekil-Harčove džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 106 a-d. Büyük Park, Çar ve Vekil-Harc camilerinin haremlerinde bulunan ağa mezar taşlarının görüntüsü. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 106 a-d. The appearance of the aga nišan tombstones at locations: the Grand Park, the harems of the Emperor's and the Vekil-Harč mosques in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

6. Aginski nišani

Ova vrsta nišana veže se za položaj umrle i tu ukopane osobe na tadašnjoj društvenoj ljestvici. Aga kao titula i kao izraz dugo vremena se upotrebljavao za zapovjednike različitih vojnih jedinica. U konačnici to nije samo vojni čin jer od 19. stoljeća postaje naziv za školovanu ili viđeniju osobu koja zauzima važno mjesto u državnoj birokratiji. Postoje dvije vrste, to jest dva oblika ovog nišana, što nam ukazuje na vojni ili civilni položaj umrlog. Zbog toga se ovi nišani i ne mogu uvrstiti u klasične vojne nišane. Na prvi pogled teško je primjetiti razliku. Ukoliko je turban pri vrhu širi to uvijek ukazuje na vojni nivo i na zapovjednika janjičarskih jedinica u Bosni, a ako je valjkastog oblika to je obilježje civilnog age. Nišani obje vrste prikazani su na slikama u nastavku teksta, a o aginskim nišanima Mehmed Mujezinović kaže: "Aginski nišani postavljani su nad grobovima aga-serdengečdija, odnosno janjičarskih zapovjednika, a raspoznaju se po tome što su im turbani pri vrhu nešto širi, a na oba uzdužna kraja su vodoravno presječeni i imaju po više uzdužnih gužvi."¹¹⁶

gelişen bir olayı da burada ifade etmek gerekir: 1992 ile 1995 arası Saraybosna'nın abluka altında olduğu dönemde öldürülen çocuklar anısına anıt ve çeşme yapımı sırasında, bir metreden daha az bir derinlikte 27 mezar taşı bulunmuş ve çıkarılmıştır; bunlar bu bölgede daha önceki bir inşattan veya park alanının geliştirilme çalışmasından buraya taşınmıştı. Mezar taşları 18. yüzyıla aittir ve farklı şekillerdedir. Çeşitlilikleri, erkeklere ait olan türbanlı ile kadınlara ait başlıklı olanlardan, derviş mezar taşlarına kadar farklılık gösterir.

Alija Nametak, bu alanın ve Saraybosna'daki Ali Paşa Camii önündeki gazi mezar taşlarının tarihi önemini 1939 tarihli eserinde dile getirmiştir. Burada hem yazısının bir kısmını hem de kitaptan bir çizimi naklediyorum: "Saraybosna'daki Ali Paşa Camii yanında bulunan en eski mezar taşına 31 farklı figür işlenmiştir; kuşlar, kılıçlar, yaylar ve oklar, topuzlar ve benzerleri."¹²³ Alija Nametak'ın, kendi eserinde bu camiyi Gazi Ali Paşa Camii adını vermesi, bize eski ve günümüzde unutulmuş olan adını hatırlatmakla birlikte bütün bölgeyi tek kompleks halinde birleştirip gazi yani kahraman vurgusuyla anlatması ilginçtir.

6. Ağalara Ait Mezar Taşları

Bu tip mezar taşları, ölen ve gömülen kişinin o za-

The time span from the 16th to the end of the 19th century, in which the inhabitants of Sarajevo were buried in this grave, is visible. Even today, many old nišan tombstones can be found on this site, but they do not mark all the burial sites that were found there in the past. By the markings on the turbans, we can see that very important people from the religious, military and social life of old Sarajevo were buried there. It is also a shameful fact that a public restroom was built during the socialist era in this extremely valuable cultural, historical and religious site. It is interesting to cite an event of more recent date: during the construction of the fountain and memorial to the murdered children of besieged Sarajevo from 1992 to 1995, 27 nišan tombstones were found and excavated at a depth of less than one meter. These tombstones were deposited there after being removed for earlier construction or subsequent adaptation of the park. Nišans date from the 18th century and are of various shapes. Their diversity ranges from men with turbans, to women with hats, to dervish nišans.

The historical significance of this site and the gazi nišans in front of the Ali Pasha mosque in Sarajevo was mentioned by Alija Nametak in his work from 1939. In the following, I am conveying part of his

Slika 107 i 108. Aginski nišan sa čelenkom u haremu Vekil-Harčove ili Hadžijske džamije u Sarajevu, 1962. i 2018. godine.¹¹⁷ Foto: Mehmed Mujezinović i Nihad Klinčević.

Resim 107 ve 108. Saraybosna'nın Vekil-Harchov veya Hacilar camiinin haremünde bulunan çelenkli¹²⁶ Ağa mezar taşları, 1962 ve 2018 yılı.¹²⁷ Foto: Mehmed Mujezinović and Nihad Klinčević.

Figures 107 and 108. Aga nišan with a çelenk¹²⁴ in the Vekil-Harchov harem or the Hajj Mosque in Sarajevo, 1962 and 2018.¹²⁵ (Photo: Mehmed Mujezinović and Nihad Klinčević.)

7. Pašinski nišani

Paša je počasna titula koja se dodjeljivala istaknutim visokim vojnim ili civilnim službenicima u političkom životu Osmanskog carstva. Specifična je po tome što se obavezno stavljala iza vlastitog imena. O pašninskim nišanima Mensur Malkić piše: "Aginski nišani dobiše turbane koji su pri vrhu nešto širi, a nišani sa turbanom četverostranim i piramidom presječenom pri vrhu kazaše da tu počiva paša ili vezir."¹¹⁸ Postojala su tri stepena ove titule, tj. tri tuga. U tadašnjoj društvenoj ljestvici paše su

manki toplumsal sıralamada bulunduğu yerle ilgilidir. Ağa ünvan ve ifade olarak uzun süre askeri birliklerde görevli komutanlar için kullanılmıştır. Nihayetinde, bu sadece askeri bir rütbe değildir çünkü 19. yüzyıldan itibaren devlet bürokrasisinde önemli görev alan eğitilmiş veya önde gelen şahıslar için de kullanılmıştır. Bu mezar taşının iki şekli vardır, bize ölen kişinin askeri görevli veya sivil olduğunu gösterir. Bu yüzden bu mezar taşları klasik askeri mezar taşları sınıfına girmezler. İlk bakışta farkı tespit etmek zordur. Eğer türban üste doğru daha geniş ise askeri seviyede Bosna'daki yeniçeri birliklerinde görevli komutan olduğunu simgeler, eğer silindir gibi ise bu sivil olduğunu işaretidir. Her iki çeşit mezar taşı da aşağıdaki resimlerde gösterilmiştir. Mehmed Mujezinović Ağa mezar taşları konusunda şunları der: "Ağa mezar taşları Ağa-serdengeçti veya yeniçeri komutanı mezarlarının üstüne dikilmişti ve tepedeki türbanların biraz daha geniş olması ve her iki uzunlamasına uçta yatay olarak kesilmiş olmaları ve daha boyuna kesitlere sahip olmalarıyla tanınırlar."¹²⁵

7. Paşalara Ait Mezar Taşları

Paşa ünvanı Osmanlı Devletinin politik hayatında yer alan yüksek rütbeli asker veya sivil memur görevlilerinden olan kişilere verilen onursal isimdir. Bu ünvanın özel bir durumu vardı çünkü mutlaka kişi isminin arkasından geliyordu. Paşa mezar taşları konusunda Mensur Malkić şunları yazmaktadır: "Ağa mezar taşlarının türbanı tepede biraz daha genişliyordu ve dört köşeli mezar taşları ve tepedeki piramit şeklindeki kesit, orada yatan kişinin paşa veya vezir olduğunu gösteriyordu."¹²⁸ Bu ünvanın üç derecesi yani 'tuğu' vardı.¹²⁹ O zamanki toplumsal sıralamada paşalar vezirin altındaydı, ama bey ve ağanın da üstündeydi. Keskin köşeli ve yuvarlatılmış köşeli olanlar olmak üzere bu mezar taşlarının iki şekli vardır. Mehmed Mujezinović kendi çalışmasında bu nişanları da tanımlar: "Paşalara ait mezar taşları paşaların, vezirlerin ve diğer yüksek rütbelilerin mezarlarında bulunur, bunların türbanlarında dört taraflı, üst noktadan kesintili piramit vardır. Bu türbanlarda ince düz bölümler vardır, bazen de tuğ şekilleri kullanılmıştır."¹³⁰

8. Tanınmış Kişilere Ait Mezar Taşları

Bu tür mezar taşları düğüm ve sarmallarla çevrili türbanlara sahip olup, toplumda öne çıkan insanları anmak için yapılmıştır. Ayrıca tüccar mezar taşı olarak da isimlendirilirler ve bu konuda Mensur Malkić şunları der: "Tüccarlar ya da önde gelen kişiler, tek sarmalı olan türbanlı mezar taşlarının altına gömüldü."¹³¹ Bu tür mezar taşları, sahip oldukları güce ek

text as well as a drawing from the book: "At Sarajevo's oldest nišan tomb near the Alipasa mosque, 31 different figures are carved: birds, swords, bows and arrows, maces and the like."¹²¹ It is interesting that Alija Nametak calls this mosque Gazi Ali Pasha Mosque in his own work, reminds us of its old and forgotten name, but unites the whole region as a single complex and emphasizes the veteran, that is, the hero.

6. Aga Nişans

This type of nišan is related to the position of the deceased person and buried person on the social scale at the time. Aga as a title and as a term has long been used for commanders of various military units. Ultimately, it is not just a military act, since from the 19th century onwards it became the name for a well-educated or prominent person who occupied an important place in the state bureaucracy. There are two types, that is, two forms of these nişans, which indicate to us the military or civilian position of the deceased. Because of this, these nişans cannot be included among the classic military nişans. At first glance, it's hard to see the difference. If the turban is at the top wider it always indicates the

bile pozicionirane ispod vezira, ali iznad begova i aga. Postoje dva oblika ovih nišana, sa oštrim i sa zaobljenim ivicama na piramidalnom turbanu. I Mehmed Mujezinović u svom radu opisuje ove nišane: "Pašinski nišani nalaze se na grobovima paša, vezira i drugih visokih dostojanstvenika, čiji turbani imaju četvorostranu, pri vrhu presječenu piramidu. Njihovi turbani imaju tanke pljosnate prevoje, a ponekad su označeni i tugovi."¹¹⁹

8. Nišani uglednih ljudi

Ova vrsta nišana sa turbanom u gužve i prevojem, obilježava ugledne osobe u društvu. Nazivaju se još i trgovački nišani i o njima Mesur Malkić kaže: "Ispod nišana sa turbanom u gužve sa jednim prevojem bijahu ukopani trgovci ili viđeniji ljudi."¹²⁰ Ova vrsta nišana obilježava ljude koji su, osim zbog njihovog autoriteta, bili poštovani i zbog većih posjeda zemlje ili uspjeha u trgovini. Vrijedno je navesti i mišljenje Mehmeda Mujezinovića koji kaže: "Nišani trgovaca, posjednika i inače viđenijih ljudi imaju turbane u gužve sa jednim prevojem preko gužvi."¹²¹

Slika 110. Nišani uglednih ljudi sa turbanom u gužvi sa jednim prevojem sa i bez mudževeza u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 110. Saraybosna Büyük Park'ta bulunan, önemli kişilere ait mücevezli ve müceveysiz, tek geçişli türbanlı mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 110. Nišans of distinguished people with a turban with a single-pass crowd, with and without a mudževiz in the Big Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Slika 109. Izgled pašinskognišanana lokaciji turbeta pod lipom u Travniku. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 109. Travnik'teki söğüt ağacının altında bulunan türbedeki paşa mezar taşlarının görünümü. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 109. The appearance of the Pasha nišan tombstone at the location of the turbe under the linden tree in Travnik. Photo: Nihad Klinčević.

olarak, fazla toprak mülkiyeti veya ticaretteki başarıları için de saygı duyulan insanları temsil eder. Konuyla ilgili Mehmed Mujezinovic'in de görüşüne başvurmak önemli olacaktır: "Tüccarların, mülk sahiplerinin ve diğer önemli kişilerin mezar taşlarında düğümlerin üzerinde sarmal olan düğümlü türbanlar vardır."¹³²

Şimdiye kadar belirttiğimiz birçok türban çeşidi ve onların temsil ettiği işaretlerden başka, az miktarda da olsa bunların bir arada kullanılanlarının da olduğunu belirtmek gerekir. Bu özellikte olanlara, Hacı mezar taşlarında veya mevcut mezar taşı veya türbana işaret olarak eklemeler yapılan anıtlarda rastlanır: bir geçiş eklenmesi (burada amaçlanan, kişinin önemli olduğunu göstermektir) veya ulema künyesi (eğitim seviyesini göstermek için kullanılır) bu kullanıma örnek teşkil edebilir. Aşağıdaki fotoğraflarda herhangi bir karışıklığı önlemek için, Ulema mezar taşları üzerinde, burada gösterdiğimiz önemli kişilerin mezar taşlarında olduğu gibi, ulema arasında önde gelen bir kişiyi işaret etme amacıyla benzer bir geçişin kullanıldığı bir künye kombinasyonu görülebilir.

military level and the commander of the janissary units in Bosnia, and if it is cylindrical in shape it is a characteristic of the civilian age. The nišans of both types are shown in the pictures below, and Mehmed Mujezinović says of the aga nišans: "Aga nišans were erected over the graves of aga-serdengeçdi, or janissary commanders, and are recognized by the fact that their turbans at the top are slightly wider, and at both longitudinal ends they are horizontally cut and have more longitudinal crowds."¹¹⁹

7. Pasha nišans

Pasha is an honorary title conferred on prominent military or civilian officials in the political life of the Ottoman Empire. It is specific because it was necessarily coming behind the personal name. About Pasha nišan tombstones Mensur Malkić writes: "Aga's nišans were given turbans that were slightly wider at the top, and nišans with a four-sided turban and a pyramid cut at the top indicated that a pasha or a vizier was buried there."¹²⁶ There were three degrees of this title, ie. three tugs.¹²⁷ In the

Slika 111. Nišani uglednih ljudi sa turbanom u gužvi sa jednim prevojem sa i bez mudžezveza u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 111. Saraybosna Büyük Park'ta bulunan, önemli kişilere ait mücevezli ve mücevezsiz, tek geçişli türbanlı mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 111. Nišans of distinguished people with a turban with a single-pass crowd, with and without a mudžezvez in the Big Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Nakon što smo već upoznali neke vrste turbana i njihove oznake, neophodno je ukazati na činjenicu da, u manjoj mjeri, postoji i kombinovanje postojećih oznaka. To se vidi u slučaju hadžijskih nišana, ili kod drugih spomenika gdje se na postojeći nišan ili turban dodaje dodatna oznaka: na primjer prevoj (kako bi se ukazalo da se radi o uglednoj osobi) ili ulemanska oznaka (kako bi se ukazalo na nivo obrazovanja). Da ne bi bilo zabune na sljedećim fotografijama može se vidjeti kombinacija oznaka, gdje je na ulemanskim nišanima uporijebljen sličan prevoj kao na nišanima uglednih ljudi koje smo ovde prikazali, a sa ciljem da se ukaže na uglednu osobu među ulemom.

9. Esnafski nišani

Ova vrsta nišana obilježava mezare zanatlija. O njima Mensur Malkić u svom radu kaže: "Nišani zanatlija nalikovaše nišanima trgovaca, ali bijahu nešto skromniji, bez prevoja preko turbana."¹²² Kao što se vidi na fotografijama, nišani zanatlija (esnafa) veoma liče kao predhodne nišane. Razlikuju se samo po tome što nemaju prevoje na turbanu i o tome Mehmed Mujezinović također govori: "Nišani esnafa su po obliku slični predhodnim nišanima ali su čudnijih dimenzija i bez prevoja."¹²³

9. Esnafa Ait Mezar Taşları

Bu tipteki mezar taşları zanaatkârları simgeler. Bunlar hakkında kendi çalışmasında Mensur Malkić der ki: "Zanaatkârların mezar taşları, tüccarlarınkine benzerdi, fakat biraz daha mütevazıydı ve türbanın üzerindeki geçiş yoktu."¹²⁸ Fotoğraflarda da görüldüğü gibi zanaatkârların (esnafın) mezar taşları önceki mezar taşlarına oldukça benzemektedir. Sadece türban üzerinde sarmal olmaması nedeniyle farklılık gösterirler ve Mehmed Mujezinovic bunu şöyle ifade eder: "Esnaf mezar taşları şekil olarak öncekilere benzer fakat farklı ölçülerdedirler ve geçişleri yoktur."¹²⁹

10. Memur ve Asker Mezar Taşları

Bu tür mezar taşları, devlet görevlisi rütbeli kişileri, valileri ve devlet memurlarını temsil eder. Görüntü ve yapılaş şekillerine göre diğer mezar taşlarından oldukça farklılaşırlar. Osmanlı Devleti, unvanları ve sıralaması dâhil birçok yönden özeldi. Standart sivil veya askeri unvanlara ek olarak, önde gelen askeri ve sivil yetkililere verilen fahri unvanlar da yaygındı.

11. Hacı Mezar Taşları

Bu mezar taşlarının özelliği, ölen kişinin toplumsal konumunu temsil edenlerinkinden bir fark içermemesidir. Hacı mezar taşları, türbanın altındaki mevcut mezar taşı üzerine zikzak üçgen süsleme şeklinde Hacı özellikleri yerleştirilerek yapılmıştır. Bu mezar taşlarının yazılı eserlerde olduğu kadar eski çizimlerde de bulunabileceği gerçeğinin yanı sıra, bu yorum sözlü gelenekte de mevcuttur."¹⁴¹

12. Fesli Mezar Taşları

Osmanlı Devleti ilk etapta sınırlarını oldukça genişletti, ancak dünyanın geri kalanıyla aynı rotayı koruyamadı. Bölgemize geldikten sonra, Bosna'daki Avusturya-Macaristan yönetimi klasik bir feodal sosyal düzen buldu. Bu, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki durumunu gösterir. Osmanlı Devleti'ni reform yoluyla güçlendirmek için bir dizi girişimde bulunulmuştur. Bunlar, diğer şeylerin yanı sıra, kamusal hayatta türban giymeyi yasaklayan ve fesin gelmesine neden olan Tanzimat reformlarıdır. Bu konuda Mehmed Mujezinovic şöyle yazar:

social scale at that time, pashas were positioned below the vizier, but above the bey and aga. There are two forms of these nišans, with sharp and rounded edges on the pyramidal turban. Mehmed Mujezinović also describes these nišans in his work: "The Pasha nišan tombstones are located on the graves of pashas, viziers and other high-ranking dignitaries, whose turbans have a quadrilateral pyramid that is cut at the top. Their turbans have thin flat sections, and sometimes tugs are indicated."¹²⁸

8. Nišans of Prominent People

This type of nišan with a turban in crowds and passes, commemorates prominent figures in society. They are also called merchant nišans and Mensur Malkić says: "Merchants or prominent people were buried beneath the turbaned nišans with one pass."¹²⁹ This type of nišan characterizes people who, in addition to their authority, were also respected for their greater possessions of land or success in commerce. It is also worth mentioning the opinion of Mehmed Mujezinovic, who says: "The nišans of traders, possessors and otherwise prominent people have crowded turbans with one pass over the crowds."¹³⁰

Having already introduced some types of turbans and their labels, it is necessary to point out that, to a lesser extent, there is a combination of the existing labels. This can be seen in the case of Hajji nišan tombstones, or in other monuments where an

Slika 112, 113 i 114. Prevoj na ulemanskom nišanu sa mušebek i čatal turbanom koji ukazuje na uglednu osobu među ulemom. Nišani se nalaze na Alifakovcu, u haremu Careve džamije i u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 112, 113 ve 114. Ulema arasında öne çıkan kişiyi gösteren musebek ve çatal türbanlı Ulema mezar taşlarından görüntüler. Bu mezar taşları Alifakovac'ta, Çar Camisinin hareminde ve Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunmaktadır. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 112, 113 and 114. Passage on the Uleman nišan with a musebek and catal turban indicating a distinguished person among the ulema. The nišans are located on Alifakovac, in the harem of the Emperor's mosque and in the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Slika 115 i 116. Izgled esnafskog nišana u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 115 ve 116. Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunan esnaf mezar taşının bir görüntüsü. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 115 and 116. Layout of an Esnaf nišan tombstone at the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

10. Činovnički i vojni nišani

Ova vrsta nišana obilježava zaslužne ljude u državnoj službi, namjesnike i državne službenike. Po svom obliku i načinu izrade u dobroj mjeri se razlikuju od ostalih nišana. Osmansko carstvo bilo je posebno po mnogo čemu, pa i po svojim titulama i načinima rangiranja. Osim standardnih civilnih ili vojnih titula bile su rasprostranjene i počasna titule koje su se dodjeljivale istaknutim vojnim ili civilnim službenicima.

Slika 117 i 118. Nišani sa janjičarskim turbanom u haremu Ferhadija džamije i Velikom parku u Sarajevu.¹²⁴ Foto: Nihad Klinčević.

Resim 117 ve 118. Ferhadiye Camii haremi ve Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunan yeniçeri türbanlı mezar taşı.¹³⁵ Foto: Nihad Klinčević.

Figures 117 and 118. Nišani with a janissary turban in the harem of the Ferhadija mosque and the Grand Park in Sarajevo.¹³⁵ Photo: Nihad Klinčević

Slika 119. Crtež vojnog nišana u knjizi Alije Nametka: "2) vojnički sa sarukom"¹²⁵

Resim 119. Alija Nametak'in kitabından askeri mezar taşı çizimi: "2) sarıklı asker başlığı".¹³⁶

Figure 119. Drawing of a military nišan in Alija Nametak's book: "2) military one with saruk"¹³⁴

Slika 120. Vojni nišan na Alifakovcu u Sarajevu Foto: Nihad Klinčević.

Resim 120. Saraybosna Alifakovac'ta Askeri mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 120. Military nišan at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Slika 121 i 122. Vojni nišani sa sarukom i ukrasom u obliku lista u haremu Ali-pašine džamije i u Velikom parku u Sarajevu.¹²⁶ Foto: Nihad Klinčević.

Resim 121 ve 122. Saraybosna'daki Ali Paşa Camii haremünde ve Büyük Park'ta bulunan saruk ve yaprak süslemeli asker mezar taşları.¹³⁷ Foto: Nihad Klinčević.

Figures 121 and 122. Military nišan tombstones with saruk and leaf decoration in the harem of the Ali Pasha mosque and in the Grand Park in Sarajevo.¹³⁵ Photo: Nihad Klinčević.

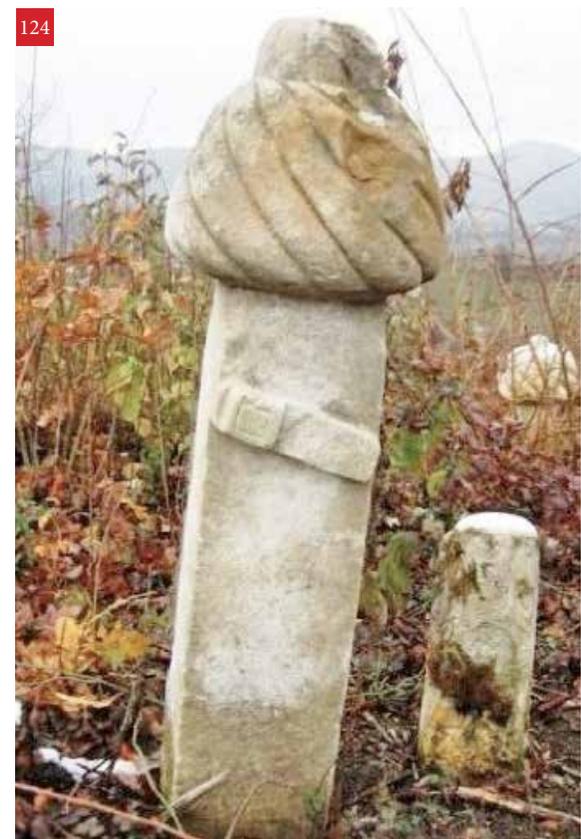

123

Slika 123. Činovnički nišani u haremu Čareve džamije u Sarajevu.¹²⁷ Foto: Nihad Klinčević.

Resim 123. Saraybosna'daki Çar Camii'nin haremünde bulunan devlet memurlarına ait mezar taşları.¹³⁸ Foto: Nihad Klinčević.

Figure 123. Civil Servants' tombstones in the harem of the Emperor's Mosque in Sarajevo.¹³⁶ Photo: Nihad Klinčević.

124

Slika 124. Nišan pisara sa uklesanim divitomu Tulovićima kod Banovića.¹²⁸

Resim 124. Banovici yakınlarında bulunan Tuloviç'te bir yazara ait oyma dolma kalemlı mezar taşı.¹³⁹

Figure 124. Nišan of a scribe with a carved fountain pen in Tulović near Banović.¹³⁷

125

Slika 125. Izgled divita.¹²⁹

Resim 125. Divit ile kalemin görüntüsü.¹⁴⁰

Figure 125. Layout of the Pen with inkwell (divit).¹³⁸

126

Slika 126. Izgled trouglaste hadžijske oznake na nišanu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 126. Mezar taşi üzerinde üçgen hacı simgesi görüntsü. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 126. Appearance of a triangular Hajji mark on the nišan. Photo: Nihad Klinčević

Slika 129 i 130. Crteži hadžijskih nišana sa esnafskim i ulemanskim mušebek turbanom u knjizi Alije Nametka: "4) hadžijski (trgovački), 7) hodžinski (hadžijski)".¹³¹

Resim 129 ve 130. Alija Nametak'ın kitabında bulunan Esnaf ve Ulema musebek türbanlı Hacı mezar taşlarına ait çizimler: "4) Hacı (tüccar), 7) Hoca (hacı)".¹⁴²

Foto: Nihad Klinčević.

Figures 129 and 130. Drawings of the Hajji nišan tombstones with the Esnaf and Uleman mušebek turban in the book of Alija Nametak: "4) Hajji (merchant), 7) Hoca (Hajji)".¹⁴⁰

127

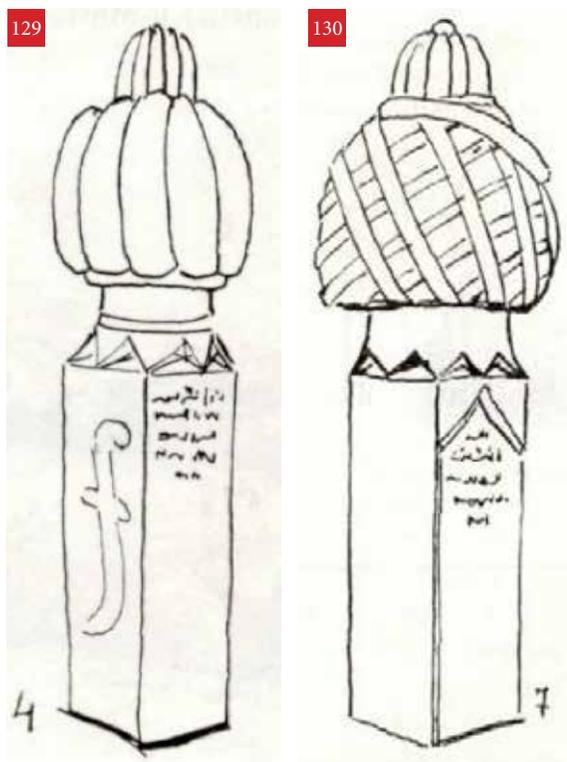

128

Slika 127 i 128. Ulemanski nišan sa mušebek turbanom, sa i bez hadžijskih obilježja u haremina Careve i Ferhadija džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 127 ve 128. Saraybosna'daki Careva ve Ferhadija camilerinin haremlerinde Hacı simgeleri bulunduran ve bulundurmeyen musebek türbanlı ulema mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 127 and 128. Uleman nišan with a mušebek turban, with and without Hajj features in the harems of the Careva and Ferhadija mosques in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

11. Hadžijski nišani

Specifičnost ovih nišana je što se ne razlikuju od nišana koji obilježavaju određeni društveni položaj umrlog. Hadžijski nišan se izrađivao tako što su se na postojeći nišan, ispod turbana, stavljala hadžijska obilježjau vidu cik-cak trouglaste dekoracije. Osim što ove nišane možemo naći u literaturi kao i na starim crtežima, ovo tumačenje je prisutno i u usmenoj predaji.¹³⁰

12. Nišani sa fesom

Osmansko carstvo doživjelo je veliku početnu ekspanziju, ali nije uspjelo zadržati isti kurs sa ostatkom svijeta. Dolaskom na naše prostore Austro-Ugarska uprava u Bosni zatekla je klasično feudalno društveno ustrojstvo. To pokazuje stanje u kojem se nalazilo Osmansko carstvo u svom završnom periodu. Postojao je niz pokušaja konsolidacije Osmanskog carstva kroz provođenje niza reformi. Riječ je o tzv. tanzimatskim reformama koje su, između ostalog, zabranile nošenje turbana u javnom životu, zbog čega se u upotrebu uvedi fes. O ovome Mehmed Mujezinović piše:

Slika 131. Muški nišanisa fesom u haremu Begove džamije u Sarajevu.¹³² Foto: Nihad Klinčević

Resim 131. Saraybosna'da Begove camii hareminde fesli erkek mezar taşları.¹⁴³ Foto: Nihad Klinčević.

Figure 131. Male nišans with fez in the harem of the Begova mosque in Sarajevo.¹⁴¹ Photo: Nihad Klinčević

'Nišani sa fesom javljaju se od 1832. godine, kada su se u Bosni počele provoditi vojne reforme, pa otada na spomenicima vojnih zapovjednika susrećemo fesove sa širokim kićankama. Ovaj oblik nišana upravo smjenjuje do sada poznate aginske nišane, dok se ostale forme i nadalje zadržavaju."¹³³ Sultan Mahmud II (1785–1839) svojim fermanom uvodi fes kao službeni dio vojne i uniformi carskih službenika. To je razlog što kasnije dolazi do upotrebe fesa na muškim nišanima. O ovoj pojavi Mensur Malkić u svom tekstu kaže: "Polovinom 19. stoljeća aginske nišane zamijeniše nišani sa fesom, fes sa širokom kićankom ukazivaše na vojnog zapovjednika."¹³⁴

"Fesli mezar taşları 1832'den itibaren, Bosna'da askeri reformlar gerçekleştirilmeye başladığından beri yapılmaktadır ve o zamandan beri komutan anıtlarında geniş püsküllü (kićanka) fes görmektediriz. Bu görünümdeki mezar taşı şimdye kadar bildiğimiz ağa mezar taşlarının yerini alırken diğer formlarda olanlar ise aynı şekilde devam etmektedir."¹⁴⁴ Sultan II. Mahmut (1785–1839) fesi askeri üniformaların ve devlette çalışan görevlilerin üniformalarının resmi bir parçası olarak belirlemiştir. Daha sonraları erkek mezar taşlarına fesin gelmesinin sebebi budur. Bunun ortaya çıkması konusunda Mensur Malkić kendi çalışmasında şunu der: "19. yüzyıl ortalarında ağa mezar taşlarının yerini fes almıştı ve geniş püsküllü fesler askeri yöneticileri işaret ediyordu."¹⁴⁵

additional marking is added to the existing nišan or turban: for example a pass (to indicate that it is a respectable person) or an uleman tag (to indicate the level of education). In order to avoid any confusion in the following photographs, a combination of tags can be seen, where a similar pass was used on the Uleman nišan tombstones as on the nišan tombstones of the prominent people that we have shown here, with the aim of pointing to a prominent person among the ulema.

9. Esnaf Nišans

This type of nišans mark the graves of the craftsmen. About them, Mensur Malkić says in his work: "The artisans' nišans resembled the nišans of the merchants, but they were a little more modest, without the passage through the turbans."¹³¹ As it is seen in the photos, the craftsman's (esnaf) nišans are very similar to the previous ones. They differ only in the fact that they do not have a pass on the turban, and Mehmed Mujezinovic also says: "The nišans of the guilds (esnaf) are similar in shape to the previous ones, but of a stranger dimension and without a pass."¹³²

10. Civil Servants' and Military Nišans

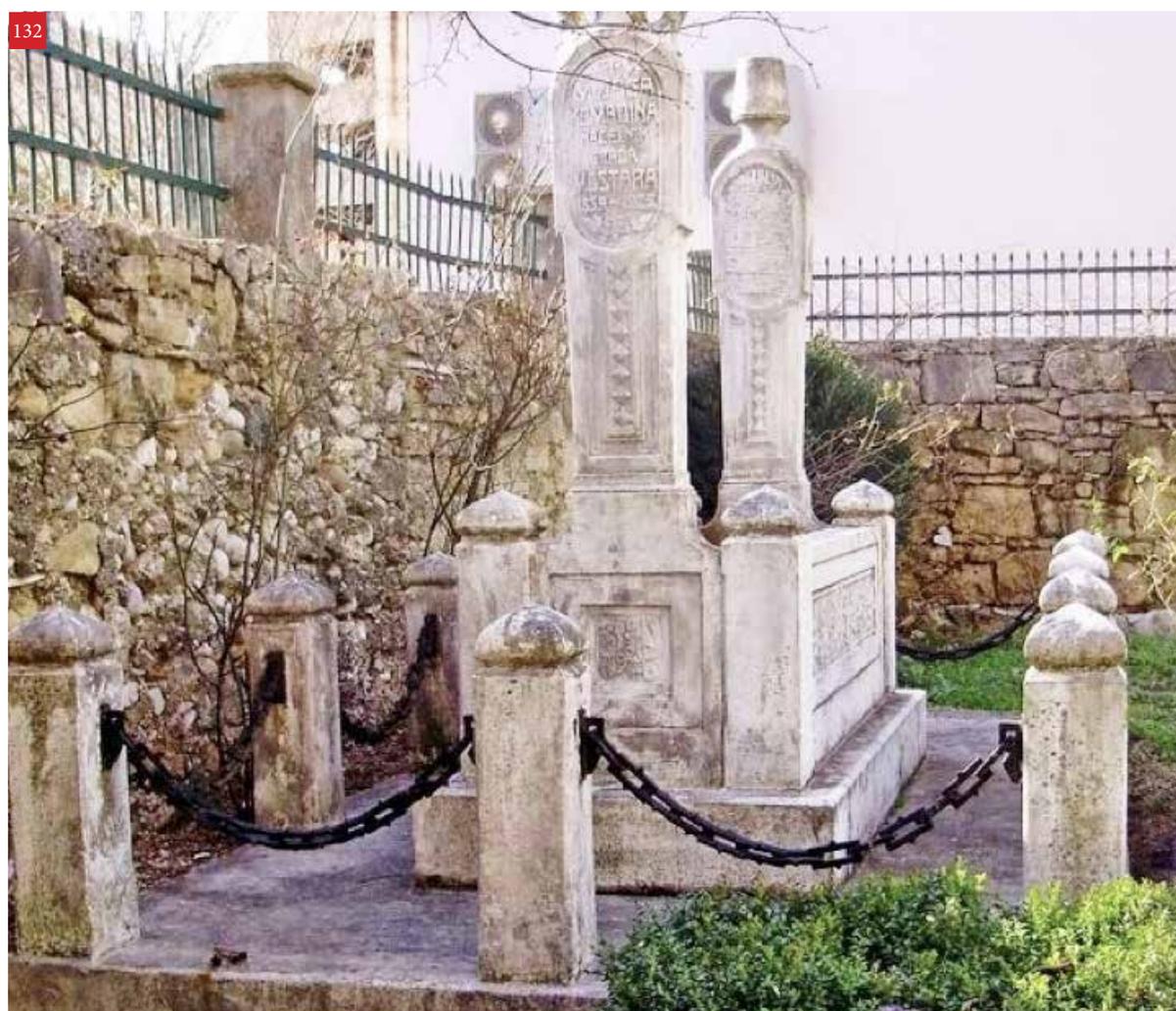
This type of tombstone marks the successful people in the civil service, governors and civil servants. By their form and method of preparation they largely differ from other tombstones. The Ottoman Empire was special in many ways, including its titles and way of rankings. In addition to standard civilian or military titles, honorary titles were also widespread which were given to prominent military and civilian officials.

11. Hajji (Hadžijski) Nišans

The specificity of these nišan tombstones is that they do not differ from the nišan tombstones that characterize a particular social position of the deceased. The Hajji nišan was made by placing Hajji features in the form of zigzag triangular decoration on the existing nišan, below the turban. Apart from the fact that these nišan tombstones can be found in the literature as well as in the old drawings, this interpretation is also present in the oral tradition.¹³⁹

12. Nišan with Fez

The Ottoman Empire experienced a great initial expansion, but failed to keep the same course with the rest of the world. After arriving to our region, the Austro-Hungarian administration in Bosnia

Slika 132. Lančana ograda svjedoči o utjecaju novih trendova. Mezar Muje Komadine, džamija Lakišića u Mostaru. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 132. Zincirli čit yeni üslubun etkisinin kanıtıdır. Mujo Komadina'nın mezarı, Mostar'daki Lakisic Camii. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 132. Chain fence testifies to the impact of new trends. The burial ground of Mujo Komadina, the Mosque of Lakisic in Mostar. Photo: Nihad Klinčević.

found a classic feudal social order. This shows the state of the Ottoman Empire in its final period. There have been a number of attempts to consolidate the Ottoman Empire through a series of reforms. This is the so-called Tanzimat reforms that, among other things, prohibited the wearing of turbans in public life, which led to the introduction of fez. Mehmed Mujezinovic writes about this:

“Fez-nišans have been occurring since 1832, when military reforms began to take place in Bosnia, and ever since then, at the commander’s monuments we find fez with wide tassels (kičanka). This form of nišan is just replacing the previously known as aga nišan, while other forms continue to be retained.”¹⁴² Sultan Mahmud II (1785–1839) introduces the fez as an official part of the military uniforms and the uniforms of the imperial servants. This is the reason for the later use of fez on male nišans. About this phenomenon Mensur Malkić says in his text: “In the mid-19th century, aga nišan tombstones were replaced with fez, and a fez with a broad tassel pointed to a military commander.”¹⁴³

The Modern Stage in the Development of Nišans

This phase covers the period of the very end of the Ottoman Empire and the establishment of an Austro-Hungarian administration in our region. Mensur Malkić points out this in his work: “On the nišan tombstones of the new period Oriental language inscriptions appeared, in the Ottoman-Turkish language, written in Arabic script, and in the last century, along with the Arabic script, the Latin alphabet was domesticated and used by which epitaphs were written: details of the deceased, his name, origin, occupation, and year of relocation to the Eternal House.”¹⁴⁵

A gradual departure from the tradition of previous centuries is noticeable. Equally are produced tombstones with fez and the turban. The turban is only branded as a feature of a male nišan, and it has almost no distinct features from previous stages. With the advent of new cultural influence, new social movements came. With the expansion of the Austro-Hungarian Empire into these areas, many new trends emerged in Bosnia and Herzegovina. Thus, new cemeteries appear here in the areas inhabited by immigrants, who came to these areas as professional or administrative workers from other areas of Austria-Hungary. Perhaps not so strong, but this influence was felt in the construction of tombstones, primarily in urban areas.

Novelties in the design of nišans are additional decorations, but also the appearance of the so-called

Moderna faza u izradi nišana

Ova faza obuhvata period samog kraja Osmanske i uspostavu austrougarske uprave na našim prostorima. O tome u svom radu Mensur Malkić ističe: “Na nišanima novog perioda javiše se natpisi na orijentalnim jezicima, i to na osmansko-turskom jeziku, pisani arapskim pismom, a u prošlom stoljeću uz arapsko pismo udomaći se i latinično pismo i njime ispisivaše epitafe: podatke o umrlom, njegovo ime i prezime, porijeklo, zanimanje te godinu preseljenja u Kuću vječnu.”¹³⁵

Primjetno je postepeno udaljavanje od tradicije iz prethodnih stoljeća. Podjednako se izrađuju nišani sa fesom i sa turbanom. Turban se kleše samo kao obilježje muškog nišana i na njemu gotovo da i nema izraženih obilježja iz predhodnih faza. Sa dolaskom novog kulturnog utjecaja dolaze i nova društvena gibanja. Upravo sa proširenjem Austrougarskog carstva na ove prostore, u Bosni i Hercegovini se pojavljuju mnogi novi trendovi. Tako se kod nas pojavljuju nova groblja – na prostorima na kojima su živjeli useljenici, koji su u ove krajeve dolazili kao stručni ili administrativni radnici iz ostalih područja Austro-Ugarske. Možda ne toliko snažno, ali ovaj utjecaj osjetio se u izgradnji nadkaburnih obilježja, prvenstveno u gradskim sredinama.

Mezar Tašlarının Yapımında Modern Dönem

Bu dönem, bölgemizde Osmanlı Devletinin sonunu ve Avusturya-Macaristan yönetiminin başlangıcını kapsar. Mensur Malkić kendi çalışmasında bunu şöyle açıklar: “Yeni döneme ait mezar taşlarında, Arap alfabesiyle yazılmış, Osmanlıca-Türkçe dilinde Doğu dili kitabeler yer almıştı ve geçen yüzyılda, Arap yazısıyla birlikte Latin alfabesi yerelleştirildi ve kitabeler bu şekilde yazıldı: ölen hakkında bilgiler, adı, aidiyeti, mesleği ve ahirete göç (ölüm) tarihi.”¹⁴⁶

Önceki yüzyılların geleneklerinden kademeli olarak ayrılma dikkat çekicidir. Aynı doğrultuda türbanlı ve fesli mezar taşları da yapılmıştır. Türban sadece erkek mezar taşı işareti olarak kullanılmaktadır ve önceki dönemlere benzer özelliklerin izi neredeyse yoktur. Yeni kültürel etkinin ortaya çıkışıyla yeni sosyal hareketler görülmüştür. Avusturya-Macaristan Krallığı'nın bu bölgelerde yayılmasıyla birlikte, Bosna Hersek'te birçok yeni yaklaşımlar belirlemektedir. Bu nedenle, Avusturya-Macaristan'ın diğer bölgelerinden bu bölgelere uzman veya idari çalışan olarak gelen göçmenlerin yaşadığı bölgelerde yeni mezarlıklar ortaya çıkmaktadır. Çok güçlü olmamakla birlikte bu etki, özellikle kentsel alanlarda, mezar taşlarının yapımında hissedilmiştir.

Novitet u izradi nišanâ su dodatna ukrašavanja, ali i pojava tzv. sarkofaga na mezarjima. Kameni sarkofag svojom konstrukcijom ubuhvata prostor iznad mezara i u velikoj mjeri se razlikuje od ranije upotrebljavanog santrača. Ovakvo ukrašavanje nije bilo nepoznato u Osmanskom carstvu, ali nije bilo ni u masovnoj upotrebi. Kod nas se ovaj trend pojavio usljed zaživljavanja novih klesarskih formi, koje su često bile pod zapadnim utjecajem. Ovi novi trendovi u izradi nišana najčešće se javljaju na mezarima imućnih i uglednih osoba. U ovom periodu se počinju uvoditi novi, a ponekad i materijali lošijeg kvaliteta, poput sedre. U proteklih pola stoljeća izrada nišana na našim prostorima, u značajnoj mjeri, ne prati nikakve tradicionalne parametre. U vremenu u kojem živimo često smo svjedoci neprimjerene, a ponekad i komične izrade nišana. U svemu tome nisu odgovorni samo kamenoresci ili naručioc takvih zdanja. Ono što je najviše doprinijelo takvom stanju je, na prvom mjestu, nepostojanje uređenog sistema za održavanje mezarja. Drugi dio krivice leži u nepoznavanju prošlosti i udaljavanju od vlastite tradicije i običaja. Tu možemo ubrojati i nepostojanje adekvatnih priručnika ili literature koja bi mogla biti od koristi pri oblikovanju i izradi nišana. Upravo je ovaj rad zamišljen i izrađen s ciljem da se pokuša popuniti barem mala praznina u ovoj oblasti.

Mezar taşlarının tasarımındaki yenilikler hem ek süslemeler hem de mezarlıklardaki lahitlerin görünümüdür. Yapılışı itibariyle taş lahit, mezar yerinin üstündeki boşluğu kapsamaktadır ve daha önce kullanılan santraç'tan çok farklıdır. Bu çeşit süslemeler Osmanlı döneminde bilinmeyen şeyler değildi, fakat çok kullanılmıyordu. Burada, genellikle Batı etkisi altında olan yeni taş işçiliği formlarının yeniden canlanması nedeniyle bu eğilim ortaya çıkmıştır. Mezar taşlarının tasarımındaki bu yeni eğilimler en çok zengin ve saygın kişilerin mezarlarında ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde yeni fakat bazen malzeme olarak kötü kalitede traverten gibi malzemelerin ortaya çıkışı görülmektedir. Geçen yarım yüzyılda, bölgemizde mezar taşlarının üretimi herhangi bir geleneksel parametreyi takip etmemiştir. Yaşadığımız dönemde çoğunlukla uygunuz ve bazen de komik mezar taşı yapımlarına rastlamaktayız. Bundan sorumlu olanlar sadece taş kesiciler veya bu tür taşları yapanlar değildir. Bu duruma en çok katkıda bulunan şey, ilk olarak, mezarlık alanı için bakımlı bir sistemin olmamasıydı. Suçun ikinci kısmı ise geçmişi bilmemek, gelenek ve göreneklerden uzaklaşmaktır. Ayrıca, mezar taşlarının tasarımında ve üretiminde faydalı olabilecek yeterli kılavuz veya literatür yoksuluğunu da dahil edebiliriz. Bu çalışma, bu alandaki en azından küçük bir boşluğu doldurmaya çalışmak için tasarlanmış ve geliştirilmiştir.

sarcophagi on cemeteries. The stone sarcophagus by its construction encompasses the space above the burial ground and is very different from the santrač used earlier. Such decoration was known in the Ottoman Empire, but it was not in mass use. Here, this trend has emerged due to the revival of new stonemasonry forms, which were often under Western influence. These new trends in the design of nišans most commonly occur in the graves of wealthy and reputable individuals. During this period, new and sometimes lower quality materials, such as tufa stone, were introduced. For the past half a century, the manufacture of nišan tombstones in our region has not substantially followed any traditional parameters. In the times we live in, we often witness inappropriate and sometimes comic nišan workmanship. It is not only the stone cutters or the contracting authorities of such buildings who are responsible for this. What contributed most to this situation was, in the first place, the lack of a well-maintained system for the burial ground. The second part of the blame lies in not knowing the past and moving away from the traditions and customs. We may also include the absence of adequate manuals or literature that may be of use in the design and manufacture of nišans. It was this work that is conceived and developed in order to try to fill at least a small gap in this area.

REGIONALE SPECIFICIČNOSTI

KRAJIŠKI NIŠAN

Na prostoru Bosanske krajine razvila se posebna klesarka škola iz koje je proizišao specifičan tip nišana, tzv. krajiški nišan. Ovi nišani klešu se od kamena bihacita i njihova visina je između dva do tri metra. Obično se nalaze pored puteva, pravilno postrojeni u vrstu, zbog čega ih u Krajini i nazivaju nišanima krajputašima. Kao obavezan ukras na krajiškim muškim nišanima nalazi se turban sa tanjim izduženim mudževom i ukrašenim bridovima u vidu pletenica.

Na njima se, također, nalaze tradicionalno uklesani simboli puške, mača, jabuke kao i glava nišana. Ženska varijanta ove vrste nišana je manja i svojim izgledom djeluje poput pokrivenne žene. Ženski krajiški nišani su manjih dimenzija i u haremima se nalaze iza muških. I ženski krajiški nišani bogato se ukrašavaju s tim da se na vrhu nišana umjesto turbana nalazi ženska pletenica. U donjem dijelu se pojavljuju dekoracije sa biljnim motivima ili ibricima, a ponekad i sa bogato ukrašenim rozetama. Pletenica na krajiškom ženskom nišanu, po svojoj izradi i položaju, podsjeća na pletenice na ženskim nišanima, sa solufama koje smo ranije prikazali. Srednji dio krajiških nišana predviđen je za natpis. Spiralna vrpca se javlja na bridovima oba nišana.

O ženskom krajiškom nišanu Mustafa Sušić kaže: "U krajiškoj praksi nema podnožnog nišana. Njihovi ženski nišani su skromniji i sastoje se od četvrtastog kamenog stupa koji je postavljen iznad uzglavlja umrle osobe i kojega pri vrhu opasuje isklesana pletenica kao ženski simbol."¹³⁸ Još jedna bitna specifičnost ove klesarske škole je to što se, i u muškoj i u ženskoj varijanti, tradicionalno postavljaju samo uzglavni nišani. Poznata lokacija sa krajiškim nišanima su tzv. Kajtezovića nišani. Oni se nalaze u mjestu Donja Lučka između Cazina i Velike Kladaše. Ime su dobili po prezimenu porodice Kajtezović, čije porodične mezare i obilježavaju, i na tom se mjestu postavljaju od 1913. godine.¹³⁹ O krajiškim nišanima u svome članku Asmir Sijamhodžić kaže: "Iako su među njima najrasprostranjeni nišani, postoje i kamenovi s kojih su nekadašnje hadžije polazile na petu islamsku dužnost, potom kamenovi na kojim bi boravili

BÖLGESEL ÖZELLİKLER

KRAJINA'DA YAPILAN MEZAR TAŞLARI

Bosna'nın Krajina bölgesinde özel bir taş işlemeciliği ekolü gelişerek Krajina mezar taşı diye adlandırılan özel bir mezar taşı tipi ortaya çıkmıştır. Bu mezar taşları bihaç taşından yapılırlar ve yükseklikleri iki ila üç metre arasındadır. Genellikle yol kenarlarında bulunurlar ve düzgün bir şekilde sıralanmışlardır; bu nedenle Krajina'da yol mezar taşları olarak adlandırılırlar. İnce uzatılmış mucevezi ve örgüye benzer kenar süslemeleri olan türban, Krajina'daki erkek mezar taşlarında mutlaka görülen bir süslemedir.

Bu taşların üstünde ayrıca geleneksel işleme sembolleri olarak tüfek, kılıç ve elma bulunur. Bu mezar taşlarının kadınlar için olanı daha küçüktür ve görüntüde örtülü bir kadına benzer. Krajina'nın kadın mezar taşları daha küçük boyuttadır ve haremelerde erkek mezar taşlarının arkasındadır. Krajina'daki kadın mezar taşları da mezar taşının tepesindeki türban yerine kadın saç örgüsüyle zengin bir şekilde süslenmiştir. Alt kısımlarda ise çiçek motifleri veya ibrik süslemeleri vardır; bazen de çok miktarda gül motifleri kullanılır. Krajina'nın kadın mezar taşının üzerindeki örgü, tasarımı ve konumu itibarıyla, daha önce gösterdiğimiz zülfülü kadın mezar taşları üzerindeki örgüleri anımsatmaktadır. Krajina mezar taşlarının orta kısımları kitabe için bırakılmıştır. Her iki mezar taşının kenarlarında spiral bir kordon uzanır.

Krajina'nın kadın mezar taşları konusunda Mustafa Sušić şunları der: "Krajina uygulamasında kaldırım (podnožni nišan) mezar taşı yoktur. Kadın mezar taşları daha mütevazidir ve ölen kişinin başının üzerine yerleştirilen, üstte kadın sembolü olarak oyulmuş bir örgü ile kuşaklanmış kare bir taş sütundan oluşur."¹⁴⁹ Bu taş oymacılığı ekolünün bir diğer özelliği de, hem erkek hem de kadın mezar taşlarında sadece baş üstüne mezar taşı konmasıdır. Krajina mezar taşlarının bulunduğu ünlü yer, Kajtezović'in mezar taşlarıdır. Bunlar, Donja Lučka'da Cazin ve Velika Kladaša arasında bulunurlar. İsimlerini, aile mezarlıkları belirlenen ve 1913'ten beri burada bulunan Kajtezović soyadından almaktadırlar.¹⁵⁰ Krajina mezar taşları konusunda Asmir Sijamhodžić şunları der: "Mezar taşları aralarında en yaygınken, hacıların beşinci İslami vazifeyi yerine getirecekleri taşlar,

REGIONAL SPECIFICS

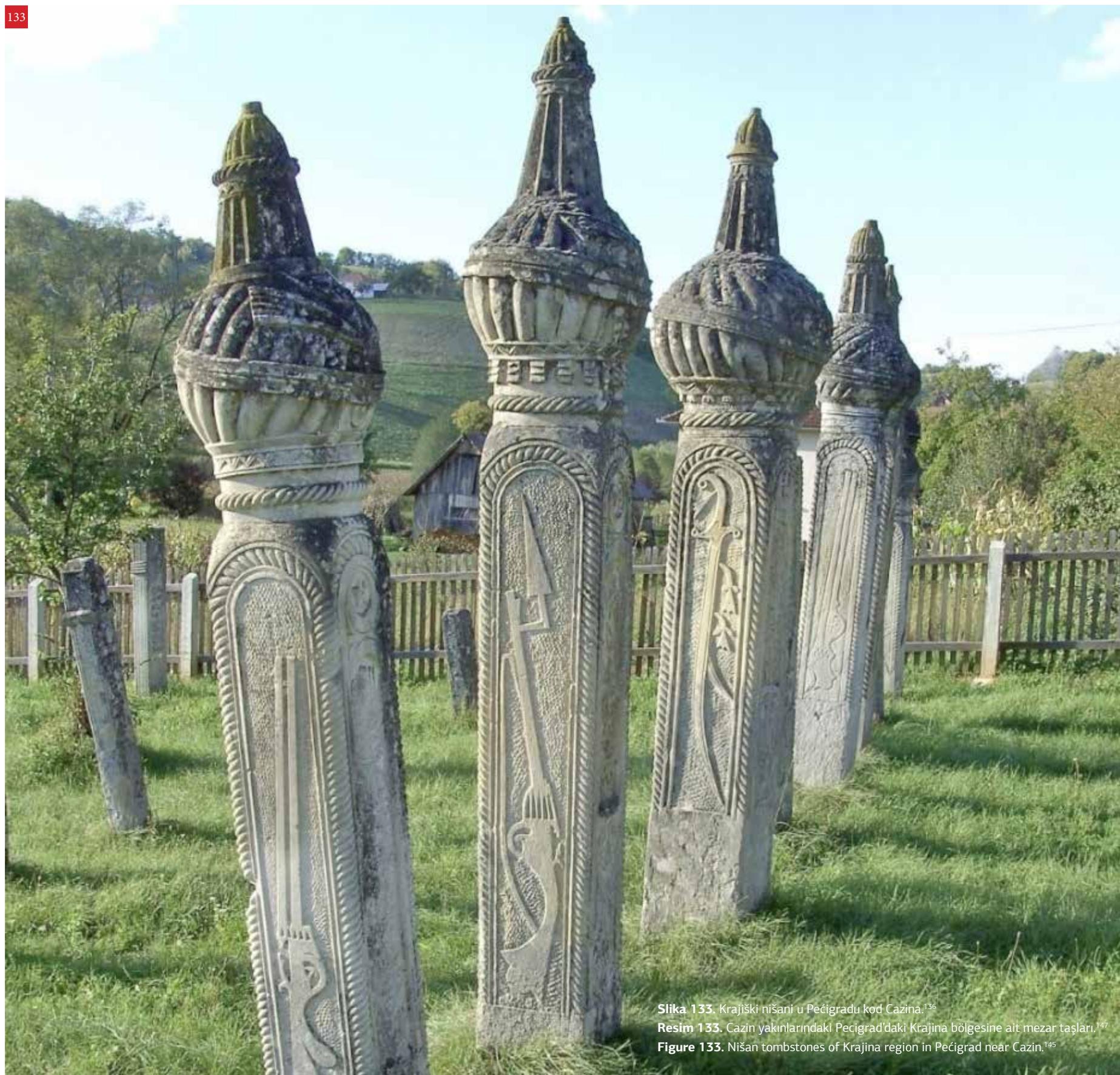
NIŠANS FROM KRAJINA

In the area of the Bosnian Krajina a special stonemasonry school was developed from which a specific type of nišan tombstone, the so-called krajiški nišan (Krajina nišan) emerged. These nišans are made from bihacite stone and their height is between two and three meters. Usually located next to roads, properly lined up, which is why in the Krajina they are called along the road nišans (krajputaši). As an obligatory decoration on the male nišan tombstones in Krajina is a turban with a thin elongated mudžev and decorated edges in the form of braids.

On them are also traditionally carved symbols guns, swords and apples. The female variant of this type of nišan is smaller and looks more like a covered woman by its appearance. The female nišan tombstones from Krajina are smaller in size and in the mosque harems they are located behind the male ones. The female nišan tombstones from Krajina are also richly decorated with a female braid instead of a turban on top of the nišan. At the bottom there are decorations with plant motifs or ibriks, and sometimes with richly decorated rosettes. The braid on the female nišan tombstone from Krajina, in its design and position, reminds on braids on the female nišan tombstones, with the sideburns (solufi) we have shown earlier. The middle part of the Krajina nišan tombstones is intended for the inscription. A spiral cord occurs on the edges of both nišans.

Mustafa Sušić talks about the female nišan from Krajina: "There is no footpath nišan (podnožni nišan) in the Krajina practice. Their female nišans are more modest and consist of a square stone pillar which is placed above the head of the deceased person and is belted by a carved braid at the top as a symbol of female."¹⁴⁷ Another important feature of this stonemasonry school is that, in both male and female variants, traditionally only head nišans are placed. The famous location with the Krajina nišan tombstones is the so-called Kajtezović's nišans. They are located in Donja Lučka between Cazin and Velika Kladaša. They are named after the family name Kajtezović, whose

133

Slika 133. Krajiški nišani u Pećigradu kod Cazina.¹³⁶

Resim 133. Cazin yakınlarındaki Pećigrad'daki Krajina bölgesine ait mezar taşları.¹⁴⁷

Figure 133. Nišan tombstones of Krajina region in Pećigrad near Cazin.¹⁴⁵

Slika 134. Izgled ženskog krajiškog nišana sa pletenicom i muškog krajiškog nišana sa tubanom.¹³⁷

Resim 134. Örgülü bir kadın Krajina mezar taşı ile türbanlı bir erkek Krajina mezar taşının görünümü.¹⁴⁸

Figure 134. Appearance of a female Krajina nišan with a braid and a male Krajina nišan with a turban.¹⁴⁶

umrlu prilikom klanjanja dženaze, kao i kamenovi s kojih su mujezini pored mesdžida bez munare pozivali na molitvu. Hadžijske kamenove narod je nazivao - hadžintašima, kamenove na kojim bi se polagao umrlu - mejtašima, a kamene biljege s kojih se učio ezan - ezantašima. Tragom tradicije da navedene kamene biljege naziva tašima (tur. taš-kamen), u narodu se ustalio i mezartaš, kao jedan od naziva za nišan, najrasprostranjeniji i najmarkantniji kameni biljeg širom Krajine. Kao poseban naziv mezartaša, s vremenom je nastao i naziv krajputaši, za nišane koji se nalaze u blizini puteva i raskrsnica.¹⁴⁰

Slika 135. Nišani Omer-age Bašića u haremu Jakir kod Bašića mosta u Glamoču.¹⁴²

Resim 135. Glamoč'ta Bašić Köprüsü yakınında Jakir hareminde Ömer Ağa Bašić'in mezar taşı.¹⁵³

Figure 135. Nišan of Omer-age Bašić in the harem Jakir near Bašić Most in Glamoč.¹⁵¹

ardından cenaze töreninde merhumun üzerine yerleştirildiği taşlar ve minaresiz mescitlerin yanında müezzinlerin namaza çağırma için kullandığı taşlar da vardır. Hacı taşlarını halk hadžintaş olarak isimlendirirken, ölenlerin başına konan taşlara mejtaş, ezanın okunduğu yerlerdekilere de ezantaş denir. Bu işaretleyici taşları taş (taş) olarak adlandırma geleneğinin ardından mezartaş (mezartaşı), Krajinada en yaygın ve en önemli taş işareti olan mezar taşlarının isimlerinden biri olarak halk arasında popüler bir isim haline gelmiştir. Mezartaş için, zamanla yolların ve kavşakların yakınında bulunan mezar taşları için özel bir isim olarak krajputaši adı ortaya çıkmıştır.¹⁵¹

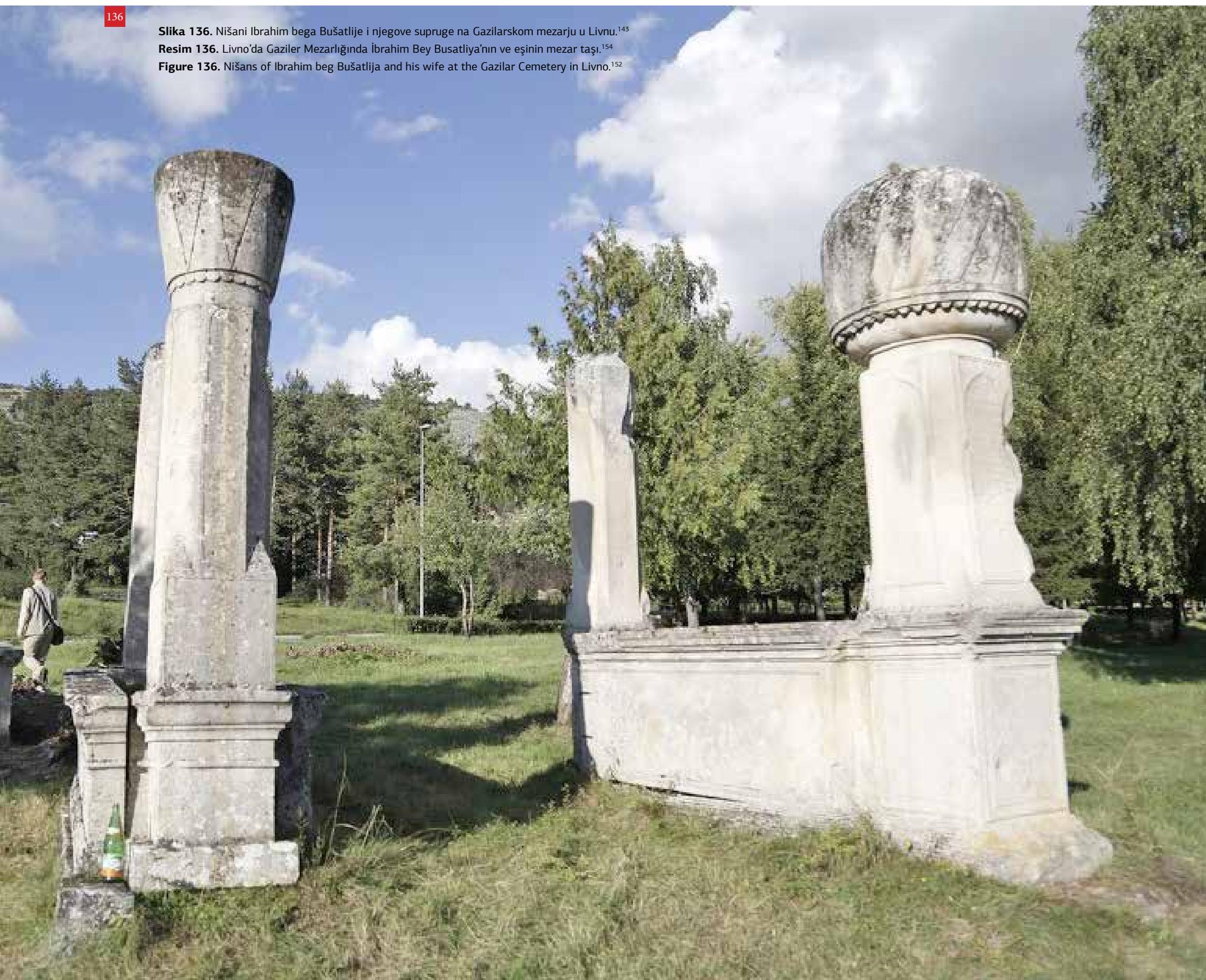
family cemeteries are marked and have been erected here since 1913.¹⁴⁸ In his article, Asmir Sijamhodžić talks about the Krajina nišan tombstones: "While the nišan tombstones were most widespread among them, there are stones from which the pilgrims were going to perform the fifth Islamic duty, then the stones on which deceased were placed during funeral, as well as stones from which muezzins next to the masjids without minaret were calling to prayer. People called Hajji as hadžintaş, stones on which dead were laid mejtaş and Stones where adhan was performed ezantaş. Following the tradition of calling these marker

136

Slika 136. Nišani Ibrahim bega Bušatlije i njegove supruge na Gazilarskom mezarju u Livnu.¹⁴⁵

Resim 136. Livno'da Gaziler Mezarlığında İbrahim Bey Busatliya'nın ve eşinin mezar taşı.¹⁵⁴

Figure 136. Nišans of Ibrahim beg Bušatlija and his wife at the Gazilar Cemetery in Livno.¹⁵²

Slika 137. Nišani bega Mustafage u mjestu Šetići kod Rogatice.¹⁴⁴

Resim 137. Rogatitsa yakınındaki Šetići bölgesinde Mustafa Ağa Bey'in mezar taşı.¹⁵⁵

Figure 137. Nišans of beg Mustafage in Šetići near Rogatica.¹⁵⁵

Slika 138. Veliki nišani u mjestu Oplećani kod Tomislavgrada. Foto: Nihad Širić.

Resim 138. Tomislavgrad yakınında Oplećani bölgesinde büyük mezar taşları. Foto: Nihad Širić.

Figure 138. Large nišan tombstones in Oplećani near Tomislavgrad. Photo: Nihad Širić.

138

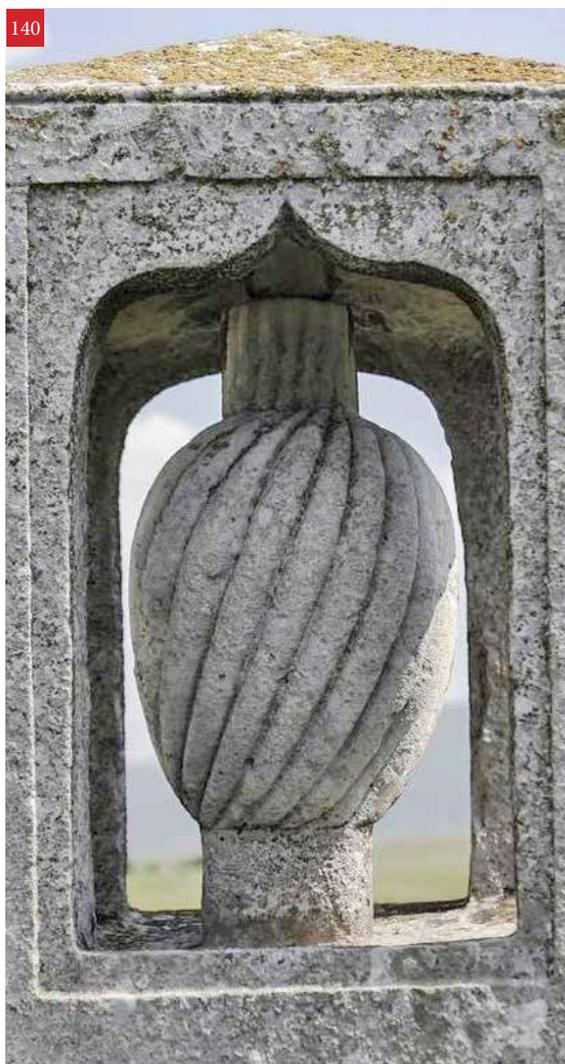
139

Slika 139. Izgledprorezanog nišana u naselju Vidimlje kod Glamoča. Foto: Arif Kovačević.

Resim 139. Glamoč yakınlarında Vidimlje yerleşkesinde iç bölmeleri olan mezar taşı görüntüsü. Foto: Arif Kovačević.

Figure 139. Appearance of a slotted nišan in Vidimlje near Glamoč. Photo: Arif Kovačević.

Slika 140 i 141. Prorezani nišan kojeg u Glamoču nazivaju fenjer nišan. Foto: Arif Kovačević.

Resim 140 ve 141. Glamoč'ta fenjer mezar taşi olarak da isimlendirilen iç bölmeli mezar taşi. Foto: Arif Kovačević.

Figures 140 and 141. Slotted nišan, also called fenjer nišan in Glamoč. Photo: Arif Kovačević.

U dugom periodu osmanske vladavine u Bosni nerijetko je dolazilo do različitih društvenih oscilacija, što je neminovno utjecalo i na životni standard stanovništva, ali i promjenu poretka na društvenoj ljestvici. Timarski sistem uređenja na jednoj strani je stvarao lokalne moćnike i vlastodršce, a na drugoj njihove podanike. Usljed ovih promjena dolazilo je do velikog društvenog raslojavanja. Kao što se iz navedenih podataka može vidjeti, u nekim dijelovima Bosne dolazi do pojave velikih nišana, koji su imali za cilj pokazati položaj, bogatstvo i društvenu moć umrlog. Obično su to bili nišani tadašnjih begova i članova njegove uže porodice. Nisu samo historijski dokumenti zabilježili ovu pojavu. O tome nam svjedoče mnogi nišani iz tog vremena. Svo-

Bosna'daki uzun Osmanlı egemenliği döneminde, nüfusun yaşam standartlarını ve sosyal sınıf sırasındaki değişikliği kaçınılmaz olarak etkileyen çeşitli sosyal dalgalanmalar meydana gelmiştir. Tımar düzenleme sistemi bir yandan yerel güç merkezini ve hükümdarları, diğer yandan da onların tebaasını ortaya çıkarmıştır. Bu değişimler büyük toplumsal katmanlar oluşturmuştur. Yukarıda belirtilen kaynaklardan görülebileceği gibi, Bosna'nın bazı bölgelerinde ölen kişinin sosyal gücünü ve zenginliğini simgelemeyi amaçlayan çok büyük mezar taşları ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla bu mezar taşları o dönemin beylerine ve onların yakın aile bireylerine aittir. Bu durum sadece tarihi kaynaklarda yer almaz; o zamana ait birçok mezar taşi da bunu gös-

stones as taş (tur.- taş-stone), mezartaş has become a popular name among the people, as one of the names for the nišan, the most widespread and most significant stone marker throughout the Krajina. As a special name for the mezartaş, over time the name krajputaşi for nišan tombstones located near roads and intersections, has emerged."¹⁴⁹

During the long period of the Ottoman rule in Bosnia, various social oscillations often occurred, which inevitably affected the living standards of the population as well as the change in the order of the social ladder. The timar system of regulation on the one hand created local powerhouse and rulers and on the other, their subjects. These changes led to great social layerings. As can be seen from the above data, in some parts of Bosnia, large nišans were emerging which aimed to show the position, wealth and social power of the deceased. Usually, these were the nišans of the beys (beg) and the members of their immediate family. It is not only historical documents that recorded this phenomenon. Many nišans from that time testify this. In his text, Alija Nametak made observations on this topic: "There are several types of nišans, both in terms of shape of its head and in size. The richer a man was - the bigger his nišan was [...]. The largest nišan tombstone is located on the grave of Omer aga Bašić near Bašić Most, on the road between Glamoč and Livno, dating from 1798. It is 4.7 m high, and range of its saruk is 4.7 m."¹⁵⁰ By their dimensions, similar nišan tombstones are also found in Livno on the cemeteries of Ibrahim beg Bušatlija and his wife.

In his work, Antun Hangi says: "Poor people have small but rich ones have big nišans. Through the nišan you can easily know where the man is buried and where the woman is buried. The nišans at the tombs of the men are carved on the top in the form of a human head with a fez and a turban on its head, and on the nišans of captains, pashas, and other military men, you will find the sabers from Damascus (dimiskija). The female nišans are on the ground slightly wider and thicker, and towards the top they go slowly into a spike. Some write to men memorial poems, which are also carved into the nišan. Memorial poems are also written to women, but less often than to men."¹⁵⁴

jevremeno je i Alija Nametak u jednom svom tekstu iznio zapažanja na ovu temu: „I nišana ima više vrsta i po obliku glave i po veličini. Što je čovjek bogatiji – nišan je veći[...]. Najveći nišan se nalazi na grobu Omer age Bašića kod Bašića Mosta na putu između Glamoča i Livna, iz godine 1798. Visok je 4.7 m, a i opseg saruka mu je 4.7 m.”¹⁴¹ Po svojim dimenzijama slični nišani nalaze se i u Livnu na mezarima Ibrahim bega Bušatlije i njegove supruge.

Antun Hangi u svom radu kaže: “Siromašni ljudi imaju malene, a bogati velike nišane. Po nišanima možeš lako poznati, gdje je ukopan muškarac, a gdje ženskinja. Nišani na grobovima muškaraca isklesani su na vrhu u obliku ljudske glave s fesom i turbanom na glavi, a na nišanima kapetana, paša i drugih ljudi vojničkog staleža, naći ćeš sablju dimiskiju. Ženski su nišani pri zemlji nešto širi i deblji, a prema vrhu idu polagano u šilj. Neki pišu muškarcima spomen stihove, koji su takogjer u nišan uklesani. Spomen stihove pišu i ženama, ali mnogo rjeđe nego muškarcima.”¹⁴⁵

Osim visokim ili masivnim nišanima, viši društveni status umrlog pokazivao se i dodatnim klesarskim intervencijama. Tako je prisutan i manji broj tzv. prorezanih nišana za čiju izradu je bila potrebna izuzetna klesarska vještina.

Prorezani nišani su veoma neobični po izgledu i izradi. Ove spomenike u svom radu spominje Alija Nametak i za njih također upotrebljava isti termin: “Ima i prorezanih nišana, kakvi se vide na našoj slici jednog groba iz Bosanskog Petrovca.”¹⁴⁶

Glamoč je svojevrsni muzej pod otvorenim nebom. To podneblje obiluje mnogim kulturno-historijskim spomenicima, među kojima prevladavaju izuzetno vrijedni i rijetki nišani. Jedan od njih je svakako i ovaj prorezani nišan koji predstavlja raritet i u širem regionu. Dugo vremena nije bilo poznato postojanje ženskog nišana sa hotoz kapom u našim krajevima. Tek sa arheološkim iskopavanjima i konzervacijom harema Bakr-babine džamije u Sarajevu, pronađen je i restauriran nišan ove vrste. Pronalazak ovog nišana izazvao je svojevrsnu medijsku senzaciju. U terenskom istraživanju pronašao sam istu vrsta nišana u Mostaru što i prezentiram u nastavku.

termektedir. Alija Nametak da bu konu hakkında şu gözlemlerde bulunmuştur: “Baş kısmının görünüşü veya büyüklüğü bazında birçok farklı mezar taşı çeşidi vardır. Ölen kişi ne kadar zengin olursa mezar taşı da daha büyük boyutlarda olur [...]. En büyük mezar taşı 1798 yılında Glamoc ve Livno yolu arasında, Başıca Köprüsü yanında yapılan Başıç Ömer Ağa'nındır. 4,7 metre yüksekliğindedir ve sarığının uzunluğu da 4,7 metredir.”¹⁴⁷ Boyutlarına göre, benzer mezar taşları Livno'da İbrahim bey Buşatlija ve karısının mezarlıklarında da bulunur.

Antun Hangi kendi çalışmasında der ki: “Fakir kişilerin küçük ama zenginlerin büyük mezar taşları vardır. Mezar taşlarından kolayca erkeğin ve kadının nereye gömüldüğü anlaşılabilir. Erkeklerin mezarlarındaki mezar taşları, başında fes ve türban bulunan bir insan başı şeklinde tepeye oyulup konmuştur ve kaptanların, paşaların ve diğer askerlerin mezar taşlarında Şam (dimiskija) kılıçları bulursunuz. Kadın mezar taşları zeminde biraz daha geniş ve daha kalındır ve tepeye doğru yavaşça sivrileşir. Bazı erkek mezar taşlarında şiirler yazılıdır. Kadınlar için de şiirler yazılır ama erkeklere oranla daha azdır.”¹⁵⁶

Bu büyük ya da cüsseli mezar taşlarının yanı sıra, ölen kişinin yüksek sosyal statüsü, taş ustalarının ek olarak taşlara yaptığı süslemelerle vurgulanmıştır. Böylelikle, üretimi istisnai taş işçiliği becerileri gerektiren daha az sayıda oluklu nişan yapılmıştır.

İç bölmeli mezar taşları görünüş ve yapılış itibarıyla oldukça sıradışıdır. Alija Nametak bu anıtlardan kendi çalışmasında da bahseder ve aynı terimi kullanır: “Bosna Petrovaç'taki mezar resmimizde de görüldüğü gibi iç bölmeli mezar taşları da vardır.”¹⁵⁷

Glamoč bir açık hava müzesi gibidir. Bu alan, oldukça değerli ve nadir bulunan mezar taşları gibi birçok kültürel ve tarihi anıtı barındırır. Bunlardan biri de, bu bölgede ender bulunan bu iç bölmeli mezar taşıdır. Uzun süre hotoz şapkalı kadın mezar taşının varlığı bölgemizde bilinmiyordu. Sadece arkeolojik kazılar ve Saraybosna'daki Bakr-Baba caminin hareminin korunmasıyla bu türden bir mezar taşı ve mezar bulundu, ardından restore edildi. Bu mezar taşının bulunması medyada etkili olmuştur. Alan araştırması sırasında aşağıda göreceğiniz üzere Mostar'da da aynı tip mezar taşına rastladım.

İbrahim Pašić kadın hotoz başlığı konusunda şunla-

In addition to high or massive nišans, the higher social status of the deceased was manifested by additional stonemasons' interventions. Thus, a smaller number of so-called slotted nišans were made for whose manufacture required exceptional stonemasonry skills.

Slotted nišans are very unusual in appearance and workmanship. Alija Nametak mentions these monuments in his work and also uses the same term for them: “There are also slotted nišans, as seen in our picture of a grave from Bosanski Petrovac.”¹⁵⁵

Glamoč is a kind of open-air museum. The area is full of many cultural and historical monuments, among which are extremely valuable and rare nišan tombstones. One of them is certainly this slotted nišan, which represents a rarity in the wider region. For a long time, the existence of a female nišan with a hotoz cap has not been known in our region. Only with archaeological excavations and the conservation of the harem of the Bakr-Baba mosque in Sarajevo, a nišan tomb of this kind was found and restored. Finding of this nišan has caused a kind of media sensation. In the field research, I found the same type of nišan in Mostar as I present below.

Ibrahim Pašić talks about the female hotoz cap: “Hotoz or boğtak is a traditional Turkish female hat, made of leather or linen. It originates in Chi-

Slika 142 i 143. Ženski nišani sa hotoz kapom u haremima Bakr-babine džamije u Sarajevu i Karadoz-begove džamije u Mostaru. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 142 ve 143. Saraybosna'daki Bakr-Baba Camii ve Mostar'daki Karadoz bey Camii haremında bulunan hotoz başlıklı kadın mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 142 and 143. Female nišans with hotoz cap in the harems of the Bakr-Baba mosque in Sarajevo and the Karadoz-beg mosque in Mostar. Photo: Nihad Klinčević.

Slika 144. Kineska varijanta iste kape.¹⁴⁷ / **Resim 144.** Aynı başlığın Çin versiyonu.¹⁵⁸ / **Figure 144.** Chinese variant of the same cap.¹⁵⁶

Ibrahim Pašić o ženskoj hotoz kapi kaže sljedeće: “Hotoz ili boğtak tradicionalna je turska ženska kapa, pravljena od kože ili platna. Vodi porijeklo iz Kine. Kako pokazuju drevni kineski zapisi i crteži na kamenu, kapa potječe iz prethistorije. Iz Kine se proširila na pokrajinu Uigur, što je današnji Turkmenistan. Na tlu Male Azije spominje je Ibn Batuta, najpoznatiji arapski srednjovjekovni putopisac u vrijeme osmanskih osvajača, Osmanlije su nošenje ove kape proširili diljem Osmanskog carstva. Kao odjevni element gradskog stanovništva, s raskošnom i spektakularnom dekoracijom od zlata, srebra i dragog kamenja, oko sredine 15. stoljeća hotoz je postao prepoznatljivo i prestižno obilježje najodličnijih i najbogatijih osmanskih gospođa.”¹⁴⁸ Za sada su ovo veoma rijetki sačuvani nišani u Bosni i Hercegovini, a zasigurno i u širem regionu.

rı der: “Hotoz veya bogtak, deriden veya kumaştan yapılan geleneksel Türk kadını başlığıdır. Çin’den gelmiştir. Antik Çin kayıtları ve taş üzerine yapılan çizimlere göre, başlık tarih öncesinden kalmadır. Çin’den yayılarak Uygurlara, yani bugünkü Türkistan’a geçmiştir. Anadolu’da (Küçük Asya) en tanınmış Ortaçağ Arap seyyah yazar İbn Batuta ondan bahseder. Osmanlı fethi sırasında, Osmanlılar bu başlığın kullanımını devletin tamamına yaymışlardır. Hotoz, altın, gümüş ve değerli taşların cömert ve muhteşem süslemesiyle kent nüfusunun bir giysi unsuru olarak, 15. yüzyılın ortalarında en mükemmel ve zengin Osmanlı hanımlarının tanınabilir ve saygın bir özelliği haline geldi.”¹⁵⁹ Şimdiye kadar bunlar Bosna ve Hersek’te ve şüphesiz daha geniş bölgede çok nadir korunmuş mezar taşlarıdır.

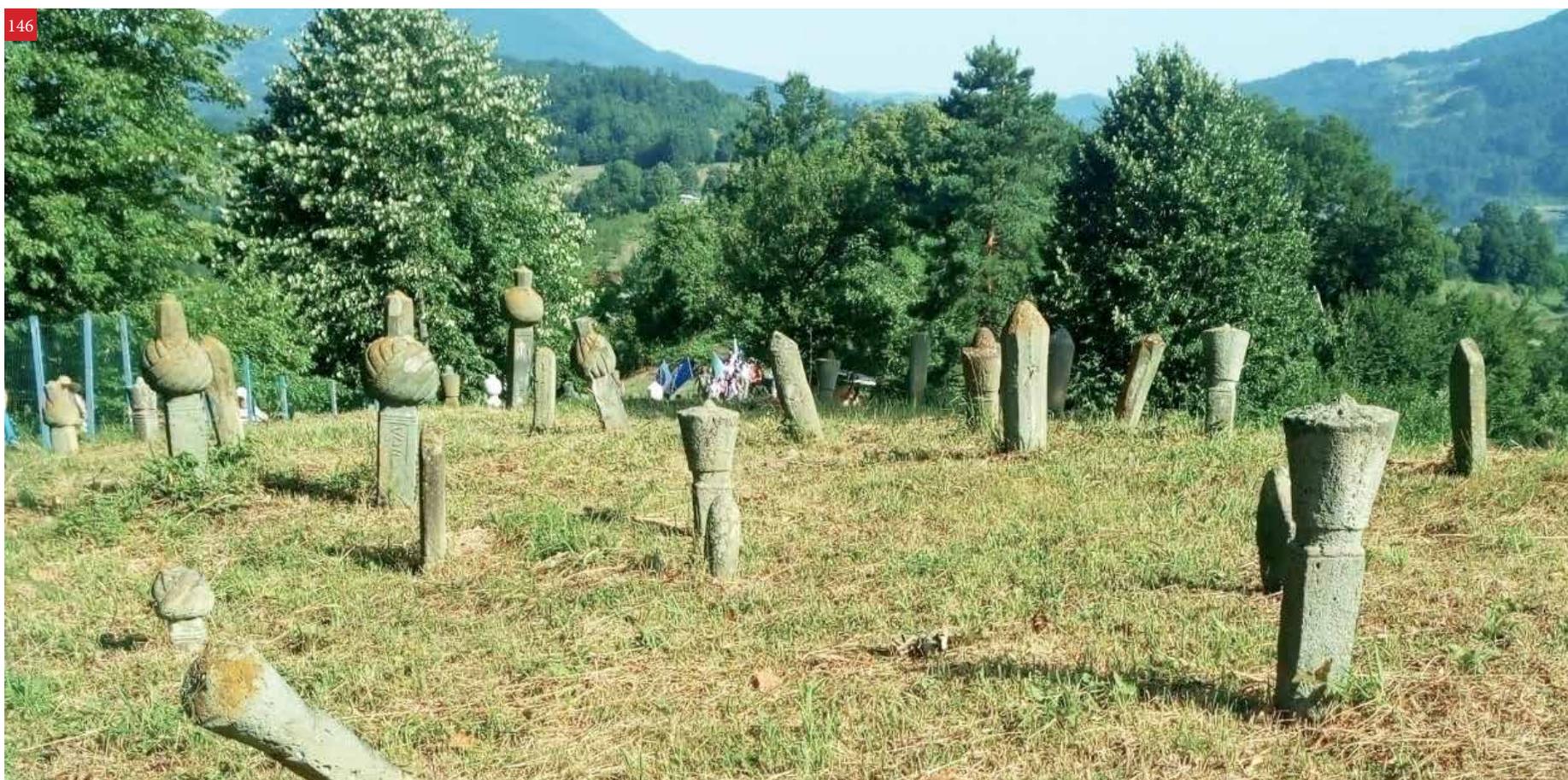
na. As ancient Chinese records and drawings on stone show, the cap dates from prehistory. From China, it spread to the province of Uyghur, which is today’s Turkestan. On the soil of Asia Minor, it is mentioned by Ibn Battuta, the most famous Arab medieval traveller. At the time of the Ottoman conquest, the Ottomans extended the wearing of this cap throughout the Empire. As a garment element of the urban population, with lavish and spectacular decoration of gold, silver and precious stones, around the mid-15th century the hotoz became a recognizable and prestigious feature of the most excellent and wealthy Ottoman ladies.”¹⁵⁷ So far, these are very rare preserved nišan tombstones in Bosnia and Herzegovina, and certainly in the wider region.

Slika 145. Nišan iz 18. stoljeća na lokalitetu Potkleče kod Zavidovića. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 145. Zavidoviç yakınlarındaki Potkleçe bölgesinde 18. yüzyıldan kalan mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 145. Nišan from the 18th century at the site of Potkleče near Zavidovići. Photo: Nihad Klinčević.

Slika 146. Staro mezarje u Istočnoj Bosni na lokaciji Burnice (Konjević Polje, Bratunac). Foto: Nihad Klinčević.

Resim 146. Burniçe bölgesindeki Doğu Bosna'da eski mezarlık. (Konyeviç Ovası, Bratunac). Foto: Nihad Klinčević.

Figure 146. Old cemetery in Eastern Bosnia at the Burnice site (Konjević Polje, Bratunac). Photo: Nihad Klinčević.

147

Slika 147. Stari nišani na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 147. Saraybosna'da Alifakovaç bölgesindeki eski mezar taşları.

Figure 147. Old nišan tombstones at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Slika 148. Nišani na lokalitetu između Parića i Babinog vrha na planini Visočici. Foto: Midhat Kapo.

Resim 148. Visočica Dağ'ında Parića ve Babinog tepesi arasındaki alanlarda bulunan mezar taşları. Foto: Midhat Kapo.

Figure 148. Nišani at the site between Parić and Babin Vrh on Mount Visočica. Photo by Midhat Kapo.

148

ZAKLJUČAK

Ovim radom želio sam da ukažem na značaj starih nišana kao spomenika nacionalne kulture i na njihovu simboliku i specifičnost koja se veže isključivo za bosansko podneblje. Sâm rad u sebi objedinjuje mnoge do sada u javnosti nepoznate vrste nišana i kao takav predstavlja cjelinu kakva se u bosanskohercegovačkoj literaturi napisanoj na ovu temu danas rijetko može susresti. U svojoj konačnici, rad prezentira rezultate četvorodišnjeg teorijskog, terenskog rada i istraživanja i kao takav ima za cilj da pruži smjernice i upute budućim istraživačima u izučavanju ove oblasti. Svaki istraživački rad ima svoje prednosti, za društvo i za znanje u cjelini, jer uvijek otkriva nešto novo i do tada nepoznato. Ovo djelo specifično je i po tome što nam ne otkriva previše noviteta, ono samo skida prašinu sa zapuštenog i zanemarenog znanja o našoj prošlosti i njenim materijalnim ostacima. Svjedoci smo postojanja mnogo zapuštenih, oronulih i veoma značajnih mezarja, sa mnoštvom starih nišana koji za većinu ljudi predstavljaju svojevrsnu enigmu. Iskreno se nadam da ću sa ovim istraživanjem pomoći u rasvjetljavanju ovog problema i da ću čitaocima ove knjige pružiti na uvid korisne informacije pomoću kojih će biti u stanju ponovo prepoznati za njih do sada "nepoznate" nišane u okruženju. Kako bih na što bolji način oblikovao i ilustrirao svoje istraživanje, pri pisanju ove knjige sam, pored vlastitih, koristio i neke već postojeće fotografije iz različitih izvora. Zbog toga ću nas na kraju podsjetiti na staru kinesku poslovicu koja kaže da jedna slika vrijedi više od hiljadu riječi.

Navedene fotografije dovoljno ukazuju na stanje u kojem se nalaze mnogi naši nacionalni spomenici kulture, ali i spomen obilježja naših predaka. Historijski spomenici koji su nastali u vrijeme osmanske uprave, a među njima i mezarja i nišani, najvjerniji su svjedoci kulture i duhovnosti u proteklom vremenu. Ne zaboravimo da je jednom izgubljeni spomenik ili arheološki artefakt, trajno izgubljen. To bi ujedno bila moja završna poruka o potrebi mijenjanja našeg odnosa prema vlastitoj prošlosti, ali i prema našim spomenicima kulture. Prije pola stoljeća o tome su i drugi pisali i smatram da je vrijedno ukazati na to:

"Ali mi današnji nismo u stanju da pravilno ocijenimo dokumentarnu snagu naših kulturnih spomenika! Pored njih prolazimo bez osvrta, bez razmišljanja! I naši očevi i mi koji smo na na višem nivou

SONUÇ

Bu çalışmayla, eski mezar taşlarının ulusal bir kültürün anıtı olarak önemini ve özellikle Bosna ile bağlantılı olan sembolizmi ve özgünlüğünü vurgulamak istedim. Eserin kendisi pek çok bilinmeyen türden mezar taşını bir araya getirmekte ve bu nedenle bugün bu konuda yazılan Bosna literatüründe nadiren bulunan bir bütünü temsil etmektedir. Sonuç olarak bu eser, dört yıllık teorik, saha çalışması ve araştırmanın sonuçlarını sunmakta ve dolayısıyla, bu alandaki çalışmalarda gelecekteki araştırmacılara rehberlik etmeyi amaçlamaktadır. Her araştırmanın bir bütün olarak topluluğu ve bilgi için kendi avantajları vardır, çünkü her zaman yeni ve bilinmeyen bir şeyi ortaya çıkarır. Bu çalışma, bize çok fazla yenilik göstermemesi, sadece geçmişimizin ihmal edilmiş bilgilerini ve maddi kalıntıları gün yüzüne çıkarması bakımından da özeldir. Pek çok ihmal edilmiş, harap olmuş ve önemi yüksek mezarlığın varlığına tanık oluyoruz; birçok eski mezar taşı da çoğu insan için bir tür bilinmezi temsil ediyor. Bu çalışmayla, bu konuya ışık tutmayı ve bu kitabın okuyucularına çevrelerindeki "bilinmeyen" mezar taşlarını yeniden tanımlamalarına yardımcı olacak aydınlatıcı bilgiler sunacağımı içtenlikle umuyorum. Araştırmamı daha iyi şekillendirmek ve anlatmak için bu kitabı yazarken, kendi çektiğim fotoğraflara ek olarak çeşitli kaynaklardan da önceden çekilmiş bazı fotoğrafları kullandım. Bu nedenle, sonunda bir resmin bin kelimedenden daha değerli olduğunu söyleyen eski bir Çin atasözünü hatırlatacağım.

Yukarıdaki fotoğraflar, birçok ulusal kültürel anıtımızın durumunun yanı sıra atalarımızın anıtlarının da göstergesidir. Mezarlık ve mezar taşları da dâhil olmak üzere Osmanlı yönetiminden kalma tarihi anıtlar, geçmişin kültürüne ve maneviyatına en sadık tanıklardır. Unutmayalım ki, bir anıt veya arkeolojik eser bir kez kaybolursa, kalıcı olarak kaybolur. Bu aynı zamanda kendi geçmişimizle ve kültürel anıtlarımızla olan ilişkimizi de değiştirme ihtiyacına dair son mesajım olacaktır.

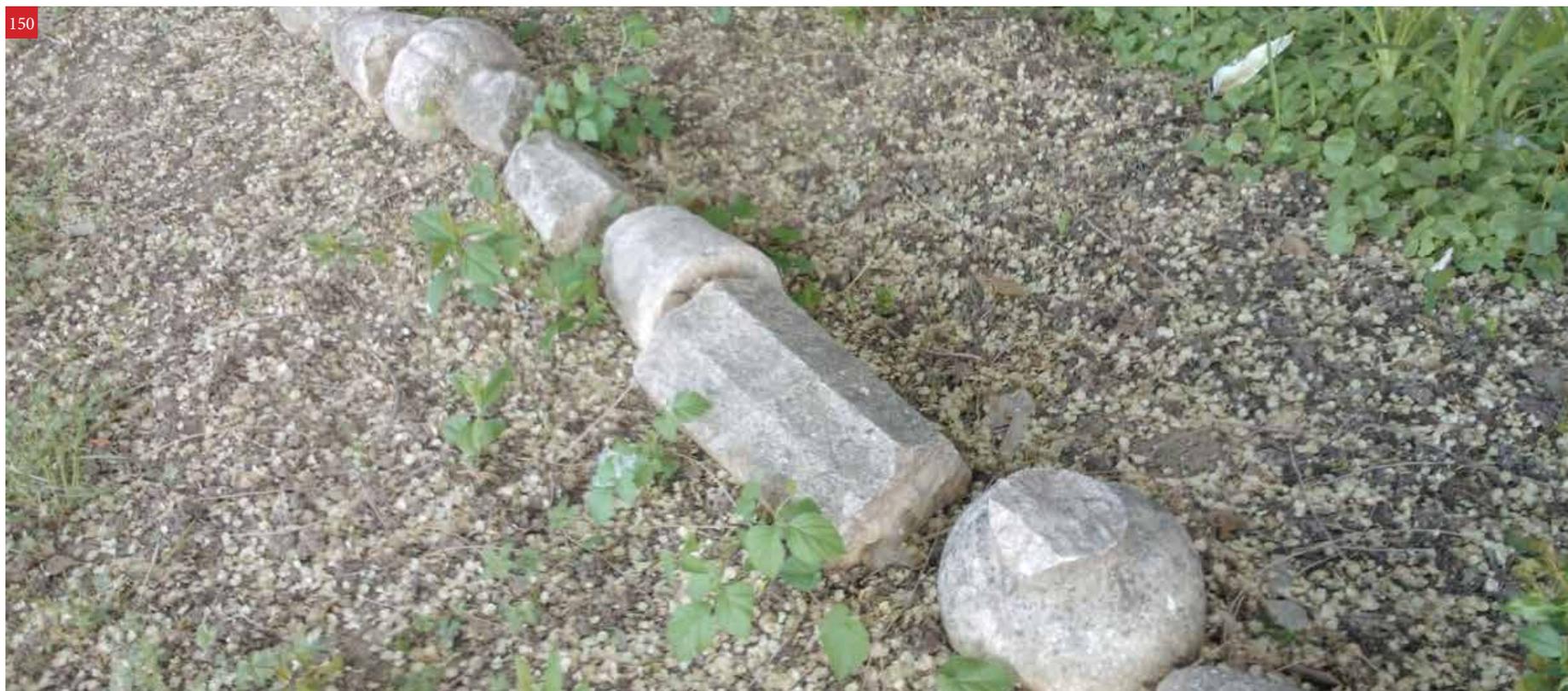
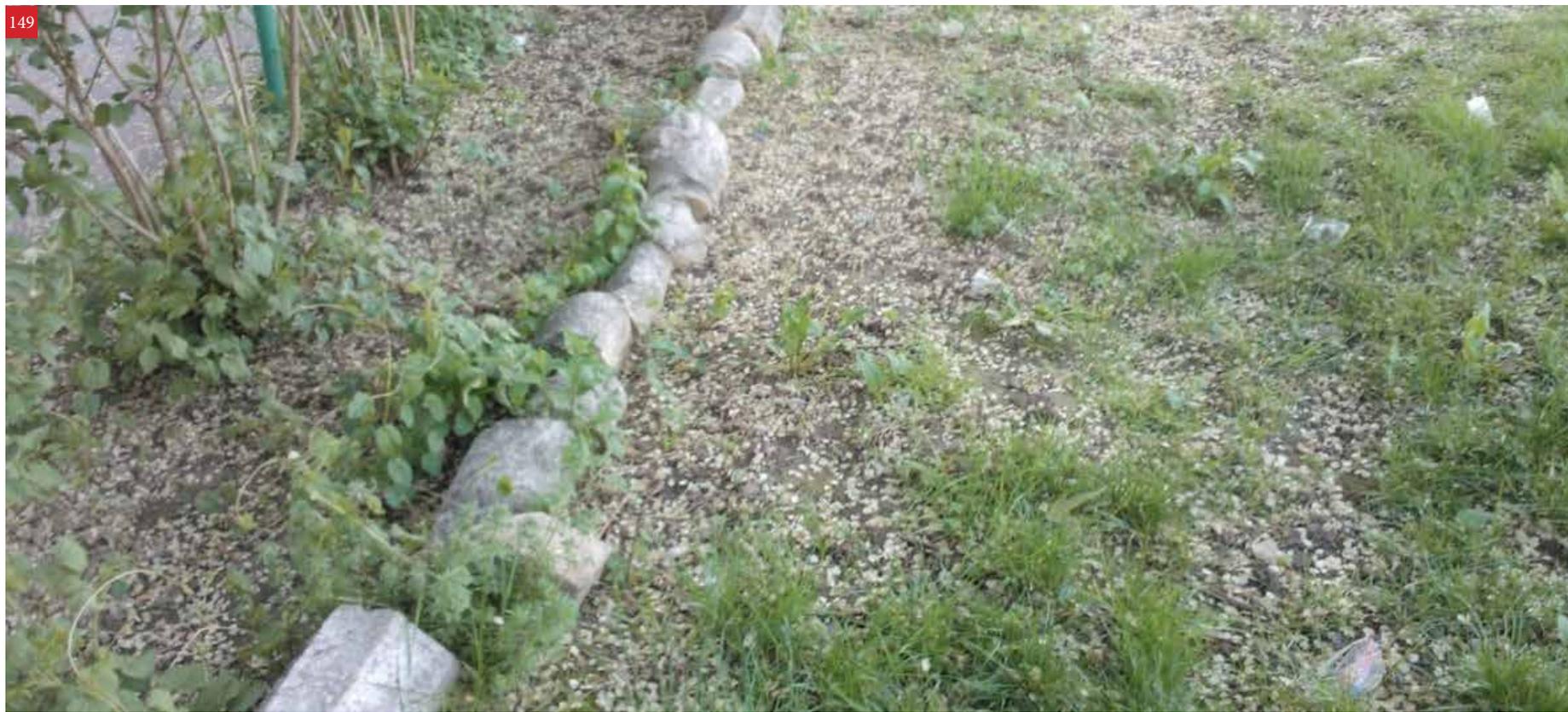
Yarım asır önce başkaları da bu konu hakkında yazdı ve bence burada şunu belirtmeye değer: "Ama bugün kültürel anıtlarımızın delil gücünü doğru bir şekilde değerlendiremiyoruz! Onların yanından bakmadan, bilmeden geçiyoruz! Hem babalarımız hem de aydınlanma düzeyi daha yüksek olan bizler, onlara önem

CONCLUSION

With this work, I wanted to point out the importance of ancient nišan tombstones as a monument of a national culture and their symbolism and specificity, which is exclusively linked to Bosnia. The work itself brings together many unknown types of nišan tombstones and, as such, represents a whole that is rarely found in Bosnian literature written on this subject today. Ultimately, the paper presents the results of four years of theoretical, fieldwork and research, and as such aims to provide guidance to future researchers in the study of this field. Each research paper has its advantages, for society and for the knowledge as a whole, because it always reveals something new and unknown. This work is also specific in that it does not reveal too much novelties to us, it merely removes the dust from the neglected knowledge of our past and its material remains. We are witnessing the existence of many neglected, dilapidated and very significant cemeteries, with many old nišan tombstones, which for most people are representing kind of enigma. I sincerely hope that with this research, I will help to shed light on this issue and provide readers of this book with insightful information that will help them to re-identify "unknown" nišans in their environment so far. In order to better shape and illustrate my research, in writing this book, I used, in addition to my own, some pre-existing photographs from various sources. Because of this, at the end I will remind of an old Chinese proverb that says one picture is worth more than a thousand words.

The photos above are indicative of the state of many of our national cultural monuments, as well as the memorials of our ancestors. Historic monuments dating from the Ottoman rule, including the cemetery and nišan tombstones, are the most faithful witnesses to the culture and spirituality of the past. Let us not forget that once a monument or archaeological artifact was lost, it is lost permanently. That would also be my final message about the need to change our relationship to our own past, but also to our cultural monuments.

Half a century ago, others wrote about it and I think it's worth pointing out: "But today we are not able to properly evaluate the documentary power of our cultural monuments! We walk next to them without taking a look, without thinking! Both our fathers and those of us who are at a higher level

Slika 149 i 150. Na mjestu nekadašnjeg mezarja, u ulici Tekija na Skenderiji u Sarajevu, od ostataka starih nišana napravljena je ograda za cvjetnjak. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 149 ve 150. Saraybosna Skenderija'daki Tekija Caddesi'nde eski mezarlık yerinde, eski mezar taşlarının kalıntılarında bir çiçek bahçesi için çit yapıldı. Foto: Nihad Klinčević.

Figures 149 and 150. On the site of the former burial ground, in Tekija Street in Skenderija, Sarajevo, a flower garden fence was made of the remains of old nišan tombstones. Photo: Nihad Klinčević

prosvjećenosti, ne pridajući značaj koji im pripada, dozvolili smo da se nepokretni spomenici u velikom broju poruše, a pokretni da pobjegnu preko naših granica[...]. Kad bi zbog našeg nehaja i nemara, zbog naše slabe društvene i islamske svijesti, slučajno između nas nestalo i tih ostataka spomenika naše kulture, tek tada bi se takvi ljudi osvjedočili: da je izgubljen i posljednji dokaz naše autohtonosti! Izgubili bi se dokazi da smo odvajkada tu, da imamo pravo na svoj opstanak! Teško kajanje i samoprijekor bi nas osvjestio: da je čuvanje kulturnih spomenika farz isto kao što je farz salat, hadž i zekjat! Iako on nije među šartovima naveden, on proizilazi kao zaključak iz mnogih drugih zapovjedi i preporuka u Kur'anu!¹⁴⁹

Na samom kraju želim iskoristiti priliku da se zahvalim svim ljudima koji su mi svojim savjetima, kao i pisanim i usmenim izvorima informacija, pomogli u istraživanju i tako doprinijeli tome da ovaj rad bude znatno kvalitetniji nego što bi bio bez njihove pomoći.

U isto vrijeme svjestan sam da ovim radom nisam obuhvatio sve moguće detalje teme koju sam nastojao istražiti jer sam, prije svega, bio usmjeren na oblasti za koje sam imao pouzdane izvore i informacije. I upravo zato, pozivam vas da u vezi sa sadržajem ove knjige, na adresu autora, bez imalo ustručavanja, pošaljete sva svoja zapažanja, kritike i eventualne pohvale!

*vermemekle birlikte, çok sayıda taşınmaz anıtın yıkılmasına ve taşınır olanların da sınırlarımızdan kaçmasına izin verdik.[...] İhmalimiz nedeniyle, zayıf sosyal ve İslami bilincimiz nedeniyle, kültürümüzün bu anıtlarının kalıntıları aramızda kazara kaybolduysa, ancak o zaman insanlar özümüzün son kanıtının da kaybolduğuna şahit olur! Her zaman burada olduğumuzun, hayatta kalmaya hakkımız olduğunun kanıtları kaybolacak! Çok pişman olmak ve kendini kınamak, kültürel anıtların korunmasının farz olan namaz, hac ve zekât ile aynı olduğunu fark etmemizi sağlar! Bir mecburiyet olarak belirtilmemiş olmasına rağmen, sonuç olarak Kur'an'daki diğer birçok emir ve tavsiyeden bu sonuca varılabilir!*¹⁶⁰

Son olarak, bu vesileyle, tavsiyelerinin yanı sıra yazılı ve sözlü bilgi kaynakları ile bana yardımcı olan ve böylece bu çalışmayı onların yardımı olmadan yapacağımdan çok daha kaliteli hale getirmeme katkıda bulunan tüm insanlara teşekkür etmek istiyorum. Aynı zamanda, bu yazının araştırmak istediğim konunun tüm olası ayrıntılarını kapsamadığını biliyorum çünkü her şeyden önce güvenilir kaynaklara ve bilgilere sahip olduğum alanlara odaklandım. İşte bu nedenle, sizi tüm gözlemlerinizi, eleştirilerinizi ve övgülerinizi tereddüt etmeden yazarın adresine göndermeye davet ediyorum!

of enlightenment, while not attaching importance to them, have allowed the immovable monuments in large numbers to be demolished and the movable ones to escape across our borders [...]. If, due to our negligence, due to our poor social and Islamic consciousness, these remains of the monuments of our culture accidentally disappeared between us, only then would such people witness: that the last proof of our authenticity is lost! Evidence that we are always here, entitled to our survival would be lost! Heavy remorse and self-condemnation would make us aware that the preservation of the cultural monuments is farz same as farz salat, hajj and zekat! Although not listed as an obligation, as a conclusion it derives from many other commandments and recommendations in the Qur'an!¹⁵⁸

Finally, I would like to take this opportunity to thank all the people who helped me with their advices, as well as with the written and oral sources of information, thus contributing in making this work in a much higher quality than it would have been without their help. At the same time, I am aware that this paper did not cover all the possible details of the topic that I sought to explore because, above all, I focused on areas for which I had reliable sources and information. And that is why, I invite you to send all your observations, criticisms and eventual praise to the author's address, without any hesitation!

FUSNOTE

- 1 gornjivakuf-x.com. Nadgrobni spomenici, nišani na području Gornjeg Vakufa. Posted 06.05.2011. Dostupno na: <https://www.gornjivakuf-x.com/vijesti/gornjivakuf/323-nadgrobni-spomenici-nisani-na-podrucju-gornjeg-vakufa?tmpl=component&print=1> (Pristupio 05.06.2017.)
- 2 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", časopis za obrazovanje, Godina XXXI, broj 195, Mostar, 2006., str.73.
- 3 Grupa autora, Farz čuvanja kulturnih spomenika, "Takvim za 1965. godinu", Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo 1964., str. 140.
- 4 Dječiji Novi Behar, God. I, br. 17, urednik Husejn Đogo, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, mart 1933., str. 64.
- 5 Nijaz Šurkić, Neki aspekti širenja Islama i njegove kulture u našim krajevima, "Takvim za 1987. godinu", Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo 1987., str. 99 -100.
- 6 RTV Tuzlanskog kantona (2013), Hod vijekova, Posted 15.06.2013. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=f-1m9JtxyYI> (Pristupio 06.04.2017.)
- 7 Muhamed Hadžijahić, Prvi susret s islamom na Balkanu, Bošnjaci i islam, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998., str. 15.
- 8 Mehmed Handžić, Islamizacija Bosne i Hercegovine, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1940., str.10.
- 9 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., str.11.
- 10 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939., str. 30-31.
- 11 Sulejman Suljagić, Zanimljivosti iz planinskih krajeva oko Sarajeva, "Novi Behar", God IX, br. 9-13, Sarajevo 1935., str. 136-137.
- 12 Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., str. 60.
- 13 Salkić, Ekrem. Babin mezar na lokalitetu Babina luka. Nezavisni kalesijski portal. Posted 09.10.2013. Dostupno na: <http://www.nkp.ba/wp-content/uploads/2013/10/%E2%80%9CBabin-mezar%E2%80%9D.pdf> (Posjećeno 05.06.2017.)
- 14 Bosančica je pismo koje se koristilo u srednjovjekovnoj Bosni. To je autentično i posebno pismo nastalo u Bosni i okolnim krajevima. Povelja Kulina bana iz 1189. godine je pisana ovim pismom kao i da su svi natpisi na stećcima pisani ovim pismom. Od najstarijih vremena postojala su dva oblika bosančice; prvi: ustav, kojim su se pisane povelje i isprave vladara bosanskih i visokog plemstva od 10. do 15. stoljeća; i drugi: kurziva, kojom su pisani rukopisi od 13. stoljeća pa do 19. i 20. stoljeća.
- 15 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 221.
- 16 Muhsin Rizvić, Bosna i Bošnjaci jezik i pismo, Hrestomatija historije književnog jezika 2. Dio, priredila Lejla Nakaš, str 6. Dostupno na: <https://vdocuments.site/hrestomatija2-1.html> (Pristupio 17.09.2017.)

DİPNOTLAR

- 1 gornjivakuf-x.com. Nadgrobni spomenici, nišani na području Gornjeg Vakufa. Yayınlanma tarihi: 06.05.2011. Şuradan ulaşılabilir: <https://www.gornjivakuf-x.com/vijesti/gornji-vakuf/323-nadgrobni-spomenici-nisani-na-podrucju-gornjeg-vakufa?tmpl=component&print=1> (Alındığı tarih 05.06.2017.)
- 2 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", časopis za obrazovanje, Godina XXXI, broj 195, Mostar, 2006., 73.
- 3 Grupa autora, Farz čuvanja kulturnih spomenika, "Takvim za 1965. godinu", Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo 1964., s. 140.
- 4 Dječiji Novi Behar, God. I, br. 17, ed. Husejn Đogo, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, Mart 1933, s. 64.
- 5 Nijaz Šurkić, Neki aspekti širenja Islama i njegove kulture u našim krajevima, "Takvim za 1987. Godinu", Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo 1987. sayfa. 99-100.
- 6 RTV Tuzla kantonu (2013), Hod vijekova, Yayınlanma tarihi: 15.06.2013. Şuradan ulaşılabilir: <https://www.youtube.com/watch?v=f-1m9JtxyYI> (Alındığı tarih 06.04.2017.)
- 7 Stećak mezar taşı, Orta Çağ mezar taşı türüdür. Stećak mezar taşları Orta Çağ'da yapılmış ve o dönemin Orta Çağ Bosna topraklarında bulunmuşlardı. 12. ve 16. yüzyıllar arasında yapılmıştır. Günümüzde çoğunlukla Bosna-Hersek, güneydoğu Hırvatistan, güneybatı Sırbistan ve kuzeybatı Karadağ'da bulunmaktadır.
- 8 Muhamed Hadžijahić, Prvi susret s islamom na Balkanu, Bošnjaci i islam, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998, s. 15.
- 9 Mehmed Handžić, Islamizacija Bosne i Hercegovine, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1940, sayfa. 10.
- 10 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, sayfa. 11.
- 11 İyi Bosnalılar olarak bilinen Orta Çağ Bosnasında Bosnalı nüfusun belirli bir bölümüne atıfta bulunuluyor. Birçok korunmuş Orta Çağ tüzüğünde 'iyi insanlar' terimine de rastlıyoruz. Bugün, bu isim arkaik (eski) olarak kabul edilir. Osmanlı yönetimi sırasında, Bosna sakinlerinin tamamı için 'Boşnak' ismi kullanılırdı.
- 12 Beg (tür Bey, anlam beyefendi). Geleneksel olarak il veya vilayetlerin liderleri ve liderleri için kullanılan bir isim (tür, vilayet). Bey'in yönettiği bölgeye beylik veya begluk deniliyordu. 19. yüzyılın sonunda fahri bir terime indirgenmiştir.
- 13 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939, s. 30-31.
- 14 Sulejman Suljagić, Zanimljivosti iz planinskih krajeva oko Sarajeva, "Novi Behar", God IX, br. 9-13, Sarajevo 1935, s. 136-137.
- 15 Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., s. 60.
- 16 Salkić, Ekrem. Babin mezar na lokalitetu Babina luka. Nezavisni kalesijski portal. Yayınlanma tarihi: 09.10.2013. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.nkp.ba/wp-content/uplo>

FOOTNOTES

- 1 gornjivakuf-x.com. Nadgrobni spomenici, nišani na području Gornjeg Vakufa. Posted 06.05.2011. Available at: <https://www.gornjivakuf-x.com/vijesti/gornji-vakuf/323-nadgrobni-spomenici-nisani-na-podrucju-gornjeg-vakufa?tmpl=component&print=1> (Accessed on 05.06.2017.)
- 2 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", časopis za obrazovanje, Godina XXXI, broj 195, Mostar, 2006., p. 73.
- 3 Grupa autora, Farz čuvanja kulturnih spomenika, "Takvim za 1965. godinu", Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo 1964, p. 140.
- 4 Dječiji Novi Behar, God. I, br. 17, urednik Husejn Đogo, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, Mart 1933, p. 64.
- 5 Nijaz Šurkić, Neki aspekti širenja Islama i njegove kulture u našim krajevima, "Takvim za 1987. godinu", Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo 1987., p. 99 -100.
- 6 RTV Tuzlanskog kantona (2013), Hod vijekova, Posted 15.06.2013. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=f-1m9JtxyYI> (Accessed on 06.04.2017.)
- 7 The stećak tombstone is a type of stone medieval tombstone. The stećak tombstones were built in the Middle Ages and were located on the territory of medieval Bosnia at that time. They were made from the 12th to the 16th centuries. They are now mostly located in Bosnia and Herzegovina, southeastern Croatia, southwestern Serbia and northwestern Montenegro.
- 8 Muhamed Hadžijahić, Prvi susret s islamom na Balkanu, Bošnjaci i islam, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998., p. 15.
- 9 Mehmed Handžić, Islamizacija Bosne i Hercegovine, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1940., p.10.
- 10 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., p.11.
- 11 It is a reference to a certain section of the Bosnian population in medieval Bosnia, known as the good Bosnians. We find this term in several preserved medieval charters, as well as the term good people. Today, this name is considered archaic. During the Ottoman rule, all the inhabitants of Bosnia were called Bosniaks.
- 12 Beg (tur. Bey, meaning gentleman). A name traditionally used for the leaders and leaders of provinces or vilayets (tur, vilayet). The territory ruled by the Beg was called beylik, that is, beylik or begluk. At the end of the 19th century the term beg was reduced to an honorary name.
- 13 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939., p. 30-31.
- 14 Sulejman Suljagić, Zanimljivosti iz planinskih krajeva oko Sarajeva, "Novi Behar", God IX, br. 9-13, Sarajevo 1935., p. 136-137.
- 15 Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., s. 60.
- 16 Salkić, Ekrem. Babin mezar na lokalitetu Babina luka. Nezavisni kalesijski portal. Posted 09.10.2013. Available at: <http://www.nkp.ba/wp-content/uploads/2013/10/>

- 17 Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902) bio je pisac, političar i sakupljač duhovnog narodnog blaga. Od 1893. godine obavljao je dužnost sarajevskog gradonačelnika. Objavio je nekoliko knjiga, sakupljao je i prevodio na naš jezik turske, arapske i perzijske poslovice i mudre rečenice. Malo je poznato da je izrađivao levhe od kojih je najpoznatija velika levha sa pozlatom u Begovoj džamiji u Sarajevu. Više na: Meliha Teparić, Mehmed Beg Kapetanović Ljubušak - Muhibias a Calligrapher, Posted 19.06.2017. Dostupno na: http://islamicartsmagazine.com/magazine/view/mehmed_beg_kapetanovic_ljubusak_muhibi_as_a_calligrapher/ (Pristupio 25.10.2017)
- 18 Radi se o nišanu Sulejmana Oškopice iz Dumanjića iz 1582. godine i nišanu braće Hasana i Ahmata Radilovića iz Čadovine. Nišani Hasana i Ahmata sadrže natpise na starobosanskom jeziku a čije je smisao identičan sa natpisima na stećcima: "A si bileg Sulimana Oškopice." "I u(o) to stari Hasan umre. I šta bijaše uzur (uzor) h čoveke (čovječe) a onace (junače) onaka. I toj (tu) ne rovo brata Ahmeta velike žalosti pisaše. I da je bla(go)sloven tko će poжити. Proklet koji će privaliti (nišan)." Natpis i fotografija preuzeti iz: Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, str. 67 i 134.
- 19 Fotografije preuzete sa: preporodbn.com. Dostupno na: <http://preporodbn.com/ciji-su-nasi-stecci/> (Pristupio 10.08.2017) i 24sedam.com. Dostupno na: <https://24sedam.com/kameni-spavac/> (Pristupio 10.08.2017)
- 20 Fotografije preuzete iz: Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, str. 138 - 139.
- 21 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 221.
- 22 Agović, Mersada Nuruddina. Šehidski i drugi bošnjački nišani. Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/> (Pristupio 05.06.2017.)
- 23 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939., str. 31.
- 24 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 221.
- 25 Nekropolu čini 21 stećak i 12 nišana iz rane faze. Svi nadgrobni spomenici su premješteni 1976. godine sa prvobitne lokacije zbog otvaranja kamenoloma u Krupcu. Danas je ovaj lokalitet označen kao nacionalni spomenik.
- 26 Šefko Sulejmanović, Mezarja i nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012., str. 224.
- 27 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 221.
- 28 Antun Hangi, Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906., str. 9.
- 29 Adem Handžić, O ulozima derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću, Bošnjaci i islam, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998., str. 56.
- <ads/2013/10/%E2%80%9CBabin-mezar%E2%80%9D.pdf> (Posjećeno 05.06.2017.)
- 17 Bosančica Orta Çağ Bosnasında kullanılan yazıdır. Bosna ve çevresinde ortaya çıkan otantik ve farklı bir yazıdır. Kulina bana tüzüğü 1189. yılında bu yazı ile yazılmıştır. İlk zamanlardan beri Bosančica'nın iki formu vardı; ilki: 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Bosnalı ve Yüksek soyluların hükümdarlarının tüzüklerini ve belgelerini yazan ustav (anayasa); ve diğerleri: 13. yüzyıldan 19. ve 20. yüzyıla kadar el yazmalarının yazıldığı kurziv (italik).
- 18 Boşnakça dilinde Bosančica şeklinde yazılıyor.
- 19 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., 221.
- 20 Boşnakça dilinde Glagolica şeklinde yazılıyor.
- 21 Muhsin Rizvić, Bosna i Bošnjaci jezik i pismo, Hrestomatija historije književnog jezika 2. Dio, editör Lejla Nakaš, s. 6. Şuradan ulaşılabilir: <https://vdocuments.site/hrestomatija2-1.html> (Alındığı tarih 17.09.2017.)
- 22 Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902) yazar, politikacı ve ulusal manevi hazinelerini toplayan bir koleksiyoncudur. 1893 yılından itibaren Saraybosna belediye başkanlığı da yapmıştır. Birçok kitap yazmış ve ayrıca Türkçe, Arapça ve Farsça değerli sözler ve kaideleri de Boşnakçaya derleyerek çevirmiştir. Levha yaptığı hakkında az bilinen bir gerçektir; yaptığı levhalardan en bilinen büyük altın kaplamalı levha Saraybosna'daki Begovo Camii'ndedir. Daha detaylı bilgi için: Meliha Teparić, Mehmed Beg Kapetanović Ljubusak - Muhibias a Calligrapher, Yayınlanma tarihi: 19.06.2017. Şuradan ulaşılabilir: http://islamicartsmagazine.com/magazine/view/mehmed_beg_kapetanovic_ljubusak_muhibi_as_a_calligrapher/ (Alındığı tarih 25.10.2017)
- 23 Söz konusu olan mezar taşı, Dumanjića'dan Sulejman Oškopice 1582 yılına ait ve diğeri de Čadovine'li Hasan ile Ahmat Radilović kardeşlere ait nişan. Hasan ve Ahmet'e ait nişan eski Bosna dilinde kitabe içermektedir ve anlam itibarıyla Stećaklardekilerle özdeştir. "A si bileg Sulimana Oškopice." "I u(o) to stari Hasan umre. I šta bijaše uzur (uzor) h čoveke (čovječe) a onace (junače) onaka. I toj (tu) ne rovo brata Ahmeta velike žalosti pisaše. I da je bla(go)sloven tko će poжити. Proklet koji će privaliti (Nišan)". Kitabelerin temin edildiği kaynak: rogatica.com, Najstariji Nišani u BiH, Yayınlanma tarihi: 24.01.2012. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.rogatica.com/index.php/uspjesni-rogaticani/1547-rogatica-najstariji-niani-u-bih> (Alındığı tarih 25.11.2016.) Fotoğrafın alındığı kaynak: Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI asırda Bosni ve Hercegovina da, sayfa. 134. i Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine.
- 24 Fotoğrafların alındığı kaynak: preporodbn.com. Şuradan ulaşılabilir: <http://preporodbn.com/ciji-su-nasi-stecci/> (Alındığı tarih 10.08.2017) i 24sedam.com. Şuradan ulaşılabilir: <https://24sedam.com/kameni-spavac/> (Alındığı tarih 10.08.2017)
- 25 Fotoğraf temin kaynağı: Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, 138 - 139.
- 26 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 221.
- 27 Agović, Mersada Nuruddina. i drugi bošnjački nišani. Svjetski bošnjački kongres. Yayınlanma tarihi: 18.03.2013. Şuradan
- %E2%80%9CBabin-mezar%E2%80%9D.pdf">%E2%80%9CBabin-mezar%E2%80%9D.pdf (Visited on 05.06.2017.)
- 17 Bosančica is a letter used in medieval Bosnia. It is an authentic and special letter originated in Bosnia and the surrounding areas. The charter of Kulin Ban from 1189 is written in this letter and all the inscriptions on the stećak are written in this letter. From the earliest times, there were two forms of Bosančica; the first: the ustav (constitution), which wrote the charters and documents of rulers of the Bosnian and High nobility from the 10th to the 15th centuries; and others: kurziv (italics), in which manuscripts from the 13th century to the 19th and 20th centuries were written.
- 18 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 221.
- 19 Muhsin Rizvić, Bosna i Bošnjaci jezik i pismo, Hrestomatija historije književnog jezika 2. Dio, priredila Lejla Nakaš, str. 6. Available at: <https://vdocuments.site/hrestomatija2-1.html> (Accessed on 17.09.2017.)
- 20 Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902) was a writer, politician and collector of spiritual national treasures. From 1893 he served as Sarajevo Mayor. He has published several books, collected and translated into Bosnian language Turkish, Arabic and Persian proverbs and wise sayings. Little is known that he made levhas, the most famous of which is a large levha with a golden gilding in the Begova mosque in Sarajevo. More at: Meliha Teparić, Mehmed Beg Kapetanović Ljubusak - Muhibias a Calligrapher, Posted 19.06.2017. Available at: http://islamicartsmagazine.com/magazine/view/mehmed_beg_kapetanovic_ljubusak_muhibi_as_a_calligrapher/ (Accessed on 25.10.2017)
- 21 It is the nišan tomb of Sulejman Oškopica from Dumanjić from 1582 and the nišan of the brothers Hasan and Ahmat Radilović from Čadovina. The nišan tombstones of Hasan and Ahmat contain inscriptions in the Old Bosnian language whose meaning is identical to the inscriptions on the Stećak tombstones: "A si bileg Sulimana Oškopice." "I u(o) to stari Hasan umre. I šta bijaše uzur (uzor) h čoveke (čovječe) a onace (junače) onaka. I toj (tu) ne rovo brata Ahmeta velike žalosti pisaše. I da je bla(go)sloven tko će poжити. Proklet koji će privaliti (nišan)". Captions downloaded from: rogatica.com, Najstariji nišani u BiH, Posted 24.01.2012. Available at: <http://www.rogatica.com/index.php/uspjesni-rogaticani/1547-rogatica-najstariji-niani-u-bih> (Accessed on 25.11.2016.) Photo taken from: Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, p. 134. i Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine.
- 22 Photos taken from: preporodbn.com. Available at: <http://preporodbn.com/ciji-su-nasi-stecci/> (Accessed on 10.08.2017) i 24sedam.com. Available at: <https://24sedam.com/kameni-spavac/> (Accessed on 10.08.2017)
- 23 Photos taken from: Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, p. 138 - 139.
- 24 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 221.
- 25 Agović, Mersada Nuruddina. Šehidski i drugi bošnjački nišani. Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Available at: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/>

- 30 Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Knj.2., Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo 1913., str. 4.
- 31 Fotografije preuzete sa nkp.ba. Dostupno na: <http://www.nkp.ba/nkp-ba-vam-donosi-naucno-istrazivacki-rad-o-najstarijem-nisanu-u-bih/> (Pristupio 11.07.2017.) i klix.ba. Dostupno na: <https://www.klix.ba/lifestyle/putovanja/legende-o-groblju-kod-ustikoline-zalosna-bukva-koja-se-ne-smije-dirati-i-grobovi-plemica-koji-su-primili-islam/160702094#12> (Pristupio 10.12.2016.)
- 32 Fotografija preuzeta sa rogatica-bh.blogspot.com. Dostupno na: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2012/01/ovaj-stari-turski-nisan-nalazi-se-u.html> (Pristupio 12.05.2016.)
- 33 Nišan se nalazi u vrtu Zemljskog muzeja u Sarajevu. Natpis na nišanu glasi: „I pogibe na bo (boju) despotovu. A she bil(e)g Mahmuta Brtankovića sa svojoj baštine (i) Potrovu polju. Da je bl(go)skovena ruka ko (koja) siječe i pisa.“ Tekst natpisa preuzet sa: Šefik Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, str. 65. Dostupno i u digitalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Dostupno na: <http://dizbi.hazu.hr/object/2126> (Pristupio 23.03.2017.)
- 34 Šehidski nišan Topčo-Sinanpaše iz Feth perioda u selu Stop, zaseoku Trulež na mezarju Trojan u Žepi. Fotografije preuzete sa: rogatica-bih.blogspot.com. Nišan Topčo Sinan paše, Posted 15.04.2018. Dostupno na: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2018/04/nisan-topco-sinanpase.html> (Pristupio 06.05.2018)
- 35 Nišan sa izraženim utjecajem srednjovjekovne klesarske tradicije. Na sebi sadrži simboličke predstave sa stećaka: ruka, mač, luk, polumjesec, prikazuje živih bića, kao i okrugle izbočine tzv. "jabuke". Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, na sjednici od 04. juna 2012. godine, donijela je odluku broj: 05.2-2.3-73/12-16, kojom su ovi nišani proglašeni nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Ista odluka objavljena je u "Službenom glasniku BiH", broj 74/12. Nišan je izmješten s lokaliteta i prenesen u Muzej grada Sarajeva, i nalazi se u stalnoj postavci u Brusa bezistanu. Fotografije preuzete sa old.kons.gov.ba. Dostupno na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2812 (Pristupio 22.07.2017.)
- 36 Fotografija preuzeta sa bosnjaci.wordpress.com. Dostupno na: <https://bosnjaci.wordpress.com/2013/12/03/bosnjaci-i-ljiljan/> (Pristupio 23.03.2016.)
- 37 lat.Lilium bosniacum
- 38 Prsten pronađen tokom arheoloških iskopavanja na lokalitetu Zgošća kod Kaknja, dok su zlatnici iz vremena Srednjovjekovne Bosne. Fotografije preuzete sa: <http://www.angelfire.com/hi5/profesorkh/ljiljani.html> i <https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-kaknju-pronadjen-srednjovjekovni-zlatni-pecatni-prsten-sa-ljiljanom/130306126#1> (Pristupio 05.04.2016.)
- 39 Fotografija preuzeta sa flickr.com. Dostupno na: <https://www.flickr.com/photos/92591106@N06/8453194413/in/photostream/> (Pristupio 22.01.2018.)
- 40 Fotografija prikazuje nišan sa ljiljanom iz 18. stoljeća koji je pronađen u okolini Tuzle. Fotografija nišana preuzeta sa avaz.ba. Dostupno na: [https://avaz.ba/vijesti/teme/176954/ljiljan-i-pravno-i-historijski-ima-sta-ulašilabilir: http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-dru-gi-bosnjacki-nisani-2/\(Alindgi tarih 05.06.2017.\)](https://avaz.ba/vijesti/teme/176954/ljiljan-i-pravno-i-historijski-ima-sta-ulašilabilir: http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-dru-gi-bosnjacki-nisani-2/(Alindgi tarih 05.06.2017.))
- 28 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939*, s. 31.
- 29 Mensur Malkić, *Stećci i Nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008*, s. 221.
- 30 Mezarlik 21 stećak ve 12 Nišan erken dönem mezartaşından oluşuyor. Tüm mezar üstü anıtların Krupac'taki taş kırma tesisleri için 1976 yılında yeri değiştirilmiştir. Günümüzde bu alan ulusal anıt parkı bölgesi olarak belirlenmiştir.
- 31 Šefko Sulejmanović, *Mezarja i Nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012*, s. 224.
- 32 Mensur Malkić, *Stećci i Nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008*, s. 221.
- 33 Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906*, s. 9.
- 34 Adem Handžić, *O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću, Bošnjaci i islam, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998*, s. 56.
- 35 Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Knj.2., Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo 1913., s. 4.
- 36 Fotoğrafin kaynağı; nkp.ba. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.nkp.ba/nkp-ba-vam-donosi-naucno-is-azivacki-rad-o-najstarijem-nisanu-u-bih/> (Alindgi tarih 11.07.2017.) i klix.ba. Şuradan ulaşılabilir: <https://www.klix.ba/lifestyle/putovanja/legende-o-groblju-kod-ustikoline-zalosna-bukva-koja-se-ne-smije-dirati-i-grobovi-plemica-koji-su-primili-islam/160702094#12> (Alindgi tarih 10.12.2016.)
- 37 Fotoğrafin kaynağı, rogatica-bh.blogspot.com. Şuradan ulaşılabilir: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2012/01/ovaj-stari-turski-nisan-nalazi-se-u.html> (Alindgi tarih 12.05.2016.)
- 38 Bu mezar taşı, Saraybosna'daki Ulusal Müze'nin bahçesinde bulunmaktadır. Mezar taşında şunlar yazılmaktadır: I pogibe na bo (boju) despotovu. A she bil (e)g Mahmuta Brtankovića sa svojoj baštine (i) Potrovu polju. Da je bl(go)skovena ruka ko (koja) siječe i pisa. Metnin kaynağı: Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Şuradan ulaşılabilir: <http://dizbi.hazu.hr/object/2126> (Alindgi tarih 23.03.2017.)
- 39 Fetih döneminden Stop köyünde Topčo-Sinanpaşa'ya ait şehit mezar taşı, Žepa'nın Trulež köyü Trojan mezarlığı. Fotoğrafin kaynağı: rogatica-bih.blogspot.com. Nišan Topčo Sinan paše, Yayınlanma tarihi: 15.04.2018. Şuradan ulaşılabilir: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2018/04/nisan-topco-sinanpase.html> (Alindgi tarih 06.05.2018)
- 40 Orta Çağ yontma geleneğine göre oluşturulmuş mezar taşı, Stećaklardan özellikler içermektedir; el, kılıç, soğan, yarım ay, nesne görüntüleri, elma diye isimlendirilen yuvarlak çıkıntılar. Bosna Hersek anıtlarını koruma komitesi: 04 Haziran 2012 tarihli oturumunda 05.2-2.3-73/12-16 sayılı karar ile bu mezar taşlarını BiH in ulusal anıtları olarak beyan etmiştir. Aynı karar BiH resmi gazetesinin 74/12 sayısında ilan edilmiştir.
- gi-bosnjacki-nisani-2/(Accessed on 05.06.2017.)
- 26 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939*, p. 31.
- 27 Mensur Malkić, *Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008*, p. 221.
- 28 The necropolis consists of 21 stećak tombstones and 12 early-stage nišan tombstones. All the tombstones were moved in 1976 from their original location due to the opening of the quarry in Krupac. Today, this site is designated as a National Monument.
- 29 Šefko Sulejmanović, *Mezarja i nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012*, p. 224.
- 30 Mensur Malkić, *Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008*, p. 221.
- 31 Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906*, p. 9.
- 32 Adem Handžić, *O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću, Bošnjaci i islam, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998*, p. 56.
- 33 Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Knj.2., Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo 1913., p. 4.
- 34 Photos taken from nkp.ba. Available at: <http://www.nkp.ba/nkp-ba-vam-donosi-naucno-istrazivacki-rad-o-najstarijem-nisanu-u-bih/> (Accessed on 11.07.2017.) i klix.ba. Available at: <https://www.klix.ba/lifestyle/putovanja/legende-o-groblju-kod-ustikoline-zalosna-bukva-koja-se-ne-smije-dirati-i-grobovi-plemica-koji-su-primili-islam/160702094#12> (Accessed on 10.12.2016.)
- 35 Photo taken from rogatica-bh.blogspot.com. Available at: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2012/01/ovaj-stari-turski-nisan-nalazi-se-u.html> (Accessed on 12.05.2016.)
- 36 Nišan is in the garden of the National Museum in Sarajevo. The inscription on the sight reads: „I pogibe na bo (boju) despotovu. A she bil(e)g Mahmuta Brtankovića sa svojoj baštine (i) Potrovu polju. Da je bl(go)skovena ruka ko (koja) siječe i pisa.“ Caption text taken from: Digital Collection of the Croatian Academy of Sciences and Arts. Available at: <http://dizbi.hazu.hr/object/2126> (Accessed on 23.03.2017.)
- 37 The martyr's nišan of Topčo-Sinan pasha from the Feth (Coquest) period in the village of Stop, the village of Trulež on the Trojan cemetery located in Žepa. Photos taken from: rogatica-bih.blogspot.com. Nišan Topčo Sinan paše, Posted 15.04.2018. Available at: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2018/04/nisan-topco-sinanpase.html> (Accessed on 06.05.2018)
- 38 Nišan with pronounced influence of the medieval stonemasonry tradition. It contains symbolic representations from the stećak tombstones: hand, sword, bow, crescent moon, depictions of living beings, as well as round protrusions, so-called. "apples". The Commission for the

- tus-simbola-drzave (Pristupio 05.04.2016.) Motive sa ljliljanom, osim na nišanima, možemo pronaći i u ukrasnoj arhitekturi. Tako motive ljliljana možemo vidjeti iznad mihraba džamije Husejnije u Gradačcu. Simbol ljliljana možemo vidjeti u nekoliko sarajevskih džamija (Begova, Careva, Ferhadija, Ali-pašina, Jahja-pašina, Magribija). U Magribija džamiji ljliljan je isklesan na portalu, a ponavlja se i na mihrabu. Ljliljan koji se nalazi na mimeri Jahja-pašine džamije u Sarajevu izrađen je od kamena i svojim dizajnom veoma liči na ljliljan sa bosanskog graba.
- 41 Arapaski natpis na lijevom nišanu: "El-merhum Adem" u najkraćem prijevodu "merhum" je onaj kome se Bog smilovalo, dok je na desnom nišanu vidljiva hidžretska 1218. godina što se odnosi na kraj 18 stoljeća. Fotografije preuzete sa <http://mlicanin.weebly.com/mlike-i-dzamija.htm> i <http://aljabakphoto.blogspot.com/2014/05/nadgrobnni-spomenik-sa-ljliljanom.html> (Pristupio 05.04.2016.)
- 42 Tarih (tur.) - rok, čas, doba, historija, događaj.
- 43 U Bosni se za arebicu koristio i naziv matufovica ili matufovača, dok se u vjerskoj nastavi koristio naziv mektebica. Na ovom pismu u Bosni je nastala i autentična alhamijado književnost. Književnost pisana arebicom, pisana ju u stihu i prozi i uglavnom vjerskog sadržaja. Tu se ističu ilahije i kaside kao i patriotska lirika. U prozi su pisani mahzari i arzuhali, jedan oblik priča i legendi. Ovo pismo koristilo se od 15. do 20. stoljeća. Zadnja knjiga štampana je ovim pismom 1941. godine. Riječ je o knjizi M. S. Serdarevića, Fikuhul-ibadat. Više o ovom djelu na: www.turkcebilgi.com. Dostupno na: https://www.turkcebilgi.com/bosna_arap_alfabesi (Pristupio 30.09.2017.)
- 44 Salkić, Ekrem. Babin mezar na lokalitetu Babina luka. Nezavisni kalesijski portal. Posted 09.10.2013. Dostupno na: <http://www.nkp.ba/wp-content/uploads/2013/10/%E2%80%9CBabin-mezar%E2%80%9D.pdf> (Pristupio 05.06.2017.)
- 45 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 221 - 222.
- 46 Alija Bejtović, Spomenici osmanlijske kulture u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut, Sarajevo, 1956., str. 285.
- 47 Pašić, Ibrahim. Riješena misterija neobičnog nišana u arheološkom parku na At Mejdanu. Faktor, Posted 16.02.2016. Dostupno na: <https://www.faktor.ba/vijest/stav-rijesena-misterija-neobicnog-nisana-u-arheoloskom-parku-na-at-mejdanu-foto-167544> (Pristupio 05.06.2017.)
- 48 Fotografija preuzeta sa: <http://canov.jergym.cz/vyhledav/varian10/bos/bos2.htm> (Pristupio 05.04.2016.)
- 49 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, God. XXXI, br. 195, februar 2006., str.75.
- 50 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., str. 176.
- 51 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 222.
- 52 Na nišanu na desnoj fotografiji vidljiva je 1176. hidžretska (1762.) godina. Ukrašeni ženski nišan ukazuje na mezar Mezar taşi bölgeden alınarak Saraybosna Şehir Müzesine götürülmüştür ve Bursa Bezistanında sergidedir. Fotoğrafın alıntı yeri http://old.kons.gov.ba/main.php?id_suct=6@lang=1@action=view@id=2812 (Alındığı tarih 22.07.2017.)
- 41 Fotoğrafın kaynağı; bosnjaci.wordpress.com. Şuradan ulaşılabilir: <https://bosnjaci.wordpress.com/2013/12/03/bosnjaci-i-ljliljan/> (Alındığı tarih 23.03.2016.)
- 42 Latince. *Lilium bosniacum*
- 43 *Yüzüün bulunması Zgošća bölgesinde Kakanj yakınlarındaki arkeolojik kazı araştırmalarında oldu. Bulunan altınlar Orta Çağ Bosnasına aittir. Fotoğrafın kaynağı: http://www.angelfire.com/his5/profesorkh/ljliljani.html i https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-kaknju-pronadjen-srednjovjekovni-zlatni-pecatni-prsten-sa-ljliljanom/130306126#1* (Alındığı tarih 05.04.2016.)
- 44 Fotoğrafın kaynağı: flickr.com. Şuradan ulaşılabilir: <https://www.flickr.com/photos/92591106@N06/8453194413/in/photos.eam/> (Alındığı tarih 22.01.2018.)
- 45 Fotoğraf, Tuzla civarında bulunan 18. yüzyıldan kalma bir zambakla birlikte bir mezar taşını göstermektedir. Fotoğrafın kaynağı [avaz.ba](http://avaz.ba/vijesti/teme/176954/ljliljan-i-pravno-i-historijski-ima-status-simbola-drzave). dir ve şuradan ulaşılabilir: <https://avaz.ba/vijesti/teme/176954/ljliljan-i-pravno-i-historijski-ima-status-simbola-drzave> (Alındığı tarih 05.04.2016.) Mezar taşlarında, zambaklı motifler dekoratif mimaride bulunabilir. Bu şekilde, Gradačac'taki Husejnija Camii'nin mihrabının üzerinde zambak motifleri görülebilir. Zambak sembolleri Saraybosna'daki birkaç camide görülebilir (Begova, Careva, Ferhadija, Ali-pašina, Jahja-pašina, Magribija). Magribija camisinde zambak portalda yontulmuş olarak bulunur, ayrıca mihrap ta da görülmektedir. Saraybosna'daki Jahja-paşa Camisi'nin mimerinde bulunan zambak taştan yapılmıştır ve Bosna arması zambağına çok benzemektedir.
- 46 Soldaki mezar taşında yazılı Arapça kitabe: "El-merhum Adem". En kısa şekliyle çevrildiğinde "merhum", Tanrı'nın merhamet gösterdiği kişidir; sağdaki mezar taşında ise Hicri Takvime göre 18. yüzyılın sonunu ifade eden 1218 yılı yazılıdır. Fotoğrafın kaynağı <http://mlicanin.weebly.com/mlike-i-dzamija.htm> i <http://aljabakphoto.blogspot.com/2014/05/nadgrobnni-spomenik-sa-ljliljanom.html> (Alındığı tarih 05.04.2016.)
- 47 Tarih (türkçe.) - süre, an, dönem, tarih, olay.
- 48 Bosna'da matufoviça veya matufovača arebica için kullanılır, dini eğitimde ise mektebica olarak isimlendirilir. Bu harflerle Bosna'da özgün alhamijado edebiyatı oluşturulmuştur. Arebica yazılan edebiyat, şiir ve nesir olarak yazılmıştır ve çoğunlukla dini içeriklidir. Bunlar ilahiler ve kasideler ve de vatanseverlik şiirlerdir. Hikaye ve efsane şeklindeki mahzarlar ve arzuhaller, nesir olarak yazılmıştır. Bu yazı 15.yy ve 20.yy arası kullanılmıştır. Bu harflerle yazılan son kitap 1941'de basılmıştır. Kitabın adı M. S. Serdarević'in yazdığı Fikuhul-ibadat tır. Bu konuda daha fazla bilgi için: www.turkcebilgi.com. Şuradan ulaşılabilir: https://www.turkcebilgi.com/bosna_arap_alfabesi (Alındığı tarih 30.09.2017.)
- 49 Salkić, Ekrem. Babin mezar na lokalitetu Babina luka. Nezavisni kalesijski portal. Yayınlanma tarihi: 09.10.2013. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.nkp.ba/wp-content/uploads/2013/10/%E2%80%9CBabin-mezar%E2%80%9D.pdf> (Alındığı tarih 05.06.2017.)
- Preservation of National Monuments of Bosnia and Herzegovina, at the session held on June 4, 2012, adopted the Decision No. 05.2-2.3-73 / 12-16, declaring these nišan tombstones as a national monument of Bosnia and Herzegovina. The same decision was published in the Official Gazette of BiH, No. 74/12. The nišan was removed from its original location and transferred to the Sarajevo City Museum, and is currently on permanent display in Brusa Bezistan. Photos taken from old.kons.gov.ba. Available at: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2812 (Accessed on 22.07.2017.)
- 39 Photo taken from bosnjaci.wordpress.com. Available at: <https://bosnjaci.wordpress.com/2013/12/03/bosnjaci-i-ljliljan/> (Accessed on 23.03.2016.)
- 40 lat. *Lilium bosniacum*
- 41 The ring was found during archaeological excavations at the site of Zgošća near Kakanj, while the gold pieces are from the time of medieval Bosnia. Photos taken with: <http://www.angelfire.com/his5/profesorkh/ljliljani.html> i <https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-kaknju-pronadjen-srednjovjekovni-zlatni-pecatni-prsten-sa-ljliljanom/130306126#1> (Accessed on 05.04.2016.)
- 42 Photo taken from: flickr.com. Available at: <https://www.flickr.com/photos/92591106@N06/8453194413/in/pho-tostream/> (Accessed on 22.01.2018.)
- 43 The photograph shows a nišan with an 18th century lily found in the vicinity of Tuzla. The photograph of the nišan was taken from avaz.ba. Available at: <https://avaz.ba/vijesti/teme/176954/ljliljan-i-pravno-i-historijski-ima-status-simbola-drzave> (Accessed on 05.04.2016.) Except on the nišan tombstones, the motifs with lily can be found in decorative architecture. Thus, the motifs of the lilies can be seen above the mihrab of the Husejnija mosque in Gradačac. The symbol of the lilies can be seen in several mosques in Sarajevo (Begova, Careva, Ferhadija, Ali-pašina, Jahja-pašina, Magribija). In the Magribi mosque, the lily is carved on the portal and is repeated on the mihrab. The lily found on the member of the Jahja-pasha mosque in Sarajevo is made of stone and looks very much like a lily from the Bosnian coat of arms.
- 44 Arabic inscription on the left nišan: "El-merhum Adem". In the shortest translation "merhum" is the one on whom God has shown mercy, while in the right nišan there is a year 1218 according to the Hijri Calendar, referring to the end of the 18th century. Photos taken from: <http://mlicanin.weebly.com/mlike-i-dzamija.htm> i <http://aljabakphoto.blogspot.com/2014/05/nadgrobnni-spomenik-sa-ljliljanom.html> (Accessed on 05.04.2016.)
- 45 Tarih (tur.) - deadline, moment, period, history, event.
- 46 In Bosnia, the name matufovica or matufovača was used for arebica, while in religious instruction the name mektebica was used. On this letter authentic alhamijado literature was created in Bosnia. The literature written in arebica is written in verse and prose and is mostly of religious content. This is where ilahis and the kassidas stand out as well as the patriotic lyrics. Mahzars and arzuhals, a form of stories and legends, are written in prose. This letter was used from the 15th to the 20th centuries. The last book in this letter was printed in 1941. It is the book Fikuhul-ibadat by M. S. Serdarevic. More about this work

- djevojke. Više vidjeti u: Mehmed Mujezinović, Stari Alifakovac u Sarajevu, "Naše starine", Sarajevo, 1962., str. 126.
- 53 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, op.cit., str. 75.
- 54 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, op. cit., str. 5.
- 55 Više o materijalima za izradu nišana na:rogatica-bih.blogspot.com, Nišani, Posted 14.04.2011. Dostupno na: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2011/04/nisani.html> (Pristupio 17.07.2016.) i Najveći poznati nišan u Bosni, Posted 10.06.2014. Dostupno na: <https://bosnjaci.wordpress.com/2014/06/10/najveci-poznati-nisan-u-bosni/> (Pristupio 17.07.2016.)
- 56 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 221.
- 57 Za vrijeme dominacije Vizantije Skoplje je bilo poznato pod imenom Skupi. Osmanlije su osvojile Skoplje 1392. godine i od tada nosi naziv Uskup (tur.Üsküb). Za vrijeme osmanske vladavine Skoplje je bilo glavni grad Kosovskog vilajeta.
- 58 Vejsel, Hamza. Od čisto bogumilskih stećaka do čisto islamskih nišana,Posted 21.11.2016. Dostupno na:<http://www.info-ks.net/bosnjaci/historija/71884/od-cisto-bogumilskih-stecaka-do-cisto-islamskih-nisana>(Pristupio05.06.2017.)
- 59 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, op. cit., str.75.
- 60 Fotografije nišana preuzete sa: <http://www.palelive.com/tragom-starog-grada-hodidjed/> i <http://mapio.net/pic/p-90117413/> (Pristupio 17.09.2016.)
- 61 Predaju o didovom štapu obradio je u svom romanu Tajna bosanskog štapa pisac Enes Ratuškić. U hijerahiji Crkve bosanske postojale su tri titule; gost, starac i djed ili did.
- 62 Mehmed Mujezinović, Musafirhana i tekija Isa-bega Is-hakovića u Sarajevu, Naše starine, III, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966., str.246.
- 63 Ahmed Mehmedović, Vakufi sa područja općina Stari Grad i Centar Sarajevo, nekad i sad, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo 2014., str.28. Arheološka istraživanja lokaliteta tekije na Bentbaši u dva navrata su vršili Margarita Gavrilović i Hasan Čeman, koji je uspješno locirao temelje objekta tekije o čemu je napisao zapažene radove.
- 64 Šefik Bešlić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., str. 60.
- 65 Fotografija buzdovana preuzeta sa printertest.com. Dostupno na: <https://www.pinterest.com/pin/520658406902747900/> (Pristupio 25.04.2017.)
- 66 Fotografija preuzeta sa wikipedija.org. Dostupno na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Davul> (Pristupio 22.07.2017.)
- 67 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011 godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., str. 174.
- 68 Husref Redžić, Islamska umjetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija-Beograd, Spektar-Zagreb, Prva književna komu-
- 50 Mensur Malkić, Stećci i Nišani, "Takvim 2009. Yılı için", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., sayfa. 221 - 222.
- 51 Alija Bejtić, Spomenici osmanlijske kulture u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut, Sarajevo, 1956, s. 285.
- 52 Pašić, Ibrahim. Riješena misterija neobičnog Nišana u arheološkom parku na At Mejdanu. Faktor, Yayınlanma tarihi: 16.02.2016. Şuradan ulaşılabilir: <https://www.faktor.ba/vijest/stav-rijesena-misterija-neobicnog-nisana-u-arheoloskom-parku-na-at-mejdanu-foto-167544> (Alındığı tarih 05.06.2017.)
- 53 Fotoğrafin kaynağı: <http://canov.jergym.cz/vyhledav/varian10/bos/bos2.htm> (Alındığı tarih 05.04.2016.)
- 54 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most",Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, God. XXXI, br. 195, Şubat 2006, s.75.
- 55 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010, s. 176.
- 56 Mensur Malkić, Stećci i Nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008, s. 222.
- 57 Sağ fotoğraftaki mezar taşında hicri 1176 (1762.) yılı görül-mektedir. Süslü kadın mezar taşı genç kız mezarında görül-mektedir. Fazla bilgi için bakınız: Mehmed Mujezinović, Stari Alifakovac u Sarajevu, "Naše starine", Sarajevo, 1962, sayfa. 126.
- 58 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most",Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, op.cit., s. 75.
- 59 a.g.e., s.5
- 60 Nişan yapımı konusunda daha fazla bilgi için: rogatica-bih.blogspot.com, Nişani, Yayınlanma tarihi: 14.04.2011. Şuradan ulaşılabilir: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2011/04/nisani.html> (Alındığı tarih 17.07.2016.) i Najveći poznati Nişan u Bosni, Yayınlanma tarihi: 10.06.2014. Şuradan ulaşılabilir: <https://bosnjaci.wordpress.com/2014/06/10/najveci-poznati-nisan-u-bosni/> (Alındığı tarih 17.07.2016.)
- 61 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 221.
- 62 Bizans döneminin etkin olduğu zamanda Üsküp'ün ismi Skupi olarak biliniyordu. Osmanlılar Üsküp'ü 1392 yılında egemenliğine aldı ve o zamandan sonra isim Uskup (Türkçe.Üsküb) olarak değişti. Osmanlı yönetimi döneminde Üsküp Kosova vilayetinin baş şehri idi.
- 63 Üsküp mezar taşı.
- 64 Vejsel, Hamza. Od čisto bogumilskih stećaka do čisto islamskih nišana,Yayınlanma tarihi: 21.11.2016. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.info-ks.net/bosnjaci/historija/71884/od-cisto-bogumilskih-stecaka-do-cisto-islamskih-nisana>(Alındığı tarih05.06.2017.)
- 65 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, op. cit., s.75.
- 66 Fotoğrafin kaynağı: <http://www.palelive.com/tragom-starog-grada-hodidjed/> i <http://mapio.net/pic/p-90117413/> (Alındığı tarih 17.09.2016.)
- 67 Did'in çubuğu hakkındaki efsane Enes Ratkusic tarafından yazılan Bosna Çubuğunun Sırrı adlı romanda detaylandırıldı.
- at: www.turkcebilgi.com. Available at: https://www.turkcebilgi.com/bosna_arap_alfabesi (Accessed on 30.09.2017.)
- 47 Ekrem Salkić, Babin mezar na lokalitetu Babina luka. Nezavisni kalesijski portal. Posted 09.10.2013. Available at: <http://www.nkp.ba/wp-content/uploads/2013/10/%E2%80%9CBabin-mezar%E2%80%9D.pdf> (Accessed on 05.06.2017.)
- 48 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. Godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 221 - 222.
- 49 Alija Bejtić, Spomenici osmanlijske kulture u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut, Sarajevo, 1956., p. 285.
- 50 Ibrahim Pašić, Riješena misterija neobičnog nišana u arheološkom parku na At Mejdanu. Faktor, Posted on 16.02.2016. Available at: <https://www.faktor.ba/vijest/stav-rijesena-misterija-neobicnog-nisana-u-arheoloskom-parku-na-at-mejdanu-foto-167544> (Accessed on 05.06.2017.)
- 51 Photo taken from: <http://canov.jergym.cz/vyhledav/varian10/bos/bos2.htm> (Accessed on 05.04.2016.)
- 52 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, God. XXXI, br. 195, februar 2006, p. 75.
- 53 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., p. 176.
- 54 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. Godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 222.
- 55 On the nişan in the right photo Hijri year 1176 (1762) is visible. A decorated female nişan indicates a cemetery of a girl. See more at: Mehmed Mujezinović, Stari Alifakovac u Sarajevu, "Naše starine", Sarajevo, 1962., p. 126.
- 56 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, op.cit., p. 75.
- 57 Ibid. 5.
- 58 More about the materials for making nişans at: rogatica-bih.blogspot.com, Nišani, Posted 14.04.2011. Available at: <http://rogatica-bih.blogspot.com/2011/04/nisani.html> (Accessed on 17.07.2016.) i Najveći poznati nişan u Bosni, Posted 10.06.2014. Available at: <https://bosnjaci.wordpress.com/2014/06/10/najveci-poznati-nisan-u-bosni/> (Accessed on 17.07.2016.)
- 59 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 221.
- 60 During the Byzantine reign, Skopje was known as Skupi. The Ottomans conquered Skopje in 1392 and have since been called the Uskup (tur.Üsküb). During the Ottoman rule, Skopje was the capital of the Kosovo Province.
- 61 Skopjan nişani
- 62 Vejsel, Hamza. Od čisto bogumilskih stećaka do čisto islamskih nišana, Posted on 21.11.2016. Available at na:<http://www.info-ks.net/bosnjaci/historija/71884/od-cisto-bogumilskih-stecaka-do-cisto-islamskih-nisana> (Accessed on 05.06.2017.)
- 63 Meho Čaušević, Umjetnost bašluka, "Most", Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, op. cit., p.75.
- 64 Photos taken from: <http://www.palelive.com/tragom-starog-grada-hodidjed/>

- na-Mostar, 1982., str. 129.
- 69 Natpisi na nišanima iz 18. i 19. stoljeća u haremu Musala u Bosanskoj Gradišci. Teskt i prevod natpisa peuzet iz odluke Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, broj: 06.3-2.3-73/12-8 od 27. marta 2012. godine.
- 70 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011 godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., str. 175.
- 71 Vejsel, Hamza. Od čisto bogumilskih stećaka do čisto islamskih nišana, Posted 21.11.2016. Dostupno na: <http://www.info-ks.net/bosnjaci/historija/71884/od-cisto-bogumilskih-stecaka-do-cisto-islamskih-nisana> (Pristupio 05.06.2017.)
- 72 Šefko Sulejmanović, Mezarja i nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012., str. 224.
- 73 Agović, Mersada Nuruddina. Šehidski i drugi bošnjački nišani. Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/> (Pristupio 05.06.2017.)
- 74 Fotografija preuzeta sa radiosarajevo.ba. Dostupno na: <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/na-mezarju-kovacevci-pronadeni-nisani-stariji-od-400-godina/225753> (Pristupio 25.06.2016.)
- 75 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., str. 174.
- 76 Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., str. 59.
- 77 Halilović, Abdulah. Žepa, bogata sehara kulturne baštine. Preporod islamske infomativne novine. Posted 01.11.2016. Dostupno na: <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/magazin/item/5084-zepa-bogata-sehara-kulturne-bastine> (Pristupio 18.12.2017)
- 78 Prema kazivanju Enesa Kapei Harisa Hasanagića iz Sarajeva. Zabilježio Nihad Klinčević, 23.11., i 25.11.2015. godine.
- 79 Nišani se nalaze na lokacijama: Dejčići na Bjelašnici; Kovačevci kod Glamoča; Gornja Tuzla; Palavre kod Kalesije; Turovi kod Trnova; Donja Raštelić kod Hadžica; Hajderovići kod Zavidovića; Visoko. Foto: Nihad Klinčević, slika 74a., 74e., 74f., 74g., 74h., 74k., Arif Kovačević, slika 74b., 74c., 74d., Jasmin Mehić, slika 74i.
- 80 Period Fetha traje od 1463. do 1480. godine.
- 81 Šefko Sulejmanović, Mezarja i nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012., str. 224.
- 82 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 221.
- 83 Mirnes Hasanspahić, Nišani i stara mezarja na olovskom području, naučno-istraživački rad, "Glasnik Rijasetu Islam-
Bosna Kilise hiyerarşisinde üç başlık vardı; Gost (konuk), Starac (yaşlı adam) ve Djed veya Did (büyükbaba).
- 68 Tekke, dervişlerin (Sufiler) dini törenleri yapmak için topladıkları dini bir kurumdur.
- 69 Mehmed Mujezinović, Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu, Naše starine, III, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, s. 246.
- 70 Ahmed Mehmedović, Vakufi sa područja općina Stari Grad i Centar Sarajevo, nekad i sad, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufskadirekcija Sarajevo, Sarajevo 2014., s. 28. Margarita Gavrilović ve Hasan Ćeman Bentbaşa'daki Tekke'nin arkeolojik araştırmasını yaptı ve tekkenin temellerini belirleyip bu konuda kayda değer eserler yazdılar.
- 71 Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., s. 60.
- 72 Fotoğrafın kaynağı: [printerest.com. Şuradan ulaşılabilir: http://www.pinterest.com/pin/520658406902747900/](http://www.pinterest.com/pin/520658406902747900/) (Alındığı tarih 25.04.2017.)
- 73 Fotoğrafın kaynağı: [wikipediya.org. Şuradan ulaşılabilir: http://en.wikipedia.org/wiki/Davul](http://en.wikipedia.org/wiki/Davul) (Alındığı tarih 22.07.2017.)
- 74 Mitrak, ritim için kullanılan küçük bir perküsyon davuludur.
- 75 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011 godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., s. 174.
- 76 Husref Redžić, Islamska umjetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija-Beograd, Spektar-Zagreb, Prva književna komuna-Mostar, 1982, s. 129.
- 77 Bosanska Gradiška'daki Musala haremında 18. ve 19. yüzyıldan kalma Nişan mezar taşları üzerine yazıtlar. BIH Ulsal Anıtlarını Koruma Komisyonu'nun 27 Mart 2012 tarihli 06.3-2.3-73 / 12-8 numaralı kararından alınan yazıtın metni ve çevirisi. *(Boşnakça alfabenin Arapça harflerle uyarlanmış alfabe. tercümanın notu)
- 78 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011 godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010, sayfa. 175.
- 79 Vejsel, Hamza. Od čisto bogumilskih stećaka do čisto islamskih nišana, Yayınlanma tarihi: 21.11.2016. Şuradan ulaşılabilir: <http://www.info-ks.net/bosnjaci/historija/71884/od-cisto-bogumilskih-stecaka-do-cisto-islamskih-nisana> (Alındığı tarih 05.06.2017.)
- 80 Šefko Sulejmanović, Mezarja i nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012, sayfa. 224.
- 81 Agović, Mersada Nuruddina. Šehidski i drugi bošnjački Nişani. Dünya Boşnak kongresi. Yayınlanma tarihi: 18.03.2013. Şuradan ulaşılabilir: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/> (Alındığı tarih 05.06.2017.)
- 82 Fotoğrafın kaynağı: [radiosarajevo.ba. Şuradan ulaşılabilir: https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/na-mezarju-kovacevci-pronadeni-nisani-stariji-od-400-godina/225753](https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/na-mezarju-kovacevci-pronadeni-nisani-stariji-od-400-godina/225753) (Alındığı tarih 25.06.2016.)
- og-grad-hodidjed/ i <http://mapio.net/pic/p-90117413/> (Accessed on 17.09.2016.)
- 65 The legend about Did's stick was elaborated by writer Enes Ratkusic in his novel The Secret of the Bosnian Stick. There were three titles in the hierarchy of the Bosnian Church; Gost (guest), Starac (old man) and Djed or Did (grandfather).
- 66 The tekke is a religious institution where dervishes (Sufis) gather and perform religious ceremonies.
- 67 Mehmed Mujezinović, Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu, Naše starine, III, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966., p. 246.
- 68 Ahmed Mehmedović, Vakufi sa područja općina Stari Grad i Centar Sarajevo, nekad i sad, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo 2014., p. 28. Archaeological research of tekke's location at Bentbasa were carried out on two occasions by Margarita Gavrilović and Hasan Ćeman, who successfully located the foundations of the tekke object and wrote remarkable works about it.
- 69 Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., p. 60.
- 70 The photography of the mace taken from [printerest.com](http://www.pinterest.com/pin/520658406902747900/). Available at: <https://www.pinterest.com/pin/520658406902747900/> (Accessed on 25.04.2017.)
- 71 Photo taken from: [wikipediya.org](http://en.wikipedia.org/wiki/Davul). Available at: <https://en.wikipedia.org/wiki/Davul> (Accessed on 22.07.2017.)
- 72 Mitrak is a small percussion drum for rhythm.
- 73 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011 godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., p. 174.
- 74 Husref Redžić, Islamska umjetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija-Beograd, Spektar-Zagreb, Prva književna komuna-Mostar, 1982., p. 129.
- 75 Inscriptions on nišan tombstones from the 18th and 19th centuries in the Musala harem in Bosanska Gradiška. Text and translation of the inscription taken from the decision of the Commission to Preserve National Monuments of BiH, number: 06.3-2.3-73 / 12-8 of 27 March 2012.
- 76 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011 godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., p. 175.
- 77 Vejsel, Hamza, Od čisto bogumilskih stećaka do čisto islamskih nišana, Posted 21.11.2016. Available at: <http://www.info-ks.net/bosnjaci/historija/71884/od-cisto-bogumilskih-stecaka-do-cisto-islamskih-nisana> (Accessed on 05.06.2017.)
- 78 Šefko Sulejmanović, Mezarja i nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012., p. 224.
- 79 Agović, Mersada Nuruddina. Šehidski i drugi bošnjački nišani. Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Available at: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/>

- ske zajednice u BiH", br. 5-6, Sarajevo, 2016., str. 419-420.
- 84 Alija Bejtić, Spomenici osmanlijske kulture u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut, Sarajevo 1956., str. 285.
- 85 Hivzija Hasandić, Spomenici islamske kulture u Prozoru, "Takvim za 1988. godinu", Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo 1988., str. 141 -142.
- 86 U sufijskoj tradiciji obilježava se Šebi Arus (u prevodu, "noć radosti" ili "nevjestina noć", svake godine 17. decembra, upravo na datum kada je tijelo Mevlane Dželaludina Rumija položeno u mezar.
- 87 Antun Hangi, Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906., str. 223.
- 88 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija, Sarajevo, 1939., str. 31.
- 89 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008. godine, str. 222.
- 90 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Sarajevo - Publishing, knjiga I, Sarajevo, 1998., str. 14 - 15.
- 91 Prema kazivanju Enesa Kape iz Sarajeva. Zabilježio Nihad Klinčević, 23.10.2015. godine.
- 92 Ivana Despotović, Posljednji majstor saruka u Sarajevu. Posted 12.08.2012. Dostupno na: <https://www.aa.com.tr/ba/%C5%BElivot/posljednji-majstor-saruka-u-sarajevu/344612> (Pristupio 12.10.2016.)
- 93 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op.cit., str.14-15.
- 94 Edin Urjan Kukavica, Derviške intuicije u Bosni i Hercegovini, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, God. XIX, broj 95., Zagreb 2010., str. 16.
- 95 Više u: Mehmed Mujezinović, Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu, Naše starine, III, Sarajevo, 1966., str. 248.
- 96 U Bosni postoje: Nakšibendijski, Kadirijski, Rifajijski, Helvetijski, Šazilijski i Mevlevijski red.
- 97 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 222.
- 98 Hu (ar. هُو), On, Allah dželešanuhu.
- 99 Fotografija preuzeta iz: Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, broj 95. godina XIX, Zagreb 2010., str.5.
- 100 Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, rođen je 1651. godine u Mostaru. Njegov otac bio je ugledni profesor. Mustafa se školovao u Istanbulu i nakon petnaest godina vratio se u Mostar gdje je postao muftija i profesor u Karađoz-begovoj medresi. Mustafa Ejubović predstavlja veoma uspješnog bošnjačkog intelektualca i pisca tog vremena, i najviše je pisao filozofsko-teološke traktate. Preselio je na drugi svijet 1708. godine u svojoj 57. godini.
- 101 Tesavuf ili Sufizam je islamska nauka koja se bavi odgojem duše i čišćenjem srca. Sufizam se često opisuje kao put, koji se u isto vrijeme odnosi i na izvor i na odredište. Putujući ovim putem, svaki sufija (derviš) stiže znanje is-
- 83 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim 2011. Yılı için", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., s. 174.
- 84 Šefik Bešlagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., s. 59.
- 85 Halilović, Abdulah Žepa, bogata sehara kulturne baštine. Preporod islamske infomativne novine. Yayınlanma tarihi: 01.11.2016. Available at: <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/magazin/item/5084-zepa-bogata-sehara-kulturne-bastine> (Alındığı tarih 18.12.2017)
- 86 Saraybosnalı Enes Kapo ve Haris Hasanagić'in beyanatlarına göre. 23.11. ve 25.11.2015. tarihinde Nihad Klinčević tarafından kaydedildi.
- 87 Nişanların bulunduğu bölge: Byelaşnitsa'da bulunan Deyçiği köyü; Glamoč yakınlarında Kovačevtsi; Gornja Tuzla; Kalesiya yakınlarında Palavre; Trnovo yakınlarında Turovi; Hacıyi yakınlarında Donya Raştelitsa; Zavidovići yakınlarında Hajderovići; Visoko. Foto: Nihad Klinčević, fotoğraf 74a., 74e., 74f., 74g., 74h, 74k., Arif Kovačević, Fotoğraf 74b., 74c., 74d., Jasmin Mehić, Fotoğraf 74i.
- 88 Fetihler 1463 yılından 1480 yılına kadar sürmüştür.
- 89 Šefko Sulejmanović, Mezarja i Nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012., sayfa. 224.
- 90 Mensur Malkić, Stećci i Nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008, s. 221.
- 91 Santrač, dikdörtgen bir birim halinde bir araya getirilmiş taş bloklardan yapılmış bir mezarlık çitidir.
- 92 Mirnes Hasanspahić, Nišani i stara mezarja na olovskom području, naučno-is. aživački rad, "Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH", br. 5-6, Sarajevo, 2016, s. 419-420.
- 93 Alija Bejtić, Spomenici osmanlijske kulture u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut, Sarajevo 1956, sayfa. 285.
- 94 Hivzija Hasandić, Spomenici islamske kulture u Prozoru, "Takvim za 1988. godinu", Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo 1988, s. 141 -142.
- 95 Şeb-i Arus, "Düğüün gecesı" veya "Sevinç gecesı" anlamına gelir. Sufi geleneğinde Hz. Mevlana'nın ölüm yıldönümü olan 17 Aralık'ta her sene anılır.
- 96 Antun Hangi, Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906, s. 223.
- 97 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija, Sarajevo, 1939, s. 31.
- 98 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008. godine, s. 222.
- 99 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Sarajevo - Publishing, knjiga I, Sarajevo, 1998., s. 14 - 15.
- 100 Saraybosna'dan Enes Kapo'nun beyanatına göre. Nihad Klinčević tarafından 23.10.2016. yılında yayımlandı.
- gi-bosnjacki-nisani-2/ (Accessed on 05.06.2017.)
- 80 Photo taken from radiosarajevo.ba. Available at: <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/namazarju-kovacevci-pronadeni-nisani-stariji-od-400-godina/225753> (Accessed on 25.06.2016.)
- 81 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., p. 174.
- 82 Šefik Bešlagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., p. 59.
- 83 Halilović, Abdulah Žepa, bogata sehara kulturne baštine. Preporod islamske infomativne novine. Posted 01.11.2016. Available at: <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/magazin/item/5084-zepa-bogata-sehara-kulturne-bastine> (Accessed on 18.12.2017)
- 84 According to Enes Kapo and Haris Hasanagić from Sarajevo. Recorded by Nihad Klinčević, 23.11. and 25.11.2015.
- 85 The nišans are located at the following locations: Dejčići on Bjelašnica; Kovačevci near Glamoč; Gornja Tuzla; Palavre near Kalesija; Turovi near Trnovo; Donja Raštelica near Hadžići; Hajderovići near Zavidovići; Visoko. Photo: Nihad Klinčević, picture 74a., 74e., 74f., 74g., 74h, 74k., Arif Kovačević, picture 74b., 74c., 74d., Jasmin Mehić, picture 74i.
- 86 The conquests lasted from 1463 to 1480.
- 87 Šefko Sulejmanović, Mezarja i nišani u Zvorniku i njegovoj okolini u vrijeme Osmanske vladavine, "Baština sjeveroistočne Bosne", Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, br. 5. Tuzla, 2012., p. 224.
- 88 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 221.
- 89 Santrač is a fence or a vault of a cemetery that is made of stone blocks that are assembled into a rectangular unit.
- 90 Mirnes Hasanspahić, Nišani i stara mezarja na olovskom području, naučno-istraživački rad, "Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH", br. 5-6, Sarajevo, 2016., p. 419-420.
- 91 Alija Bejtić, Spomenici osmanlijske kulture u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut, Sarajevo 1956, p. 285.
- 92 Hivzija Hasandić, Spomenici islamske kulture u Prozoru, "Takvim za 1988. godinu", Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo 1988., p. 141 -142.
- 93 The Sufi tradition commemorates Šebi Arus (translated, "night of joy" or "bride's night", every year on December 17, just on the date when Mevlana Jalaluddin Rumi's body was laid to the grave.
- 94 Antun Hangi, Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906., p. 223.
- 95 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija, Sarajevo, 1939., p. 31.
- 96 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008. godine, p. 222.

- tinske realnosti. Tarikat (ar. طريق turuq, mn. طريقه tariqah, "put" ili "način"; na tur. tarikat, mn. tarikatarlar) je islamski odnosno tasavufski ili derviški red.
- 102 Adem Handžić, O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u bosni u XV stoljeću, "Bošnjaci i islam-izbor tekstova", Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998., str. 57.
- 103 Više na: Televizija Sarajevo (2013), Čuvari tradicije-Tekije I, Posted 28.01.2016. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=m7XADnXF8PU> (Pristupio 06.05.2017.)
- 104 Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., str. 24.
- 105 Preuzeto iz: Alija Nametak, op. cit., str.26.
- 106 Edin Urjan Kukavica, Derviške intitucije u Bosni i Hercegovini, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, God. XIX, broj 95. Zagreb 2010., str. 18.
- 107 Više na: Televizija Sarajevo (2013), Čuvari tradicije-sedam turbeta za sedam deda, Posted 28.01.2016. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=kj_8JYaVFPE (Pristupio 06.05.2017.)
- 108 Muslihudin hadži Mustafa Čekrekčija uvakufio je zemljište za potrebe mezarja u današnjem Velikom parku. Još je izgradio i uvakufio džamiju pod Kovačima na Baščaršiji 1526. godine. O tome svjedoči i sačuvana vakufnama koja je jedini poznati pisani trag gdje se spominje ovaj dobrotvor.
- 109 Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuiddina Čekrekčije, Prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća, Državna štamparija, Sarajevo, 1938., str. 18-19.
- 110 Fotografija preuzeta iz: Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuiddina Čekrekčije, Prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća, str.19.
- 111 Hamdija Kreševljaković, op. cit., str.19.
- 112 Čekrkčija, čekrekčija, izv. iz tur. çikrikçi, zanatlija koji izrađuje predmete od drveta posebno čekrke (drvene kolature, motovila i drvene naprave za sukanje pamučnog i vunenog prediva). Preuzeto iz: Mirza Hasan Ćeman, Ferhad-begova džamija u Tešnju, Sarajevo 2012., str. 43-44.
- 113 Mirza Hasan Ćeman, op. cit., str. 43-44.
- 114 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija, Sarajevo, 1939., str. 31.
- 115 Fotografija preuzeta iz: Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, op. cit., str. 91.
- 116 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op. cit., str. 14-15.
- 117 Lijeva fotografija preuzeta iz: Mehmed Mujezinović, Stari Alifakovac u Sarajevu, "Naše starine", 1962., str. 124. Čelenka (tur.çelenk), srebrno a ponekad zlatno odlikovanje za iskazano junaštvo u obliku perjanice koja se nosila kao nakit na kapi.
- 118 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 222.
- 119 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op. cit., str. 14 - 15.
- 120 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", p. 222.
- 97 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Sarajevo - Publishing, knjiga I, Sarajevo, 1998., p. 14 - 15.
- 98 According to the Enes Kapo from Sarajevo. Posted by Nihad Klinčević on 10/23/2016.
- 99 Ivana Despotović, Posljednji majstor saruka u Sarajevu. Posted 12.08.2012. Available at: <https://www.aa.com.tr/ba/%C5%BEivot/posljednji-majstor-saruka-u-sarajevu/344612> (Accessed on 12.10.2016.)
- 100 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op.cit., p. 14-15.
- 101 Edin Urjan Kukavica, Derviške intitucije u Bosni i Hercegovini, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, God. XIX, broj 95., Zagreb 2010., p. 16.
- 102 More in: Mehmed Mujezinović, Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu, Naše starine, III, Sarajevo, 1966., p. 248.
- 103 In Bosnia there are: The Naqshibandi, Qadiri, Rifai, Halveti, Shazili, and Mevlevi orders.
- 104 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 222.
- 105 Hu (ar. هو), Him, Allahu ta'ala.
- 106 Photo taken from: Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, broj 95. godina XIX, Zagreb 2010., p. 5.
- 107 Mustafa Ejubovic - Sheikh Jujo, was born in 1651 in Mostar. His father was a distinguished professor. Mustafa was educated in Istanbul and after fifteen years returned to Mostar where he became a mufti and professor at Karadžoz-beg madrasa. Mustafa Ejubovic represents a very successful Bosniak intellectual and writer of the time, writing most philosophical-theological treatises. He died in 1708 while he was 57 years old.
- 108 Tasawwuf or Sufism is an Islamic science that deals with the upbringing of the soul and the purification of the heart. Sufism is often described as a path, at the same time referring to both the source and the destination. By traveling on this path, each Sufi (dervish) acquires the knowledge of true reality. Tarikat (ar. طريق turuq, pl. طريقه tariqah, "path" or "way"; in Turkish tarikat, pl. Tarikatlar) is an Islamic or Tasawwuf or dervish order.
- 109 Adem Handžić, O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u bosni u XV stoljeću, "Bošnjaci i islam-izbor tekstova", Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998., p. 57.
- 110 More at: Televizija Sarajevo (2013), Čuvari tradicije-Tekije I, Posted on 28.01.2016. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=m7XADnXF8PU> (Accessed on 06.05.2017.)
- 111 Šefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., p. 24.
- 112 Preuzeto iz: Alija Nametak, op. cit., p.26.
- 113 Edin Urjan Kukavica, Derviške intitucije u Bosni i Hercegovini, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, God. XIX, broj 95. Zagreb 2010., p. 18.
- 114 More at: Televizija Sarajevo (2013), Čuvari tradicije-sedam turbeta za sedam deda, Posted 28.01.2016. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=kj_8JYaVFPE (Alindgi tarih 06.05.2017.)
- 117 Muslihudin Hadži Mustafa Čekrekčija, bugünkü Büyük Park'taki mezarlık için araziyi vakfetmiştir. Ayrıca 1526'da Baščarşı'da Kovaci'da bir cami inşa edip vakfa dönüştürdü. Bu, bu hayırsverden bahsedildiği bilinen tek yazılı kanıt olan korunmuş vakifnameyle kanıtlanmaktadır.
- 101 Ivana Despotović, Posljednji majstor saruka u Sarajevu. 12.08.2012. Kaynağı: <https://www.aa.com.tr/ba/%C5%BEivot/posljednji-majstor-saruka-u-sarajevu/344612> (Alindgi tarih 12.10.2016.)
- 102 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op.cit., sayfa. 14-15.
- 103 Edin Urjan Kukavica, Derviške intitucije u Bosni i Hercegovini, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, God. XIX, broj 95, Zagreb 2010., s. 16.
- 104 Daha fazla: Mehmed Mujezinović, Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu, Naše starine, III, Sarajevo, 1966, s. 248.
- 105 Bosna'da Nakşibendi, Kadiri, Rifai, Halveti, Şazili ve Mevlevi tarikatları bulunuyor.
- 106 Mensur Malkić, Stećci i Nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., s. 222.
- 107 Hu (ar. هو), On, Allah dželeşanuhu.
- 108 Fotoğrafın kaynağı: Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, broj 95. godina XIX, Zagreb 2010, s. 5.
- 109 Mustafa Ejubović – Şeyh Jujo, 1651 yılında Mostar'da doğdu. Babası seçkin bir profesördü. Mustafa İstanbul'da eğitim gördü ve on beş yıl sonra Mostar'a döndü ve Karadžoz-beg medresesinde müftü ve profesör oldu. Mustafa Ejubovic, felsefi-teolojik incelemelerin çoğunu yazan, zamanının çok başarılı bir Boşnak entelektüeli ve yazardır. 1708'de 57 yaşındayken vefat etti.
- 110 Tasavvuf veya Sufizm, ruhun yetiştirilmesi ve kalbin arınması ile ilgilenen İslami bir bilimdir. Sufizm genellikle bir yol olarak tanımlanır, aynı zamanda hem kaynağa hem de hedefe atıfta bulunur. Bu yolda yolculuk ederek her Sufi (derviş) hakiki gerçekliğin bilgisine sahip olur. Tarikat (ar طريق turuq, çoğ طريقه tariqah, "yol"; Türkçe tarikat, çoğ. Tarikatlar) bir İslami veya Tasavvuf veya derviş tarikatıdır.
- 111 Adem Handžić, O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u bosni u XV stoljeću, "Bošnjaci i islam-izbor tekstova", Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo 1998, s. 57.
- 112 Daha fazla bilgi için: Televizija Sarajevo (2013), Čuvari tradicije-Tekije I, Yayınlanma tarihi: 28.01.2016. Şuradan ulaşılabilir: <https://www.youtube.com/watch?v=m7XADnXF8PU> (Alindgi tarih 06.05.2017.)
- 113 Şefik Bešliagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978., str. 24.
- 114 Aliya Nametak'in kitabından alıntı., s.26.
- 115 Edin Urjan Kukavica, Derviške intitucije u Bosni i Hercegovini, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, God. XIX, broj 95. Zagreb 2010, s. 18.
- 116 Fazla bilgi için: Televizija Sarajevo (2013), Čuvari tradicije-sedam turbeta za sedam deda, Yayınlanma tarihi: 28.01.2016. Şuradan ulaşılabilir: https://www.youtube.com/watch?v=kj_8JYaVFPE (Alindgi tarih 06.05.2017.)

- Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., str. 222.
- 121 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knj. 1., op. cit., str. 14 - 15.
- 122 Mensur Malkić, *Stećci i nišani*, op. cit., str. 222.
- 123 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, op. cit., str. 14 - 15.
- 124 Na lijevoj gornjoj fotografiji nalazi uzglavni nišan na mezaru Čelebi-age, bosanskog turnadžibaše (zapovjednika janjičarskih jedinica u Bosni). Nišan je podignut 1159. hidžretske (1746./1747.) godine. Više o ovoj lokaciji i prijevodu natpisa sa nišana može se naći u: Mujezinović, Mehmed, (1998.) *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, str. 414-415. Ova vrsta nišana označava mezare zapovjednika i titule turnadžibaša i serturnadžija. Turnadžibaša je janjičarski zapovjednik, dok je serturnadžijaaga bosanskih janičara. Janjičarske age serturnadžija osim ovih imaju i aginske nišane na svojim mezarima (vidjeti više o aginskim nišanima na ovom mjestu). Nišani u haremu Ferhad-pašine džamije u Sarajevu ukazuju nam da su na ovom mjestu sahranjivani predstavnici janjičarskog odžaka u Bosni. Njihovo sjedište nalazilo se na mjestu današnje katedrale. Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, br: 07.1-02-204/04-3od 04. 11. 2004. godine, koja je objavljena u "Službenom glasniku BiH", br.84/05., graditeljska cjelina, Ferhadija džamija ili Ferhad-begova džamija sa haremom u Sarajevu, proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.
- 125 Preuzeto iz: Alija Nametak, *Islamski spomenici kulture osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit. str. 24.
- 126 Ova vrsta nišana može obilježavati i titulu kajmakama ili miralaja. Saruk je tanko platno koje se omotava oko fesa u turban. Kajmakam je zastupnik vezira ili valije na nekoj dužnosti ili u nekoj upravnoj jedinici u Osmanskom carstvu. Kajmakam (tur. Kaymakam) i danas je naziv za namjesnike pokrajinskih okruga u Republici Turskoj. Miralaj odgovara današnjem vojnom činu pukovnik.
- 127 O činovničkom nišanu vidjeti u: Mustafa Sušić, *Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu"*, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., str. 177.
- 128 Divit (ar.) pernica sa mastionicom. Neizostavna oprema pisara i kaligrafa. To je posebno izrađen i ukrašen pribor za pisanje, koji u sebi objedinjuje posudu sa mastilom i pera za pisanje. Osim izrade službenih dokumenata (diploma-keteba) vršili su prepisivanje, tj. umnožavanje knjiga. Položaj pisara i kaligrafa u Osmanskom carstvu bio je veoma cijenjen. Fotografija nišana sa divitom preuzeta sa: <https://www.bastina.ba/index.php/multimedia/fotogalerije/mezarje-u-tulovicima> (Pristupio 22.07.2017.)
- 129 Fotografija divita preuzeta sa: <http://www.kismet.com/diGrasse/TurkishMuscowCostume.htm> (Pristupio 22.07.2017.)
- 130 Prema kazivanju Enesa Kape iz Sarajeva. Zabilježio Nihad Klinčević, 23.10.2015. godine.
- 131 Preuzeto iz: Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit., str. 24-25.
- 132 Nišani se nalaze na mezarima Mehmeda Spahe (1883-1939) i Alibega Firdusa (1864-1910).
- 118 *Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrečije, Prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća, Državna štamparija, Sarajevo, 1938, s. 18-19.*
- 119 *Fotoğraf kaynağı: Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrečije, Prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća, s. 19.*
- 120 *Hamdija Kreševljaković, op. cit., s.19.*
- 121 *Čekrkčija, çekrekçija. Çikrikçi, özellekle çekrke'den (pamuk ve yün ipliği bükme için tahta makaralar, makaralar ve tahta aletler) ahşap nesnelere yapılan zanaatkar. Kaynağı: Mirza Hasan Ćeman, Ferhad-begova džamija u Tešnju, Sarajevo 2012., s. 43-44.*
- 122 *Mirza Hasan Ćeman, op. cit., s. 43-44.*
- 123 *Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija, Sarajevo, 1939, s. 31.*
- 124 *Fotoğrafın kaynağı: Şefik Beşlagić, Nişani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, op. cit., s. 91.*
- 125 *Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op. cit., s. 14-15.*
- 126 *Çelenka (tur.çelenk), gümüş ve bazen altın süslemeli, şapka üzerine mücevher olarak giyilen tüy şeklindeki kahramanlık simgesi.*
- 127 *Soldaki fotoğrafın temin yeri: Mehmed Mujezinović, Stari Alifakovac u Sarajevu, "Naše starine", 1962, s. 124.*
- 128 *Mensur Malkić, Stećci i Nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008, s. 222.*
- 129 *Tug, Paşa'nın bayrağındaki at kuyruğu şeklinde, banş ve savaştta saygınlığın işarettir.*
- 130 *Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op. cit., s. 14 - 15.*
- 131 *Mensur Malkić, Stećci i Nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., s. 222.*
- 132 *Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op. cit., s. 14 - 15.*
- 133 *Mensur Malkić, Stećci i Nišani, op. cit., s. 222.*
- 134 *Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, op. cit., s. 14 - 15.*
- 135 *Sol üstteki fotoğrafta, Bosnalı bir turnaji-basha (Bosna'daki yeniçeri birliklerinin komutanı) olan Çelebi-ağa'nın mezarında bir mezar taşı vardır. Bu mezar taşı 1159 Hicri yılında (1746/1747) dikildi. Bu yer hakkında daha fazla bilgi ve mezar taşı yazıtlarının çevirisi şu adreste bulunabilir: Mujezinović, Mehmed, (1998.) Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, s. 414-415. Bu tür mezar taşları, komutanın mezarlıklarını ve turnaji-basha ve serturnadji unvanlarını gösterir. Turnaji-basha bir yeniçeri komutanı, serturnadji-aga ise Bosna yeniçerilerinin komutanıdır. Yeniçeri ağası ve serturnadji-aga'nın mezarlarında da aga mezar taşları vardır (bu alanda ağa nişanları hakkında daha fazla bilgi bulabilirsiniz). Saraybosna'daki Ferhad Paşa camiinin haremindeki mezar taşları bize Bosna'da yeniçerilerinin gömülü temsilcilerinin olduğunu göstermektedir. Ana merkezleri bugünkü katedralin bulunduğu yerdedi. Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun 4 Kasım 2004 tarih ve 07.1-02-204 / 04-3 sayılı BH Resmi Gazetesi, 84/05 sayılı mimarlık topluluğunda yayımlanan ka-*
- dam turbeta za sedam deda, Posted on 28.01.2016. Available at: https://www.youtube.com/watch?v=kj_8JYaVFPE (Accessed on 06.05.2017.)
- 115 Muslihudin Hadži Mustafe Čekrekčija turned into a waqf (Islamic pious foundation) land for the purposes of the cemetery in today's Grand Park. He also built and converted into a waqf a mosque under Kovaci in Baščaršija in 1526. This is evidenced by the preserved waqfname, which is the only known written evidence where this benefactor is mentioned.
- 116 Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrečije, Prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća, Državna štamparija, Sarajevo, 1938., p. 18-19.
- 117 Photo taken from: Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrečije, Prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća, p. 19.
- 118 Hamdija Kreševljaković, op. cit., p.19.
- 119 Čekrkčija, çekrekçija, org. from tur. çikrikçi, artisan making objects of wood in particularly of çekrke (wooden pulleys, reels and wooden devices for twisting cotton and woolen yarn). Taken from: Mirza Hasan Ćeman, Ferhad-begova džamija u Tešnju, Sarajevo 2012., p. 43-44.
- 120 Mirza Hasan Ćeman, op. cit., p. 43-44.
- 121 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija, Sarajevo, 1939, p. 31.*
- 122 Photo taken from: Şefik Beşlagić, Nişani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, op. cit., p. 91.
- 123 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op. cit., p. 14-15.*
- 124 Çelenka (tur.çelenk), a silver and sometimes gold decoration for expressed heroism in shape of feather worn as a jewelry on a cap.
- 125 Left photo taken from: Mehmed Mujezinović, Stari Alifakovac u Sarajevu, "Naše starine", 1962, p. 124.
- 126 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 222.
- 127 Tug is a mark in the shape of a horse's tail on the Pasha's flag, as a sign of dignity in peace and war.
- 128 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1., op. cit., p. 14 - 15.*
- 129 Mensur Malkić, Stećci i nišani, "Takvim za 2009. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008., p. 222.
- 130 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knj. 1, op. cit., p. 14 - 15.*
- 131 Mensur Malkić, Stećci i nišani, op. cit., p. 222.
- 132 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, op. cit., p. 14 - 15.*
- 133 In the top left photo, there is a head nišan on the grave of Celebi-aga, a Bosnian turnaji-basha (commander of janissary units in Bosnia). Nišan was erected in the 1159 Hijri year (1746/1747). More about this location and the translation of the nišan inscriptions can be found in: Mujezinović, Mehmed, (1998.) *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, p. 414-415. This type of nišan marks the cemeteries of the commander and the titles of turnaji-basha and serturnadji. The Turnaji-basha is a janissary

- 133 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knj. 1., op. cit. str. 14 - 15.
- 134 Mensur Malkić, Stećci i nišani, op. cit., str. 222.
- 135 Mensur Malkić, Stećci i nišani, op. cit., str. 222.
- 136 Fotografija preuzeta sa: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muslimske_nahrobni_kameny_u_Pecigradu,_starsi_kousky.jpg (Pristupio 22.07.2017.)
- 137 Fotografija preuzeta sa stav.ba. Dostupno na: <http://stav.ba/krajiski-muslimanski-nisani-klesarsko-umijece-vrijednih-neimara/> (Pristupio 24.05.2018.)
- 138 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., str. 178.
- 139 Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, broj: 07.2-02-65/05-4 od 15. marta 2006. godine, ovi nišani proglašeni su nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Objavljeno u "Službenom glasniku BiH", broj 63/06.
- 140 Asmir Sijamhodžić, Krajiški muslimanski nišani-klesarsko umijeće vrijednih neimara, stav.ba. Posted 23.05.2018. Dostupno na: <http://stav.ba/krajiski-muslimanski-nisani-klesarsko-umijece-vrijednih-neimara/> (Pristupio 24.05.2018.)
- 141 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, op. cit., str. 31.
- 142 Fotografija preuzeta sa: akos.ba. Dostupno na: <https://akos.ba/glamocko-cudo-najveci-nisan-u-bih-na-mezaru-omer-age-basica/> (Pristupio 12.10.2016.)
- 143 Fotografija preuzeta sa: bhportal.ba. Dostupno na: <http://bportal.ba/livno-impozantni-nisani-ibrahim-bega-i-njegove-supruga-visoki-tri-metra-foto/> (Pristupio 12.10.2016.)
- 144 Fotografija preuzeta sa rogatica-bih.blogspot.com. Dostupno na: http://rogatica-bih.blogspot.com/2012/01/nisan-mustafe-age-bega-sina-deli-husrev_29.html (Pristupio 12.10.2016.)
- 145 Antun Hangi, Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906., str.223.
- 146 Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, op. cit., str. 31.
- 147 Fotografija preuzeta sa hathorizon.com. Dostupno na: https://www.hathorizons.com/hats_asia/china_kunming.html (Pristupio 22.09.2017.)
- 148 Pašić, Ibrahim. Riješena misterija neobičnog nišana u arheološkom parku na At Mejdanu. Faktor, Posted 16.02.2016. Dostupno na: <https://www.faktor.ba/vijest/stav-rije-sena-misterija-neobicnog-nisana-u-arheoloskom-parku-na-at-mejdanu-foto-167544> (Pristupio 05.06.2017.)
- 149 Grupa autora, Farz čuvanja kulturnih spomenika, "Takvim za 1965. godinu", Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo 1964., str. 141-142.
- rari ile, *Saraybosna'daki haremli Ferhadija Camii veya Ferhad-beg cami, Bosna Hersek'in ulusal anıtı ilan edilmiştir.*
- 136 Kaynak: Alija Nametak, *Islamski spomenici kulture osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit. s. 24.
- 137 *Bu tip mezar taşları Kaymakam veya Miralaj (miralay) ünvanlarını temsil edebilir. Saruk, fesin etrafına sarılan ince bir bezdir. Kaymakam, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir pozisyon veya idari birimde Vezir veya Vali'nin bir temsilcisidir. Kaymakam (tur. Kaymakam) bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin kaymakamlarının adıdır. Miralaj, bugünün askeri albay rütbesine karşılık gelmektedir.*
- 138 Rütbeli asker mezar taşları hakkında daha fazla bilgi için: Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. Godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010, s. 177.
- 139 Divit (ar.) mürekkepli kalem. Katiplerin ve hattatların temel ekipmanı. Bir mürekkep şişesi ve bir yazı kalemini birleştiren özel olarak hazırlanmış ve dekore edilmiş bir yazı aksesuarıdır. Resmi belgelerin (diploma-keteb) hazırlanmasına ek olarak, yazıda da kullandılar, yani kitap çoğalttılar. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yazıcı ve hattatların konumu oldukça takdir görüyordu. Dolmakalem figürlü mezar taşı fotoğrafının kaynağı: <https://www.bastina.ba/index.php/multimedia/fotogalerije/mezarje-u-tulovicima> (22.07.2017 tarihinde edinilmiştir.)
- 140 Divit fotoğrafının temin yeri: <http://www.kismeta.com/diGrasse/TurkishMuscowCostume.htm> (Alındığı tarih 22.07.2017.)
- 141 Saraybosnalı Enes Kapo ve Adnan Kukuruzović'in beyanatına göre. Nihad Klinčević tarafından, 23.10.2016 tarihinde kaydedildi.
- 142 Kaynak: Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit., s. 24-25.
- 143 Mezar taşları Mehmed Spaho (1883-1939) ve Alibeg Firdus'un (1864-1910) mezarlarında bulunmaktadırlar.
- 144 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knj. 1., op. cit. s. 14 - 15.
- 145 Mensur Malkić, Stećci i Nišani, op. cit., s. 222.
- 146 a.g.e., s222.
- 147 Fotoğrafın kaynağı: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muslimske_nahrobni_kameny_u_Pecigradu,_starsi_kousky.jpg (Alındığı tarih 22.07.2017.)
- 148 Fotoğrafın kaynağı: stav.ba., <http://stav.ba/krajiski-muslimanski-nisani-klesarsko-umijece-vrijednih-neimara/> (Alındığı tarih 24.05.2018.)
- 149 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., s. 178.
- 150 BH Ulusal Anıtlarını Koruma Komisyonu'nun 07.2-02-65 / 05-4 sayılı 15 Mart 2006 tarihli kararı ile bu mezar taşlarının Bosna Hersek Ulusal Anıtı olduğu açıklandı. 63/06 sayılı BH Resmi Gazetesinde yayınlandı.
- 151 Asmir Sijamhodžić, Krajiški muslimanski Nišani-klesarsko umijeće vrijednih neimara, stav.ba. Yayınlanma tarihi: 23.05.2018. Kaynağı: <http://stav.ba/krajiski-muslimanski-nisani-klesarsko-umijece-vrijednih-neimara/> (Alındığı ta-
- commander, while the serturnadji-aga is commander of the Bosnian janissaries. The janissary aga and serturnadji-aga besides these also have aga nišans on their graves (see more about agin nišans on this site). The nišan tombstones in the harem of the Ferhad Pasha mosque in Sarajevo indicate to us that there were buried representatives of the janissary crops in Bosnia. Their headquarters were at the site of today's cathedral. By the decision of the Commission for the Preservation of the National Monuments, No. 07.1-02-204 / 04-3 from November 4, 2004, published in the Official Gazette of BiH, No.84 / 05, architectural ensemble, Ferhadija mosque or Ferhad -beg mosque with harem in Sarajevo, has been declared to be a national monument of Bosnia and Herzegovina.
- 134 Retrieved from: Alija Nametak, *Islamski spomenici kulture osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit. p. 24.
- 135 This type of nišan can mark the titles of Kaymakam or Miralaj. Saruk is a thin cloth that is wrapped around the fez in the turban. Kajmakam is a representative of Vizier or Valiya in a position or administrative unit in the Ottoman Empire. Kaymakam (tur. Kaymakam) is today the name for the provincial district governors in the Republic of Turkey. Miralaj corresponds with today's military rank of Colonel.
- 136 To see about the nišans of the officials: Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2010., p. 177.
- 137 Divit (arb.) Pen with inkwell. Essential equipment of scribes and calligraphers. It is a specially crafted and decorated writing accessory that combines an ink tank and a writing pen. In addition to drafting official documents (diploma-keteb), they transcribed, ie. reproduced books. The position of scribes and calligraphers in the Ottoman Empire was greatly appreciated. A photo of a nišan with a fountain pen taken from: <https://www.bastina.ba/index.php/multimedia/fotogalerije/mezarje-u-tulovicima> (Accessed on 22.07.2017.)
- 138 Photograph of divit was taken from: <http://www.kismeta.com/diGrasse/TurkishMuscowCostume.htm> (Accessed on 22.07.2017.)
- 139 According to Enes Kapo and Adnan Kukuruzović from Sarajevo. Noted by Nihad Klinčević, 23.10.2016, 20.11.2018.
- 140 Taken from: Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit., p. 24-25.
- 141 Nišan tombstones are located on the cemeteries of Mehmed Spaho (1883-1939) and Alibeg Firdus (1864-1910).
- 142 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knj. 1., op. cit. p. 14 - 15.
- 143 Mensur Malkić, Stećci i nišani, op. cit., p. 222.
- 144 Ibid.
- 145 Photo taken from: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muslimske_nahrobni_kameny_u_Pecigradu,_starsi_kousky.jpg (Accessed on 22.07.2017.)
- 146 Photo taken from: stav.ba. Available at: <http://stav.ba/krajiski-muslimanski-nisani-klesarsko-umijece-vrijednih-neimara/> (Accessed on 24.05.2018.)
- 147 Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, "Takvim za 2011. godinu", Rijaset islamske zajednice

- rih 24.05.2018.)
- 152 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit., s. 31.
- 153 Fotoğrafin kaynağı: akos.ba. Şuradan ulaşılabilir: <https://akos.ba/glamocko-cudo-najveci-nisan-u-bih-na-mezaru-omer-age-basica/> (Alındığı tarih 12.10.2016.)
- 154 Fotoğrafin kaynağı: bhportal.ba. Şuradan ulaşılabilir: <http://bhportal.ba/livno-impozantni-nisani-ibrahim-bega-i-njegove-supruga-visoki-tri-metra-foto/> (Alındığı tarih 12.10.2016.)
- 155 Fotoğrafin kaynağı: rogatica-bih.blogspot.com. Şuradan ulaşılabilir: http://rogatica-bih.blogspot.com/2012/01/nisan-mustafe-age-bega-sina-deli-husrev_29.html (Alındığı tarih 12.10.2016.)
- 156 Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906, s. 223.
- 157 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit., 31.
- 158 Fotoğrafin kaynağı: hathorizon.com. Şuradan ulaşılabilir: https://www.hathorizons.com/hats_asia/china_kunming.html (Alındığı tarih 22.09.2017.)
- 159 Pašić, Ibrahim. Riješena misterija neobičnog nišana u arheološkom parku na At Mejdanu. Faktor, Yayınlanma tarihi: 16.02.2016. Şuradan ulaşılabilir: <https://www.faktor.ba/vijest/stav-rijesena-misterija-neobicnog-nisana-u-arheoloskom-parku-na-at-mejdanu-foto-167544> (Alındığı tarih 05.06.2017.)
- 160 Grupa autora, *Farz čuvanja kulturnih spomenika, "Takvim za 1965. godinu"*, Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo 1964, s. 141-142.
- u BiH, Sarajevo, 2010., p. 178.
- 148 By the decision of the Commission for Preservation of National Monuments of BiH, No. 07.2-02-65 / 05-4 of 15 March 2006, these nišan tombstones were announced to be National Monument of Bosnia and Herzegovina. Published in the Official Gazette of BiH, No. 63/06.
- 149 Asmir Sijamhodžić, Krajiški muslimanski nišani-klesarsko umijeće vrijednih neimara, stav.ba. Posted on 23.05.2018. Available at: <http://stav.ba/krajiski-muslimanski-nisani-klesarsko-umijece-vrijednih-neimara/> (Accessed on 24.05.2018.)
- 150 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit., p. 31.
- 151 Photo taken from: akos.ba. Available at: <https://akos.ba/glamocko-cudo-najveci-nisan-u-bih-na-mezaru-omer-age-basica/> (Accessed on 12.10.2016.)
- 152 Photo taken from: bhportal.ba. Available at: <http://bhportal.ba/livno-impozantni-nisani-ibrahim-bega-i-njegove-supruga-visoki-tri-metra-foto/> (Accessed on 12.10.2016.)
- 153 Photo taken from: rogatica-bih.blogspot.com. Available at: http://rogatica-bih.blogspot.com/2012/01/nisan-mustafe-age-bega-sina-deli-husrev_29.html (Accessed on 12.10.2016.)
- 154 Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906, p.223.
- 155 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, op. cit., 31.
- 156 Photo taken from: hathorizon.com. Available at: https://www.hathorizons.com/hats_asia/china_kunming.html (Accessed on 22.09.2017.)
- 157 Pašić, Ibrahim. Riješena misterija neobičnog nišana u arheološkom parku na At Mejdanu. Faktor, Posted on 16.02.2016. Available at: <https://www.faktor.ba/vijest/stav-rijesena-misterija-neobicnog-nisana-u-arheoloskom-parku-na-at-mejdanu-foto-167544> (Accessed on 05.06.2017.)
- 158 Grupa autora, *Farz čuvanja kulturnih spomenika, "Takvim za 1965. godinu"*, Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo 1964., p. 141-142.

RJEČNIK MANJE POZNATIH RIJEČI I POJMOVA

Aga

Niži plemić, niži u rangu od bega, zapovjednik osmanske vojske. U bosni je aga i zeljoposjednik, vlastelin čiju zemlju obrađuju kmetovi.

Beg

Vlastelin, zemljoposjednik, po rangu viši od age.

Buzdohan

Buzdovan, topuz,

Bogumil

U srednjem vijeku pripadnik Crkve bosanske,

Bosančica

Pismo koje se koristilo u srednjovjekovnoj i osmanskoj Bosni,

Derviš

Turski termin kojim se označava sufija,

Divit

Oprema pisara, pribor za pisanje,

Djed ili Did

Poglavar Crkve bosanske,

Esnaf

Naziv koji u najširem smislu označava zanatsko udruženje, odnosno skupinu ljudi koji rade isti posao ili zanat,

Ezan

Islamski poziv na molitvu,

Ezantaš

Kamen sa kojeg su mujezini pored mesdžida bez munare pozivali na molitvu,

Gazija

Junak, ratnik,

Gost

Stepen u hijerarhiji Crkve bosanske,

Hadž

Peti stub islama, godišnje hodočašće u Mekku koje se zahtijeva od svih muslimana barem jednom u životu,

Hadžija

Hodočasnik,

Hatat

Osoba koja ispisuje tarih,

AZ BİLİNE KELİME VE TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Ağa

Soylunun, bey statüsünün bir altı, Osmanlı ordusunun komutanı. Bosna'da ağa aynı zamanda köylülere çalıştırdığı toprak sahibidir.

Bey

Soylu, toprak sahibi, ağa statüsünün bir üstü

Buzdovan

Topuz

Bogomil

Orta çağda Bosna Kilisesi mensubu

Bosnačica

Orta çağ ve Osmanlı döneminde Bosna'da kullanılan yazı türü

Derviş

Sufileri karşılayan Türkçe terim

Divit

Kâtibin malzemesi, yazı takımı

Djed(Did), Dede

Bosna Kilisesi reisi

Esnaf

En geniş anlamda bir zanaat grubunu ifade eder, aynı zanaatı veya işi yapan insanlar grubu

Ezan

İslam dininde namaza davet eder

Ezan taşı

Minaresiz mescitlerde müezzinlerin üzerine çıkıp ezan okudukları taş

Gazi

Savaşçı, kahraman

Gost

Bosna Kilisesi hiyerarşisinde bir mertebe

Hac

İslam'ın beşinci şartı, hayatta en az bir kere yapmak suretiyle bütün Müslümanlardan istenilen Mekke'de gerçekleştirilen kutsal ziyaret

Hattat

Tarih yazan (düşüren) kişi

Hafız

(ar.muhafaza etmek) Kur'an'ı koruyan, muhafza eden,

DICTIONARY OF LESSER KNOWN WORDS AND TERMS

Ağa - Agha

A subordinate of the noble, bey status, commander of the Ottoman army In Bosnia, the agha is also the landowner where he employs the peasants.

Bey

Noble, landowner, higher than the status of the agha

Buzdovan

Mace

Bogomil

Member of the Bosnian Church in the Middle Ages

Bosnačica

The type of writing used in Bosnia in the medieval and Ottoman period

Dervish

Sufi term in Turkish language.

Divit

Scribe's material, writing set

Djed(Did)

Head of the Bosnian Church

Esnaf- Craftsman

Refers to a group of craftsmen in the broadest sense, a group of people doing the same craft or business.

Ezan- Adhan

Invites to prayer in the religion of Islam

Ezan taşı- Adhan stone

The stone on which the muezzins recite the adhan in mosques without minarets

Gazi

Veteran, warrior, hero.

Gost

One rank in the Bosnian Church hierarchy

Hac- Hajj

The fifth requirement of Islam is the holy visit to Mecca, which is required of all Muslims by doing it at least once in a lifetime.

Hattat- Calligrapher

Person who writes history

Hafız- Hafez

(arabic 'to keep') A person who preserves the Quran and knows the Quran from beginning to end.

Hafiz

(ar.sačuvati). Čuvar Kur'ana, onaj koji zna Kur'an napamet. Termin koji muslimani koriste za mušku osobu koja napamet zna čitav Kur'an. Hafiza, žena koja zna Kur'an napamet.

Hotoz

Tradicionalna je turska ženska kapa, pravljena od kože ili platna,

Hodža

Vjerski obrazovana osoba, vjeroučitelj,

Islam

Predanost, pobožnost ili pokoravanje Bogu; vjera muslimana,

Janjičari

Turski termin što znači nove jedinice, sastojale su se od elitnih pješadijskih jedinica koje su sačinjavale tjelesnu i počasnu dvorsku gardu sultana. Štitili su i sultanove privatne prostorije kao i njegovu porodicu. Sultan je bio vrhovni zapovjednik janičara, no njihovim jedinicama je komandovao Aga janičara. Nisu bili samo stacionirani na dvoru, imali su svoje baze u većim gradovima u blizini granice kako bi mogli u što kraćem vremenu reagirati u slučaju napada, lokalne pobune, a u slučaju opsade organizirali su odbranu do dolaska pojačanja. Njihovo visoko vojno obrazovanje često je bilo presudno u bitkama. Bili su poznati po svojim podvizima,

Kabur

Arapski naziv za ukopno mjesto,

Kadija

Sudija i poglavar kadiluka,

Kajmakam

(tur. Kaymakam) zastupnik vezira ili valije na nekoj dužnosti ili u nekoj upravnoj jedinici u Osmanskom carstvu. Kajmakam je i današnji naziv za namjesnike pokrajinskih okruga u Republici Turskoj,

Kauk

Kapa od debele vune ili pamučne tkanine,

Mahala

Manja gradska četvrt,

Muftija

(ar.) je riječ koja označava visoko obrazovanog vjerskog poglavara na nekom određenom prostoru

Kur'an'i baştan sona ezbere bilen kişi.

Hotoz

Geleneksel Türk kadın şapkası, deri veya kumaştan yapılır

Hoca

Din eğitimi almış kişi, din eğitimcisi

İslam

Teslimiyet, Allaha itaat, Müslümanların dini

Yeniçeri

Yeni askerî birlikleri ifade eden Osmanlıca terimi, seçkin piyadelerden oluşan ve sultanın hem savaş ordusu hem de saray alayı. Hanedan üyeleri yanında sultanın özel odalarını da muhafaza ediyorlardı. Yeniçerilerin üst komutanı sultan idi ama yeniçeri birliklerinin başında yeniçeri ağaları olurdu. Yeniçeri birlikleri sadece sarayda bulunmayıp büyük şehirlerde sınırlara yakın konuşlandırılmış yeniçeri birlikleri vardı ki bunlar olası bir saldırıda veya yerel isyanda en hızlı şekilde karşılık verebilirlerdi. Kuşatma durumlarında ise takviye birlikleri gelene kaar şehri savunma görevleri vardı. Yeniçerileri askerî eğitimi çoğunlukla savaşlarda belirleyici nokta oluyordu. Marşları sayesinde meşhurlardı.

Kabir

Defnedilen yer (Ar.)

Kadı

Kadılık reisi, hakim

Kaymakam

Osmanlı devletinde vezir veya valinin bir yönetim biriminde temsil eden kişi. Türkiye'de halen ilçelerde bu makam bulunmaktadır.

Kauk

Kalın yün veya kumaştan yapılan şapka

Mahalle

Kentte bulunan küçük bölge

Müftü

Yüksek din eğitimi alan ve müftülük olan adlandırılan belli bir bölgenin başında bulunan kişi. Dini önder, Müslümanlara hukuki çözümler sunan kişi, İslam hukucusu

Meytaş

Cenaze namazının kılınması esnasında vefat eden kişinin konulduğu taş

Hotoz

Traditional Turkish woman hat, made of leather or fabric

Hoca- Hodja

Person with religious education, religious educator

İslam- Islam

Surrender, obedience to God, religion of Muslims

Yeniçeri- Janissary

The term Ottoman, which refers to new military units, consists of both the war army and the palace regiment of the sultan, consisting of elite infantry. Besides the members of the dynasty, they also kept the private rooms of the sultan. The superior commander of the janissaries was the sultan, but the janissary lords would lead the janissary units. Janissary troops were not only located in the palace, but there were Janissary troops stationed near the borders in major cities so that they could respond as quickly as possible in a possible attack or local revolt. In cases of siege, they were in charge of defending the city until reinforcements arrived. Military training of the Janissaries was often the important point in wars. They were famous for their anthem.

Kabir- Grave

Place of burial.

Kadı

Chief of judge, judge

Kaymakam- District Governor

A person who represents the vizier or governor in an administrative unit in the Ottoman state. There is still this office in districts in Turkey.

Kauk

Hat made of thick wool or fabric.

Mahalle

A small area in the city.

Müftü- Mufti

A person who takes a higher religious education and heads a certain area called mufti. Religious leader, person providing legal solutions to Muslims, Islamic jurist

Meytaş

The stone on which the deceased person is placed during the funeral prayer.

Mezar

Turkish term for the place of burial.

ru, koji se zove muftiluk. Vjerski vođa, onaj koji daje pravna rješenja muslimanima, poznavatelj islamskog prava,

Mejtaš

Kamen na kojemu bi se polagao umrli umrli prilikom klanjanja džezaze,

Mezar

Osmansko turski naziv za ukopno mjesto,

Mezartaš

Isto što i nišan,

Medresa

Muslimanska srednja vjerska škola,

Mekteb

Muslimanska osnovna vjerska škola,

Muderis

(ar.) učitelj na višoj školi, nastavnik, profesor,

Mudžezvez

Izduženi fes iznad turbana na nišanima,

Mehter

Osmanski vojnik bubnjar.

Miralaj

Vojni čin u rangu pukovnika,

Paša

Zapovjednik pokrajine ili veće oblasti, titula paše od tri tuga, veliki vezir ili sultanov namjesnik u Bosni. Počasna titula koja se dodjeljivala visokih vojnim i civilnim dostojanstvenicima u osmanskome carstvu,

Reisu-l-ulema

Titula vjerskog poglavara muslimana u Bosni i Hercegovini,

Santrač

Niska ograda od klesanog kamena oko mezara,

Saruk

Tanko platno koje se omotava oko fesa u turban,

Sertumadzija

Aga i komadant janičara,

Starac

Stepen u u hijerarhiji Crkve bosanske,

Sufizam

Sufijski put ili pravac, oblik spoznaje Božanskog autoriteta i Božije ljubavi,

Mezar

Defin yerini ifade eden Türkçe terim

Mezartaş

Mezar taşı

Medrese

Müslüman din lisesi

Mektep

Müslüman din ilkokulu

Müderris

(Ar.) Öğretmen, hoca, yüksek okulda eğitimci

Mücevez

Mezar taşlarında türban kısmının üzerinden uzatılmış fes

Mehter

Osmanlı ordusunda davul çalan asker

Miralay

Albay rütbesinde bulunan kişi

Paşa

Büyük bölgenin komutanı, üç tuğlu paşa, büyük vezir veya sultanın Bosna'daki valisi. Osmanlı devletinde sivillerle askerlerin ileri gelenlerin bir kısmına verilen ünvan.

Reisu-l-ulema

Bosna Hersek'te Müslümanların Diyanet İşleri Başkanı

Santraç

Mezarın etrafında bulunan işlenmiş taştan oluşan çit.

Sarık

Fesin etrafında sarılan ince kumaş parçası

Sertumadzija

Yeniçeri ağası ve komutanı

Starac (yaşlı)

Bosna kilisesi hiyerarşisinde bir mertebe

Sufizm

Sufî yolu, Allah aşkını keşfetme/öğrenme yolu

Sufî

Derviş, sufizmi takip eden

Şehit

Şahit, mecazi anlamda kurban, İslam'daki anlamı, savaş esnasında ölen veya dini sorumlulukları yerine

Mezartaş

Grave stone

Medrese- Madrasa

Muslim religious high school

Mektep

Muslim Primary School of Religion

Müderris

(Arabic)- Teacher, educator at high school

Mücevez

Fes extended over the turban part on gravestones.

Mehter

Soldier playing drums in the Ottoman army

Miralay

Person with the rank of colonel

Paşa- Pasha

The commander of the great region, the three-tuged pasha, the great vizier or the sultan's governor in Bosnia. The title given to some of the notables of civilians and soldiers in the Ottoman state.

Reisu-l-ulema

Head of Religious Affairs of Muslims in Bosnia and Herzegovina

Santraç- Santrac

The fence made of engineered stone around the tomb.

Sarık

Thin piece of fabric wrapped around the turban

Sertumadzija

Janissary lord and commander

Starac

One rank in the Bosnian church hierarchy

Sufizm-Sufism

Sufi way, way of discovering / learning love of Allah

Sufî- Sufi

Dervish, follower of sufism

Şehit- Martyr

Witness, figuratively the victim; Its meaning in Islam is the term given to the person who died during the war or died while performing religious responsibilities.

Tarih-Date

inscription found on tombstones

Taş- Stone

Sufija

Pripadnik, sljedbenik sufizma, derviš,

Šehid

Šahid, svjedok; preneseno: žrtva, mučenik. Termin u islamu, koji se daje nakon smrti, osobama koje umru u ispunjavanju vjerskih dužnosti, ili koje poginu tokom odbrambenog rata,

Tarih

Natpis na nišanima,

Taş

(tur.) Kamen,

Taşčija

Klesar, osoba koja kleše tarih,

Tarikat

Tasavufski ili derviški red,

Tesavuf

Isto što i Sufizam,

Tekija

Nastamba gdje borave i obavljaju obrede dervişi,

Turnadži baše

Janjičarski zapovjednici,

Tug

Oznaka u obliku konjskog repa na zastavi paše, kao znak dostojanstva u miru i ratu,

Ulema

Arapski izraz za vjerskeuglednike ili poznavaoce islama. Tradicionalni vjerski učenjaci. Među muslimanima označava priznate, autoritativne osobe u teologiji kao što su profesori na vjerskim školama medresama i imame i vjerske dostojanstvenike.

Vakuf

Označava dobro koje neka osoba (vakif) svojevrijemno izdvoji iz svoje imovine, da prihvati ili svrha vakufa služi ljudima.

Vakufnama

Dokument kojim se daruje i daje opis vakufa.

Vezir

Najviša titula u hijerarhiji, upravnik vilajeta.

Zikr

Sjećanje na Boga; spominjanje Boga, stalna svijest o Bogu.

getirirken ölen kişiye verilen terim.

Tarih

Mezar taşlarında bulunan yazı

Taş

Taş

Taşçı

Mezar taşını işleyen kişi

Tarikat

Tasavvufta takip edilen yol

Tasavvuf

Sufizm ile aynı

Tekke

Dervişlerin yaşadığı ve ibadetlerini yaptıkları yer

Turnacı başı

Yeniçeri komutanları

Tuğ

Paşanın bayrağında bulunan ve atkuyruğuna benzer şekli olan işaret, savaşta ve barışta haysiyeti ifade eder

Ulema

Din alimlerini ve İslam dinini bilenleri ifade eder. Müslümanlar arasında ilahiyat alanında otorite sahibi olan hocaları, imamları ve dini önderleri ifade eder.

Vakıf

İnsanlara fayda sağlasın diye kendi servetinden bir kısmını vakfeden hayırları ifade eder.

Vezir

Vilayet yöneticisi, en yüksek mülkiye rütbesi

Zikir

Allah'ı hatırlama, Allah'ın azametini düşünmek, devamlı olan Allah bilinci

Taşçı- The stonemason

The person who handles the tombstone

Tarikat- Sect

The path followed in Sufism

Tasavvuf- Sufism**Tekke**

The place where dervishes live and worship

Turnacıbaşı

Janissary commanders

Tuğ

The sign on the flag of Tug-Pasha and having a shape similar to a horse's tail that expresses dignity in war and peace.

Ulema- Ulama

Refers to the scholars of the religion and those who know the religion of Islam. It refers to the teachers, imams and religious leaders who have authority in the field of theology among Muslims.

Vakıf- Vaqf

Refers to good deeds that dedicate a portion of their wealth to benefit people.

Vezir- Vizier

Provincial administrator, highest administrative rank

Zikir- Dhikr

Remembering Allah, contemplating the greatness of Allah, continuous consciousness of Allah.

INDEKS GEOGRAFSKIH NAZIVA

A

Ali-pašina džamija 83
Alifakovac 47, 57, 84, 89, 90, 107

B

Banovići 22, 91
Bihać 62
Bosanski Petrovac 104
Borovnica livada Bagdat kod Prozora 70

C

Carigrad 22, 27

Č

Čadovina 20

D

Delijaš na Jahorini 28
Dejčići na Bjelašnici 29
Donja Lučka između Cazina i Velike Kladuše 97
Dumanjići 20

DŽ

Džamija Lakišića u Mostaru 94

F

Foča 62

G

Gornje Bare na Treskavici 28
Grčka 13
Glamoč 46, 52, 63, 99, 102, 103, 104, 105

I

Idrizova mahala 81, 82
Istanbul 53

J

Jablanica 35, 56
Jajce 38, 62

K

Kavkaz 15
Kalesija 14, 15, 16, 30

COĞRAFI TERİMLER İNDEKİ

Kikači kod Kalesije 30
Kosovo 25
Kovači u Sarajevu 34
Kovačevci u Glamoču 46
Krajina 62, 97, 98, 99, 103
Kulšat džamija kod Zvornika 56

M

Mediterran 13
Majevica 22
Mostar 62, 76, 77, 78, 94, 104, 105

O

Obrtići 25
Oplećani kod Tomislavgrada 71, 101

P

Pečenegovci kod Prnjavora 16
Potkleče kod Zavidovića 106

R

Rogatica 20, 25, 32, 33, 101

S

Sarajevo 14, 19, 23, 34, 35, 36, 43, 44, 45, 46, 47,
48, 49, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 61, 62, 72, 74, 75,
76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 90,
91, 92, 93, 104, 105, 107, 109
Sandžak 21, 78
Semberija 13
Skoplja 48
Srem 14

Š

Šatorovići kod Rogatice 32
Šehova Korija kod Sarajeva 76

T

Trulež u Žepi 33
Travnik 87
Turovi kod Trnova 14, 17, 29, 31, 34

U

Ustikolina 30

INDEX OF GEOGRAPHICAL TERMS

V

Visoko 73, 83
Vizantija 13
Vragolovi 25
Vlasenica 62

Z

Zvornik 15, 16, 56

Ž

Žabljak 81, 82

INDEKS OSOBNIH IMENA

A

Al Garnati, Abu Hamid 15
 Agović, Mersada Nurudduna 22, 23, 63, 64
 Ahmed, Sultan 76 77

B

Bašić, Omer aga 99, 103, 104
 Ban Borić 9
 Batuta, Ibn 105
 Bušatlija, Ibrahim 100, 103, 104
 Bejtić, Alija 42, 43, 67, 68
 Bešlagić, Šefik 19, 53, 64, 78
 Branković, Mahmut 33

Č

Čaušević, Meho 11, 44, 46, 48, 50
 Čehajić, Džemal 75, 76, 80
 Čekrečija 81, 82, 83

Ć

Ćeman, Hasan 9, 82,

D

Despotović, Ivana 73

DŽ

Džomba, Edin 28

E

Ejubović, Mustafa 78
 El Fatih, Mehmed 13

H

Hadžimulić, Halid 74
 Hadži Mahmut 52
 Hadžijahić, Muhamed 15
 Halilović, Abdulah 64
 Handžić, Adem 25, 77, 78
 Handžić Mehmed 16
 Hangi, Antun 24, 25, 71, 104
 Hamawi, al Jukut 14, 15
 Hasanspahić, Mirnes 68
 Hasandić, Hivzija 70

ÖZEL İSİMLER İNDEKSİ

I

Imamović Enver 14, 15
 Istahri 14, 15

K

Kapetanović, Mehmed beg 22, 23
 Kapo, Midhat 30, 58, 107
 Klinčević, Nihad 9, 14, 24, 26, 28, 29, 31, 33, 34,
 35, 36, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 54, 55, 56, 57,
 61, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 82, 83, 84,
 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 104, 106, 107, 109
 Komadina, Mujo 94
 Kovačević, Arif 46, 52, 103
 Kreševljaković, Hamdija 81, 82
 Kurtović, Midhad 2
 Kukavica, Edin Urjan 75, 76, 78, 79

M

Malkić, Mensur 21, 22, 23, 24, 42, 46, 48, 50, 67,
 72, 76, 77, 86, 87, 88, 94, 95,
 Mahmut, Abdal 76, 77
 Mehmedović, Ahmet 52
 Mozart, Wolfgang Amadeus 55
 Mujezinović, Mehmed 16, 17, 18, 20, 21, 42, 52,
 64, 73, 75, 85, 86, 87, 93
 Muhasilović, Jahja 9

N

Nametak, Alija 16, 18, 23, 71, 83, 85, 90, 92, 103,
 104, 105
 Nemanja 13

P

Pavelka, Pavel 2
 Pašić, Ibrahim 43, 105
 Pošpil Josef 7
 Prelog, Milan 27

R

Redžić, Husref 59
 Rizvić, Muhsin 21, 22
 Rumi, Mevlana Dželaludin 70

S

Salkić, Ekrem 20, 21, 41
 Sijamhodžić, Asmir 20, 21, 41, 99
 Solak, Fahri 2, 9
 Sulejmanović, Šefko 23, 25, 62, 65
 Suljagić, Sulejman 18, 19
 Sušić, Mustafa 44, 45, 57, 60, 64, 97

Š

Šabanović, Hazim 78, 79, 80
 Širić, Nihad 56, 71, 101
 Šurkić, Nijaz 13

T

Trampa, Mustafa 82
 Topal, Sinan Paša 64, 65

V

Veizspahić, Emir 35
 Vejsel, Hamza 48, 50, 60, 61

Z

Zindžirli Ibrahim-dede 80, 81

INDEKS STRUČNIH POJMOVA

A

adezitni tuf 48
arapsko pismo 41, 62, 94
arebica 24, 25, 41, 42, 60
arheološki artefakt 108
arheološka istraživanja 115

B

bosančica 18, 20, 21, 22, 23, 33, 41, 42, 59
bosanica, bukvica, begovica 21, 22

D

dekoracija nišana 51
dijelovi ženskog nišana 46
dječiji nišani 48, 49
djevojački nišani 46

E

epitafi na orijentalnim jezicima 41

F

fenjer nišan 103

G

gazijski nišani 57, 66
glaukonitski lopor 48

H

hodžinski ilmijanski nišani 73

I

islamska epigrafika 111, 112, 118
Ismailije 15

K

Kalesi 14, 15, 16
kamen vapnenac 48
krajški nišani 62, 97, 98
Kajtezovića nišani 97
klesarske škole 50, 60, 62, 97
klesani bosanski nišani 48
križarske vojne 13

TEKNİK TERİMLER İNDEKSİ

M

mahzari i arzuhali 114
mektebica 114
muški nišani 42, 45, 93

N

natpisi na nišanima 60, 62, 116
nišani bez natpisa 58
nišani kao tradicionalni nadgrobni spomenici 7
nišani forme većih obeliska 21
nišani većih rustičnih stela 21
nišani sa nevješto izvedenim turbanima 21
neshi pismo 60
neshi talik 60, 61

O

oblici nišana 44, 47, 50
ornamentalni ukrasi 48, 50
ornamenti na nišanima 51

P

prelazni oblik između srednjovjekovnih bosanskih stećaka i nišana 21
prelazne forme od srednjovjekovnih stećaka ka klasičnim formama nišana 23
prorezani nišani 105

S

sigar ili aragonit 48
srednjovjekovni ukrasi 31, 33
stan muškog nišana 47
staroosmanski jezik 24
svatovska groblja 70
sulus 60, 61

T

timarski sistem 103
turban na pero 73

U

ukras na srednjovjekovnim stećcima 37
ulemanski nišani 64, 72, 73

INDEX OF TECHNICAL TERMS

Z

zeleni diabaz 48

Ž

ženski nišani 45, 46, 47, 97, 104
ženski fes 45
ženski nišan sa solufama 46
ženski nišan sa hotoz kapom 104, 105

POPIS ILUSTRACIJA

- Slika 1.** Nišani iz rane faze sa ljudskom figurom i sabljom u selu Turovi kod Trnova. Foto: Nihad Klinčević
- Slika 2.** Usklesane ptice na nišanu iz rane faze u haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević
- Slika 3.** Isklesana zmija na stećku na lokalitetu Gvozdno Polje na Treksavici. Foto: Midhat Kapo.
- Slika 4.** Isklesana zmija na nišanu iz rane faze u selu Turovi kod Trnova. Foto: Nihad Klinčević.
- Slika 5 i 6.** Nišani u selu Dumanjići i Čadovini kod Rogatice sa natpisima na bosančici.
- Slika 7 i 8.** Stećci sa natpisima na bosančici na Majeveci i u Banovića selu kod Banovića.
- Slika 9 i 10.** Gvozdno Polje na planini Treskavici, stećci sa prikazima živih bića. Foto: Nihad Klinčević.
- Slika 11 i 12.** Nišani u selima Vragolovi i Obrtići kod Rogatice sa prikazima živih bića.
- Slika 13.** Nišani iz rane faze u nekropoli stećaka na lokaciji Krupac u Istočnoj Ilidži. Foto: Nihad Klinčević.
- Slika 14 i 15.** Srednjovjekovni stećci sa uklesanim lukom na lokalitetima Gornje Bare na Treskavici i Delijaš na Jahorini. Foto: Nihad Klinčević i Edin Džomba.
- Slika 16 i 17.** Nišani iz rane faze sa uklesanim lukom i strijelom u selu Turovi kod Trnova i selu Dejčići na Bjelašnici. Foto: Nihad Klinčević.
- Slika 18.** Prikaz ruke koja drži mač čest je motiv na srednjovjekovnim stećcima. Stećak se nalazi na lokalitetu Gvozdno polje, na planini Treskavici. Foto: Midhat Kapo.
- Slika 19 i 20.** Nišani iz Kikači kod Kalesije i Ustikoline. Nišani iz rane faze sa prikazima ruke i mača.
- Slika 21 i 22.** Nišani iz rane faze sa srednjovjekovnim ukrasima na lokacijama Krupac (Istočna Ilidža) i selo Turovi kod Trnova. Foto: Nihad Klinčević
- Slika 23.** Nišan iz rane faze sa uklesanim ljudskim likom na lokaciji Šatorovići kod Rogatice.
- Slika 24.** Nišan Mahmuta Brankovića iz Petrovog

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1.** Trnovo yakınlarındaki Turovi köyünden insan ve kılıç figürlü Erken dönem mezar taşları. Fotoğraf: Nihad Klinčević
- Resim 2.** Saraybosna Ali Paşa Camii Haremindedir Erken Dönem Mezar Taşının üzerine işlenmiş kuş figürleri
- Resim 3.** Treskavica dağı Grozdno Polje'de bulunan orta çağ mezar taşı üzerinde işlenmiş yılan sembolü
- Resim 4.** Trnovo'ya bağlı Turovi köyünde erken dönem mezar taşı üzerine oyulmuş yılan motifi.
- Resim 5 ve 6.** Rogatica yakınlarındaki Dumanjići ve Čadovina köylerinde Bosançitsa yazılı Mezar Taşları.
- Resim 7 ve 8.** Banovići yakınlarındaki Majeveci ve Banovići köylerinde Bosançitsa yazılı Steçaklar.
- Resim 9 ve 10.** Treskavica Dağı'ndaki Gvozdno Polje ormanlarında hayvan motifli Steçaklar. Foto: Nihad Klinčević
- Resim 11 ve 12.** Rogatica yakınlarındaki Vragolovi ve Obrtići köylerinde hayvan motifli Mezar Taşları.
- Resim 13.** Doğu Ilıca'daki Krupac bölgesinde mezar taşı nekropolünde erken evre mezar taşları²⁹ Foto: Nihad Klinčević.
- Resim 14 ve 15.** Treskavica'daki Gornja Bare ve Jahorina'daki Delijaş bölgelerinde oyulmuş kemerli ortaçağ stećak mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević ve Edin Džomba.
- Resim 16 ve 17.** Trnovo yakınlarındaki Turovi köyünde ve Bjelašnica'daki Dejčići köyünde oyulmuş yay ve okla yapılmış ilk döneme ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.
- Resim 18.** Kılıç tutan el görüntüsü ortaçağ steçaklarında sıklıkla görülen bir motiftir. Steçakın bulunduğu yer Gvozdno Polje'de Treskavica Dağı'dır. Foto: Midhat Kapo
- Resim 19 ve 20.** Kalesija ve Ustikolina yakınlarındaki Kikaçi'den mezar taşları. Erken döneme ait el ve kılıç oymalı mezar taşları.
- Resim 21 ve 22.** Krupac (Doğu Ilidza) ve Trnovo yakınlarındaki Turovi köyünde orta çağ süslemeli erken evrelerden mezar taşları. Foto: Nihad

LIST OF IMAGES

- Figure 1.** Early-stage nišans with a human figure and a saber in the village of Turovi near Trnovo. Photo: Nihad Klinčević
- Figure 2.** Bird figures carved on the Early Tombstone in the Harem of Sarajevo Ali Pasha Mosque
- Figure 3.** The symbol of a snake engraved on the medieval tombstone on the Treskavica Mountain Grozdno Polje.
- Figure 4.** snake motif carved on an early period gravestone in the village of Turovi, in Trnovo.
- Figures 5 and 6.** Nišani in the village of Dumanjići and Čadovina near Rogatica with inscriptions in Bosančica letter.
- Figures 7 and 8.** The stećak tombstones with inscriptions on the Bosančica on Majeveci and in Banovići selo near Banovići.
- Figure 9 and 10.** Gvozdno Polje on Treskavica Mountain, stećak tombstones with depictions of living things. Photo: Nihad Klinčević.
- Figures 11 and 12.** Nišani in the villages of Vragolovi and Obrtići near Rogatica with depictions of living beings.
- Figure 13.** Early-stage nišan tombstones in the tombstone necropolis at the Krupac site in Eastern Ilidža. Photo: Nihad Klinčević.
- Figure 14 and 15.** Medieval stećak tombstones with carved arch on the sites of Gornja Bare on Treskavica and Delijaš on Jahorina. Photo by Nihad Klinčević and Edin Džomba.
- Figures 16 and 17.** Nišan tombstones from the first phase with carved bow and arrow in the village Turovi near Trnovo and the village Dejčići on Bjelašnica. Photo: Nihad Klinčević.
- Figure 18.** The depiction of the hand holding the sword is a common motif on medieval stećak tombstones. The stećak tombstone is located on the site of Gvozdno polje, on Treskavica Mountain. Photo by Midhat Kapo.
- Figures 19 and 20.** Nišani from Kikači near Kalesija and Ustikolina. Early-stage nišans with hand and sword are displayed.
- Figures 21 and 22.** Nišan tombstones from

polja kod Rogatice (1460. godina) sa prikazima živih bića, oružja i sa natpisom na bosančici. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 25 i 26. Nišan na lokaciji Trulež u Žepi sa srednjovjekovnim ukrasima.

Slika 27 i 28. Stari šehidski nišani na lokacijama Kovači u Sarajevu i Turovi kod Trnova koji sadrže ukrase koji asociraju na srednjovjekovnu vitešku simboliku sa stećaka. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 29. Nišan iz 15. stoljeća pronađen u naselju Faletići kod Sarajeva.

Slika 30 i 31. Nišanu haremu Careve džamije u Sarajevu i stećak u Dugom polju na Blidinju, općina Jablanica, sa srednjovjekovnim rozetama. Foto: Nihad Klinčević i Emir Veizspahić.

Slika 32 i 33. Okrugle izbočine na stećku i nišanu u narodu se nazivaju gute ili jabuke. Stećak se nalazi na lokaciji Krupac u Istočnoj Ilidži, dok se nišan nalazi u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 34 i 35. Okrugle izbočine na starim nišanimasimboliziraju broj zadobijenih rana u borbi ili puščane kugle. Nišani se nalaze u haremu Ali-pašine džamije i na Kovačima u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 36. Cvijet ljliljan kao ukras na srednjovjekovnim stećcima.

Slika 37, 38 i 39. Ljliljan na bosanskim zlatnicima iz srednjeg vijeka kao i na kraljevskom prstenu pečatnjaku.

Slika 40. Ljliljan kao ukras na srednjovjekovnom arhitektonskom rješenju iznad ulaznih vrata u starom gradu u Jajcu.

Slika 41. Slično kao na stećcima krug i ljliljan našli su svoje mjesto i na nišanima.

Slika 42 i 43. Motivisrednjovjekovnih ljliljana na starim nišanima.

Slika 44. Uporedni prikaz srednjovjekovne bosančice, današnje latinice i arebice iz osmanskog perioda

Slika 45 i 46. Izgled muškog nišana sa turbanom i fesom u haremu careve džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 47 i 48. Izgled ženskih nišana na Kovačima i u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad

Klinčević

Resim 23. Rogatica yakınlarındaki Şatoroviçi bölgesinde erken döneme ait insan figürlü yontma mezar taşı.

Resim 24. Rogatica yakınlarındaki Petrovo bölgesinde Mahmut Branković'e ait canlıların, savaş aletlerinin tasvir edildiği Bosançitsa dilinde yazılmış kitabe ile yapılmış mezar taşı (1460). Foto: Nihad Klinčević.

Resim 25 ve 26. Zepa'daki Trulez bölgesinde ortaçağ süslemeleriyle yapılmış mezar taşı.

Resim 27 ve 28. Sarajevo'daki Kovaçi ve Trnovo yakınlarındaki Turovi bölgelerinde stećak mezar taşlarındaki ortaçağ şövalye sembollerine benzer süslemeler içeren, şehitlere ait eski mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 29. Saraybosna yakınlarındaki Faletići'de bulunan 15. yüzyıla ait mezar taşı.

Resim 30 ve 31. Saraybosna'daki Çar Camisi'nin haremindedir bulunan mezar taşı ve Jablanica Belediyesine bağlı Blidinje bölgesindeki Dugi Polje'de bulunan ortaçağ rozetli stećak mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević ve Emir Veizspahić.

Resim 32 ve 33. Stećak ve mezar taşı üzerindeki yuvarlaklar, çıkıntılar veya elmalar olarak adlandırılır. Stećakın bulunduğu yer Doğu Ilidza'daki Krupac bölgesidir, mezar taşı ise Saraybosna'daki Büyük Parktır. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 34 ve 35. Eski mezar taşlarındaki yuvarlak çıkıntılar, savaş sırasında alınan yaraları veya isabet eden mermileri sembolize etmektedir. Mezar taşları, Ali Paşa Camii'nin haremindedir ve Saraybosna'nın Kovaçi bölgesindedir. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 36. Ortaçağ stećak mezar taşlarında süs olarak kullanılan zambak çiçeği.

Resim 37, 38 ve 39. Orta Çağ'a ait Bosna'ya özgü altın paralarda ve aynı zamanda krallık mührü olarak kullanılan yüzükte zambak sembolü.

Resim 40. Jajce'deki eski şehirin giriş kapısının üstünde bulunan ortaçağ mimarisıyla yapılmış zambak süslemesi.

Resim 41. Stećak mezar taşlarındakine benzer bir şekilde, daire ve zambak sembolleri mezar

the early stages with medieval ornaments in the locations of Krupac (East Ilidza) and the village of Turovi near Trnovo. Photo: Nihad Klinčević

Figure 23. Early-stage nišan with carved human figure at the location of Şatoroviçi near Rogatica.

Figure 24. Nišan of Mahmut Brankovic from Petrovsko Polje near Rogatica (1460) with depictions of living creatures, weapons and an inscription in Bosančica. Photo: Nihad Klinčević.

Figures 25 and 26. Nišan at the location of Trulež in Žepa with medieval decorations.

Figures 27 and 28. Old martyr nišan tombstones at the Kovaci site in Sarajevo and Turovi near Trnovo containing ornaments that are associated with the medieval knight symbolism from the stećak tombstones. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 29. Nišan from the 15th century found in the settlement Faletići near Sarajevo.

Figures 30 and 31. The nišan from the harem of the Emperor's mosque in Sarajevo and the stećak tombstone in Dugi Polje in Blidinje, Jablanica municipality, with medieval rosettes. Photo: Nihad Klinčević and Emir Veizspahić.

Figures 32 and 33. The round bulges on the stećak and the nišan are called by the people as juts or apples. The stećak is located at the Krupac location in East Ilidža, while the nišan tombstone is located in the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figures 34 and 35. The round bulges on the old nišan tombstones symbolize the number of wounds inflicted in combat or bullets. The nišans are located in the harem of the Ali-pasha mosque and at Kovaci in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 36. Lily flower as decoration on medieval stećak tombstones.

Figures 37, 38 and 39. Lily on Bosnian gold coins from the Middle Ages as well as on the royal seal ring.

Figure 40. Lily as decoration in medieval architecture above the entrance to the old city in Jajce.

Figure 41. Similar to the stećak tombstones, the circle and the lily also found their place on the nišan tombstones.

Klinčević

Slika 49 i 50. Ženski nišani sa ukrasom u obliku ženske kape u haremima Vekil-Harčova ili Hadžijske džamije i Careve džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Slika 51 i 52. Ukrašeni ženski (djevojački) nišani sa kapomu haremima Vekil-Harčove ili Hadžijske džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Slika 53. Ženski nišan sa solufama na lokaciji Kovačevci u Glamoču. Foto: Arif Kovačević

Slika 54. Muški dječiji nišan sa čatal turbanom na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Slika 55. Muški dječiji nišan sa mušebek turbanom u haremima Vekil-Harčove džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Slika 56. Dječiji nišani sa turbanima i ženskim kapama u haremima Bakr babine džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Slika 57 i 58. Prikaz tzv. kijače na starim nišanima. Nišani se nalaze na lokacijama Šehitluci u Donjim Bulozima na putu Sarajevo-Pale i Karaula kod Ilijaša.

Slika 59 i 60. Uklesani buzdovan sa perima na nišanima u Glamoču. Foto: Arif Kovačević

Slika 61. Izgled buzdovana sa perima sa početka 18. stoljeća u zbirci Topkapi muzeja u Istanbulu.

Slika 62 i 63. Simbol na nišanima na Kovačima u Sarajevu koji asocira na udaraljku. Foto: Nihad Klinčević

Slika 64. Identična udaraljka i danas se, kod pokretnih bubnjeva, koristi na smotrama tradicionalne vojne muzike u Turskoj.

Slika 65 i 66. Izgled nišana sa turbanom sa i bez mudževeza u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad

Slika 67 i 68. Zanimljive klesarske dekoracije na starim nišanima na lokacijama Kušat džamija kod Zvornika i kod Jablanice. Foto: Nihad Klinčević i Nihad Širić.

Slika 69 i 70. Nišani ukrašeni stiliziranim predstavama cvijeća. Nalaze se u haremima Careve džamije i na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 71. Stari nišani iz rane faze (bez natpisa) na lokaciji Donji Močioci kod Sarajeva. Foto:

tašlarında da kendilerine yer bulmaktadır.

Resim 42 ve 43. Eski mezar taşlarında ortaçağa ait zambak motifleri.

Resim 44. Ortaçağ Bosančica alfabesinin, günümüz Latin alfabesinin ve Osmanlı dönemi arebica yazısının karşılaştırmalı tasviri.

Resim 45 ve 46. Saraybosna'daki Çar Camii'nin haremde sarıklı ve fesli bir adamın mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević

Resim 47 ve 48. Saraybosna Kovači ve Grand Park'taki kadın mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Resim 49 ve 50. Saraybosna'daki Vekil-Harčov veya Hac Cami ile Çar Camii'nin haremde kadın başlığı şeklinde süslemeli kadın mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Resim 51 ve 52. Saraybosna'daki Vekil-Harčov veya Hac Camisi'nin haremde başlık ile süslenmiş kadın (kız) mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Resim. 53 Glamoč'taki Kovačević bölgesinde bulunan zülfüflü kadın mezar taşı. Foto: Arif Kovačević.

Resim 54. Saraybosna Alifakovac'ta çatal türbanlı erkek mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 55. Saraybosna'daki Vekil-Harčov Camii'nin haremde mušebek türbanlı erkek mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 56. Saraybosna'daki Bekr Baba Camii'nin haremde türbanlı ve kadın başlıklı çocuk mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 57 ve 58. Eski mezar taşlarında Kijača olarak adlandırılan temsil. Mezar taşları, Saraybosna-Pale yolu üzerindeki Donji Bulozî'de bulunan Şehitluci ve Ilijaš yakınlarındaki Karaula'da bulunmaktadır.

Resim 59 ve 60. Glamoč yakınlarında bulunan mezar taşlarındaki tüylü yontma buzdovan (topuz). Foto: Arif Kovačević.

Resim 61. İstanbul'daki Topkapı Müzesinde bulunan 18. yüzyıl başlarına ait sivri uçlu kopuz (buzdovan).

Resim 62 ve 63. Saraybosna Kovači'de bulunan bir mezar taşında vurmali çalgıya benzetilen sembol. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 64. Türkiye'de geleneksel askeri müzik

Figures 42 and 43. Medieval lily motifs on old nišan tombstones.

Figure 44. Comparative depiction of the medieval Bosančica letter, present-day Latin script and Ottoman-era arebica script.

Figures 45 and 46. Layout of a man's nišan with a turban and fez in the harem of the Emperor's mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 47 and 48. Female nišan tombstones at Kovači and the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 49 and 50. Female nišan tombstones with ornament in the form of a women hat in the harems of the Vekil-Harčov or Hajj mosque and the Emperor's mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 51 and 52. Decorated female (maiden) nišan with a cap in the harem of the Vekil-Harčov or Hajj mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figure 53. Female nišan with solufs (sideburns) at the Kovačevci site in Glamoč. Photo: Arif Kovačević

Figure 54. Male nišan with a čatal (fork) turban at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figure 55. Male nišan with a mušebak turban in the harem of the Vekil-Harčov mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figure 56. Children nišans with turbans and female hats in the harem of the Bakr Baba mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figures 57 and 58. Representation of the so-called kijača on the old nišan tombstones. The nišans are located at the locations of Šehitluci in Donji Bulozî on the Sarajevo-Pale road and Karaula near Ilijaš.

Figures 59 and 60. Carved (buzdovan) mace with feathers on nišan tombstones in Glamoč. Photo: Arif Kovačević

Figure 61. The appearance of the mace (buzdovan) with feathers from the beginning of the 18th century in the collection of the Topkapı Museum in Istanbul.

Figures 62 and 63. A symbol on the nišan which is associated with a percussion instrument in Kovači, Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Midhat Kapo.

Slika 72. Stari nišani na Kovačima u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 73. Stari gazijski ili šehidski nišan na lokaciji Kovačevci kod Glamoča.

Slika 74 a-k. Prikazi sablji, bodeža, kubura, luka i strijela, ratnih sjekira na gazijskim nišanima samo su još jedno svjedočanstvo o burnoj prošlosti naših prostora.

Slika 75. Šehidski nišani u Potočarima kod Srebrenice. Foto: Nihad Klinčević

Slika 76. Stari šehidski nišani iz ranog perioda na lokaciji Obla brda, u Selu Dejčići. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 77. Mali i veliki nišani u mjestu Oplećani kod Tomislavgrada. Foto: Nihad Širić.

Slika 78, 79 i 80. Izgled ulemanskih nišana sa mušebek turbanom u haremima Ferhadije, Careve i Bakr-babine džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 81 i 82. Položaj i izgled geometrijskih oblika na čatal turbanu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 83, 84 i 85. Izgled ulemanskog nišana sa čatal turbanom u haremima Ali-pašine i Careve džamije i u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 86. Izgled ahmedije čiji namotaji oblikuju trougao. Hadži hafiz Halid ef. Hadžimulić (1915 - 2011).

Slika 87, 88 i 89. Izgled klesarskih varijacija na čatal turbanu koji se nalaze u Velikom parku i haremu Alipašine džamije u Sarajevu i na planini Visočici. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 90. Nišani mevlevijskog reda na lokaciji Šehova Korija kod Sarajeva. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 91. Isklesani natpis na arapskom jeziku Hu.

Slika 92. Uglavni nišan na mezaru Mustafe Ejubovića (Šejh Jujo) u Mostaru. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 93. Derviški nišani Ajni-dede i Šemsi-dede u haremu Alipašine džamije, oba datirana 866. hidžretske (1461 - 1462.) godine. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 94. Crtež nišana ispred Ali-pašine džamije u

festivallerinde seyyar davullarda halen aynı vurmali çalgılar kullanılmaktadır.

Resim 65 ve 66. Saraybosna'da bulunan parktaki mucevezli veya mucevezi olmayan türbanlı mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 67 ve 68. Zvornik ve Jablanica yakınlarındaki Kulšat camilerinin buldukları yerlerde eski mezar taşları üzerinde ilginç taş oyması süslemeler. Foto: Nihad Klinčević ve Nihad Širić.

Resim 69 ve 70. Saraybosna'daki Çar Camii haremında ve Alifakovac'ta çiçek tasvirleri ile süslenmiş mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 71. Saraybosna'nın Donji Močioći bölgesinde bulunan ilk döneme ait mezar taşları (kita-besiz). Foto: Midhat Kapo

Resim 72. Saraybosna Kovaci bölgesinde eski mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Resim 73. Glamoč yakınlarındaki Kovačevci'de eski Gazi veya Şehit mezar taşı.

Resim 74 a-k. Gazi mezar taşları üzerindeki kılıç, hançer, ateş çemberi, yay ve ok tasvirleri, savaş baltaları bölgemizin çalkantılı geçmişinin bir başka kanıtıdır.

Resim 75. Srebrenica yakınlarındaki Potočari'de Şehit mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Resim 76. Obla brdo bölgesindeki Dejčići köyünde erken dönemden kalma eski şehit mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević

Resim 77. Tomislavgrad yakınlarındaki Oplećani bölgesinde büyük ve küçük mezar taşları. Foto: Nihad Širić

Resim 78, 79 ve 80. Saraybosna'daki Ferhadija, Careva ve Bekr Baba camilerinin haremelerinde mušebek türbanlı Ulema mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 81 ve 82. Çatal türban üzerindeki geometrik şekillerin konumu ve düzeni. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 83, 84 ve 85. Ali Paşa ve Çar camilerinin haremelerinde ve Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunan çatal türbanlı Ulema mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 86. Üçgen görünümünde çevrelenmiş bir ahmediyenin görüntüsü. Hacı Hafiz Halid ef. Ha-

Figure 64. An identical percussion is still used today in mobile drums at traditional military music festivals in Turkey.

Figures 65 and 66. The appearance of the turbaned-nišan with and without mudževéz in the park of Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 67 and 68. Interesting stone-carving decorations on the old nišan tombstones at the locations of the Kulšat mosques near Zvornik and near Jablanica. Photo: Nihad Klinčević and Nihad Širić.

Figures 69 and 70. Nišan tombstones decorated with stylized representations of flowers. They are located in the harem of the Emperor's mosque and at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 71. Early nišan tombstones (without epitaph) at the site of Donji Močioći near Sarajevo. Photo by Midhat Kapo

Figure 72. Old nišan tombstones at Kovači in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 73. An old Gazi or Šehid nišan tombstone at the site of Kovačevci near Glamoč.

Figures 74 a-k. The depictions of sabers, daggers, firelocks, bows and arrows, war axes on Ghazian nišan tombstones are just another testament to the turbulent past of our region.

Figure 75. Shahid nišan tombstones in Potočari near Srebrenica. Photo: Nihad Klinčević

Figure 76. Old Shahid nišan tombstones from an early period on the site of Obla brdo, in the village of Dejčići. Photo: Nihad Klinčević

Figure 77. Small and large nišan tombstones in Oplećani near Tomislavgrad. Photo: Nihad Širić.

Figures 78, 79 and 80. Layout of Uleman nišan tombstones with a mušebek turban in the harems of the Ferhadija, Careva and Bakr Baba mosques in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figures 81 and 82. Position and layout of geometric shapes on the čatal turban. Photo: Nihad Klinčević

Figures 83, 84 and 85. Layout of the Uleman nišan tombstone with a čatal turban in the harems of Ali-pasha and the Emperor's mosque and in the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Sarajevu iz 1938. godine.

Slika 95 i 96. Nišani kaderijskog reda u haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 97 i 98. Izgled nišana u Velikom parku u Sarajevu na mezaru Muslihudin hadži Mustafe Čekrekčije 1938. i 2016. godine. Foto: Suljagić i Nihad Klinčević.

Slika 99. i 100. Nišani nakšibendijskog reda u haremu Ali-pašine džamije i Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 101 i 102. Izgled nišana ispred Ali-pašine džamije, 1978. i 2016. godine. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 103. 104. i 105. Derviški nišani u Velikom parku i na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 106 a-d. Izgled aginskih nišana na lokaciji: Veliki park, haremi Careve i Vekil-Harčove džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 107 i 108. Aginski nišan sa čelenkom u haremu Vekil-Harčove ili Hadžijske džamije u Sarajevu, 1962. i 2018. godine. Foto: Mehmed Mujezinović i Nihad Klinčević.

Slika 109. Izgled pašinskognišanana lokaciji turbeta pod lipom u Travniku. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 110 i 111. Nišani uglednih ljudi sa turbanom u gužvi sa jednim prevojem sa i bez mudževeza u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 112, 113 i 114. Prevoj na ulemanskom nišanu sa mušebek i čatal turbanom koji ukazuje na uglednu osobu među ulemom. Nišani se nalaze na Alifakovcu, u haremu Careve džamije i u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 115 i 116. Izgled esnafskog nišana u Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 117 i 118. Nišanisa janjičarskim turbanom u haremu Ferhadija džamije i Velikom parku u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 119. Crtež vojnog nišana u knjizi Alije Nametka: "2) vojnički sa sarukom"

Slika 120. Vojni nišan na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

džimulić (1915 - 2011).

Resim 87, 88 ve 89. Büyük Park'ta ve Saraybosna'da Alipaşa camiinin hareminde ve Visočica Dağ'ında bulunan çatal türban örneklerindeki farklı taş işçilikleri. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 90. Saraybosna yakınlarındaki Şehova Korija bölgesinde Mevlevi tarikatına ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 91. Arapça dilinde oyulan Hu yazısı.

Resim 92. Mustafa Eyuboviç (Şeyh Yuyo)'in Mostar'daki mezarında baş kısmına bulunan mezar taşı.

Resim 93. Alipaşa camii hareminde her ikisi de Hicri 866 yılında yapılmış Ayni-dede ve Şemsi-dede ait derviş mezar taşları (1461 - 1462). Foto: Nihad Klinčević.

Resim 94. 1938 yılında Saraybosna'daki Ali Paşa Camii önündeki mezar taşına ait çizim.

Resim 95 ve 96. Saraybosna'daki Ali Paşa camii hareminde bulunan Kadiri tarikatine ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 97 ve 98. Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunan Muslihudin Hadži Mustafe Čekrekčija mezarlığında 1938 ve 2016 yıllarında çekilmiş mezar taşlarının görüntüsü. Foto: Suljagić ve Nihad Klinčević

Resim 99 ve 100. Saraybosna'daki Ali Paşa Camii haremi ve Büyük Park'taki Nakšibendi tarikatına ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 101 ve 102. Ali Paşa Camii önündeki mezar taşının 1978 ve 2016 yıllarına ait görüntüsü. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 103, 104 ve 105. Saraybosna'daki Büyük Park ve Alifakovaç'ta derviş mezar taşları. Fotoğraf: Nihad Klinčević.

Resim 106 a-d. Büyük Park, Çar ve Vekil-Harc camilerinin haremlerinde bulunan ağa mezar taşlarının görüntüsü. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 107 ve 108. Saraybosna'nın Vekil-Harčov veya Hacılar camiinin hareminde bulunan çelenkli Ağa mezar taşları, 1962 ve 2018 yılı. Foto: Mehmed Mujezinović and Nihad Klinčević.

Resim 109. Travnik'teki söğüt ağacının altında bulunan türbedeki paşa mezar taşlarının görünümü. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 86. Appearance of an ahmedija whose wrapping forms a triangle. Hajji Hafiz Halid ef. Hadžimulić (1915 - 2011).

Figures 87, 88 and 89. Layout of masonry variations on the čatal turban found in the Grand Park and the harem of the Alipaşa mosque in Sarajevo and Mount Visočica. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 90. The nišan tombstones of the Mevlevian order at the location of Šehova Korija near Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figure 91. The carved inscription in Arabic Hu.

Figure 92. Tombstone found on the head of Mustafa Eyuboviç (Sheikh Yuyo) at his tomb in Mostar.

Figure 93. Dervish nišan tombstones of Ayni-dede and Šemsi-dede in the harem of the Alipaşa mosque, both dating from 866 AD (1461 - 1462). Photo: Nihad Klinčević

Figure 94. Drawing of a nišan in front of the Ali Pasha mosque in Sarajevo in 1938.

Figures 95 and 96. Nišans of the Qadiri order in the harem of the Ali Pasha mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figures 97 and 98. The sight of the nišan tombstones in the Great Park in Sarajevo at the cemetery of Muslihudin Hadži Mustafe Čekrekčija in 1938 and 2016.¹¹² (Photo: Suljagić and Nihad Klinčević.)

Figures 99 and 100. Nišans of the Naqshibandi order in the harem of the Ali-pasha mosque and the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figures 101 and 102. The appearance of the nišan in front of the Ali Pasha mosque, 1978 and 2016.¹¹⁸ Photo: Nihad Klinčević.

Figures 103, 104 and 105. Dervish nišan tombstones in Grand Park and at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 106 a-d. The appearance of the aga nišan tombstones at locations: the Grand Park, the harems of the Emperor's and the Vekil-Harčov mosques in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 107 and 108. Aga nišan with a çelenk in the Vekil-Harčov harem or the Hajj Mosque

Slika 121 i 122. Vojni nišanisa sarukom iukrasom u obliku lista u haremu Ali-pašine džamije i u Velikom parku u Sarajevu.¹²⁶ Foto: Nihad Klinčević.

Slika 123. Činovnički nišani u haremu Careve džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 124. Nišan pisara sa uklesanim divitomu Tulovićima kod Banovića.

Slika 125. Izgled divita.

Slika 126. Izgled trouglaste hadžijske oznake na nišanu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 127 i 128. Ulemanski nišan sa mušebek turbanom, sa i bez hadžijskih obilježja u haremina Careve i Ferhadija džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 129 i 130. Crteži hadžijskih nišana sa esnafskim i ulemanskim mušebek turbanom u knjizi Alije Nametka: "4) hadžijski(trgovački), 7) hodžinski (hadžijski)".

Slika 131. Muški nišanisa fesom u haremu Begove džamije u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević

Slika 132. Lančana ograda svjedoči o utjecaju novih trendova. Mezar Muje Komadine, džamija Lakišića u Mostaru. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 133. Krajiški nišani u Pećigradu kod Cazina.

Slika 134. Izgled ženskog krajiškog nišana sa pletenicom i muškog krajiškog nišana sa tubanom.

Slika 135. Nišani Omer-age Bašića u haremu Jakir kod Bašića mosta u Glamoču.

Slika 136. Nišani Ibrahim bega Bušatlije i njegove supruge na Gazilarskom mezarju u Livnu.

Slika 137. Nišani bega Mustafage u mjestu Šetići kod Rogatice.

Slika 138. Veliki nišani u mjestu Oplećani kod Tomislavgrada. Foto: Nihad Širić.

Slika 139. Izgledprorezanog nišana u naselju Vidimlije kod Glamoča. Foto: Arif Kovačević.

Slika 140 i 141. Prorezani nišan kojeg u Glam-oču nazivaju fenjer nišan. Foto: Arif Kovačević.

Slika 142 i 143. Ženski nišani sa hotoz kapom u haremina Bakr-babine džamije u Sarajevu i Karađoz-begove džamije u Mostaru. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 110 ve 111. Saraybosna Büyük Park'ta bulunan, önemli kişilere ait mücevezli ve mücevezsiz, tek geçişli türbanlı mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 112, 113 ve 114. Ulema arasında öne çıkan kişiyi gösteren musebek ve çatal türbanlı Ulema mezar taşlarından görüntüler. Bu mezar taşları Alifakovac'ta, Çar Camisinin hareminde ve Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunmaktadır. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 115 ve 116. Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunan esnaf mezar taşının bir görüntüsü. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 117 ve 118. Ferhadiye Camii haremi ve Saraybosna'daki Büyük Park'ta bulunan yeniçeri türbanlı mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 119. Alija Nametak'ın kitabından askeri mezar taşı çizimi: "2) sarıklı asker başlığı".

Resim 120. Saraybosna Alifakovac'ta Askeri mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 121 ve 122. Saraybosna'daki Ali Paşa Camii hareminde ve Büyük Park'ta bulunan sarık ve yaprak süslemeli asker mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 123. Saraybosna'daki Çar Camii'nin hareminde bulunan devlet memurlarına ait mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 124. Banovici yakınlarında bulunan Tuloviç'te bir yazara ait oyma dolma kalemler mezar taşı.

Resim 125. Divit ile kalemin görüntüsü.

Resim 126. Mezar taşı üzerinde üçgen hacı simgesi görüntüsü. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 127 ve 128. Saraybosna'daki Careva ve Ferhadija camilerinin haremlerinde Hacı simgeleri bulunduran ve bulundurmayan musebek türbanlı ulema mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 129 ve 130. Alija Nametak'ın kitabında bulunan Esnaf ve Ulema musebek türbanlı Hacı mezar taşlarına ait çizimler: "4) Hacı (tüccar), 7) Hoca (hacı)". Foto: Nihad Klinčević.

Resim 131. Saraybosna'da Begove camii hareminde fesli erkek mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 132. Zincirli çit yeni üslubun etkisinin

in Sarajevo, 1962 and 2018. (Photo: Mehmed Mujezinović and Nihad Klinčević.)

Figure 109. The appearance of the Pasha nišan tombstone at the location of the turbe under the linden tree in Travnik. Photo: Nihad Klinčević.

Figures 110 and 111. Nišans of distinguished people with a turban with a single-pass crowd, with and without a mudževiz in the Big Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 112, 113 and 114. Passage on the Uleman nišan with a musebek and catal turban indicating a distinguished person among the ulema. The nišans are located on Alifakovac, in the harem of the Emperor's mosque and in the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 115 and 116. Layout of an Esnaf nišan tombstone at the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 117 and 118. Nišani with a janissary turban in the harem of the Ferhadija mosque and the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figure 119. Drawing of a military nišan in Alija Nametak's book: "2) military one with saruk"

Figure 120. Military nišan at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 121 and 122. Military nišan tombstones with saruk and leaf decoration in the harem of the Ali Pasha mosque and in the Grand Park in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 123. Civil Servants' tombstones in the harem of the Emperor's Mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 124. Nišan of a scribe with a carved fountain pen in Tulović near Banovići.

Figure 125. Layout of the Pen with inkwell (divit).

Figure 126. Appearance of a triangular Hajji mark on the nišan. Photo: Nihad Klinčević

Figures 127 and 128. Uleman nišan with a mušebek turban, with and without Hajj features in the harems of the Careva and Ferhadija mosques in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figures 129 and 130. Drawings of the Hajji nišan tombstones with the Esnaf and Uleman mušebek turban in the book of Alija Nametak: "4) Hajji (merchant), 7) Hoca (Hajji)"

Slika 144. Kineska varijanta iste kape.

Slika 145. Nišan iz 18. stoljeća na lokalitetu Potkleče kod Zavidovića. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 146. Staro mezarje u Istočnoj Bosni na lokaciji Burnice (Konjević Polje, Bratunac). Foto: Nihad Klinčević.

Slika 147. Stari nišani na Alifakovcu u Sarajevu. Foto: Nihad Klinčević.

Slika 148. Nišani na lokalitetu između Parića i Babinog vrha na planini Visočici. Foto: Midhat Kapo.

Slika 149 i 150. Na mjestu nekadašnjeg mezarja, u ulici Tekija na Skenderiji u Sarajevu, od ostataka starih nišana napravljena je ograda za cvjetnjak. Foto: Nihad Klinčević.

kanıttır. Mujo Komadina'nın mezarı, Mostar'daki Lakisic Camii. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 133. Cazin yakınlarındaki Pecigrad'daki Krajina bölgesine ait mezar taşları.

Resim 134. Örgülü bir kadın Krajina mezar taşı ile türbanlı bir erkek Krajina mezar taşının görünümü.

Resim 135. Glamoç'ta Başıç Köprüsü yakınında Jakir haremde Ömer Ağa Başıç'ın mezar taşı.

Resim 136. Livno'da Gaziler Mezarlığında İbrahim Bey Busatliya'nın ve eşinin mezar taşı.

Resim 137. Rogatitsa yakınındaki Şetiçi bölgesinde Mustafa Ağa Bey'in mezar taşı.

Resim 138. Tomislavgrad yakınlarında Oplećani bölgesinde büyük mezar taşları. Foto: Nihad Širić.

Resim 139. Glamoç yakınlarında Vidimlije yerleşkesinde iç bölmeleri olan mezar taşı görüntüsü. Foto: Arif Kovačević.

Resim 140 ve 141. Glamoç'ta fenjer mezar taşı olarak da isimlendirilen iç bölmeli mezar taşı. Foto: Arif Kovačević.

Resim 142 ve 143. Saraybosna'daki Bakr-Baba Camii ve Mostar'daki Karadoz bey Camii haremde bulunan hotoz başlıklı kadın mezar taşları. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 144. Aynı başlığın Çin versiyonu.

Resim 145. Zavidoviç yakınlarındaki Potkleče bölgesinde 18. yüzyıldan kalan mezar taşı. Foto: Nihad Klinčević.

Resim 146. Burniçe bölgesindeki Doğu Bosna'da eski mezarlık. (Konyeviç Ovası, Bratunac). Foto: Nihad Klinčević.

Resim 147. Saraybosna'da Alifakovaç bölgesindeki eski mezar taşları.

Resim 148. Visočica Dağı'nda Parića ve Babinog tepesi arasındaki alanlarda bulunan mezar taşları. Foto: Midhat Kapo.

Resim 149 ve 150. Saraybosna Skenderija'daki Tekija Caddesi'nde eski mezarlık yerinde, eski mezar taşlarının kalıntılarında bir çiçek bahçesi için çit yapıldı. Foto: Nihad Klinčević.

Figure 131. Male nišans with fez in the harem of the Begova mosque in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević

Figure 132. Chain fence testifies to the impact of new trends. The burial ground of Mujo Komadina, the Mosque of Lakisic in Mostar. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 133. Nišan tombstones of Krajina region in Pećigrad near Cazin.

Figure 134. Appearance of a female Krajina nišan with a braid and a male Krajina nišan with a turban.

Figure 135. Nišan of Omer-aga Bašić in the harem Jakir near Bašić Most in Glamoč.

Figure 136. Nišans of Ibrahim beg Bušatlija and his wife at the Gazilar Cemetery in Livno.

Figure 137. Nišans of beg Mustafaga in Šetići near Rogatica.

Figure 138. Large nišan tombstones in Oplećani near Tomislavgrad. Photo: Nihad Širić.

Figure 139. Appearance of a slotted nišan in Vidimlije near Glamoč. Photo: Arif Kovačević.

Figures 140 and 141. Slotted nišan, also called fenjer nišan in Glamoč. Photo: Arif Kovačević.

Figures 142 and 143. Female nišans with hotoz cap in the harems of the Bakr-Baba mosque in Sarajevo and the Karadoz-beg mosque in Mostar. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 144. Chinese variant of the same cap.

Figure 145. Nišan from the 18th century at the site of Potkleče near Zavidovići. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 146. Old cemetery in Eastern Bosnia at the Burnice site (Konjević Polje, Bratunac). Photo: Nihad Klinčević.

Figure 147. Old nišan tombstones at Alifakovac in Sarajevo. Photo: Nihad Klinčević.

Figure 148. Nišani at the site between Parić and Babin Vrh on Mount Visočica. Photo by Midhat Kapo.

Figures 149 and 150. On the site of the former burial ground, in Tekija Street in Skenderija, Sarajevo, a flower garden fence was made of the remains of old nišan tombstones. Photo: Nihad Klinčević

LITERATURA**BİBLİYOGRAFYA****BIBLIOGRAPHY**

- Ambijentalne cjeline i groblja, (2008) Izvještaj o stanju 29 ambijentalnih cjelina i groblja na 25 lokaliteta na području općine Kakanj, NVO Alterantiva, Kakanj
- Nametak, Alija, (1939) Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini, Državna štamparija, Sarajevo
- Bašagić – Redžepagić, Safvet beg (1900) Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Vlastita naklada, Sarajevo
- Baština sjeveroistočne Bosne, (2012) Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, broj 5., Tuzla
- Bejtić, Alija (1959) Spomenici osmalijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
- Berk, Süleyman (2016) Zaman Aşan Taşlar, Zeytinburnu'nun Tarihî Mezar Taşlari, 1. Cilit, Istanbul
- Berk, Süleyman (2016) Zaman Aşan Taşlar, Zeytinburnu'nun Tarihî Mezar Taşlari, 2. Cilit, Istanbul
- Bešlagić, Šefik (1971) Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo
- Bešlagić, Šefik (1978) Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Bosdurmaz, Nurcan (2011) Bosna Hersek mezartaslari, Haarlem
- Čaušević, Meho (2006) Umjetnost bašluka, Most - časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, Godina XXXI, broj 195, Mostar
- Čelebija, Evlija (1967) Putopis, Svjetlost, Sarajevo
- Ćeman, Mirza Hasan (2012) Ferhad-begova džamija u Tešnju, Sarajevo
- Dječiji Novi Behar, (1933) Godina I, broj 17, Sarajevo
- Grupa autora, (1964) Takvim za 1965. godinu, Izvršni odbor udruženja Ilimije u SRBiH, Sarajevo
- Grupa autora, (1987) Takvim za 1987. godinu, Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo
- Grupa autora, (1988) Takvim za 1988. godinu, Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo
- Grupa autora, (2008) Takvim za 2009. godinu, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo
- Grupa autora, (2010) Takvim za 2011. godinu, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo
- Grupa autora, (1998) Bošnjaci i Islam, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo
- Hangi, Antun (1906) Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo
- Hadžijahić, Muhamed (1990) Porijeklo bosanskih Muslimana, ITP "Bosna" Sarajevo, Sarajevo
- Handžić, Mehmed (1940) Islamizacija Bosne i Hercegovine, Islamska dionička štamparija, Sarajevo
- Historija Osmanske države i civilizacije (2004) priredio Ekmeleddin Ihsanoglu, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
- Hasanspahić, Mirnes (2016) Nišani i stara mezarja na olovskom području, naučno-istraživački rad, Glasnik Rijaseta IZ br. 5-6, Sarajevo
- Imamović, Mustafa (1997) Historija Bošnjaka, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo
- Klaić, Vjekoslav (1878) Bosna, zemljopis, Nakladom "Matice Hrvatske", Zagreb
- Klaić, Vjekoslav (1882) Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb
- Klaić, Nada (1994) Srednjovjekovna Bosna, Eminex, Zagreb
- Knoll, Petar (1999) O muslimanskoj umjetnosti u Bosni, Most, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, Godina XXV, broj 112-113., Mostar
- Kreševljaković, Hamdija (1938) Džamija i vakufnama Muslihuđina Čekrečije, prilog povijesti Sarajeva XVI stoljeća, Državna štamparija, Sarajevo
- Kukavica, Edin Urjan (2010) Derviške intitucije u Bosni i Hercegovini, Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja, Godina XIX, broj 95, Zagreb
- Malcom, Noel (2011) Bosna, kratka povijest, Buybook, Sarajevo
- Marian, Wenzel (1965) Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo
- Marian, Wenzel (1999) Bosanski stil na stećcima i metalu –Bosnian Style on Tombstones and Metal, Publishing, Sarajevo

- Mehmedović, Ahmed (2014) Vakufi sa područja općina Stari Grad i Centar Sarajevo, nekad i sad, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo
- Mujezinović, Mehmed, (1962) Stari Alifakovac u Sarajevu, "Naše starine" VIII, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Mujezinović, Mehmed, (1966) Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu, Naše starine, III, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Mujezinović, Mehmed (1974) Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo
- Mujezinović, Mehmed (1988) Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knjiga I, Sarajevo – Publishing, Sarajevo
- Mujezinović, Mehmed (1988) Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knjiga II, Sarajevo – Publishing, Sarajevo
- Mušeta Aščerić, Vesna (2005) Sarajevo i njegova okolina u XV vijeku, Između istoka i zapada, Sarajevo
- Odluke Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
- Prelog, Milan (1913) Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I dio, Naklada j. Studničke i druga, Sarajevo
- Prelog, Milan (1913) Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio, Naklada j. Studničke i druga, Sarajevo
- Rački, Franjo, (1869) Bogumili i patareni, Zagreb
- Redžić, Husref (1982) Islamska umjetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija – Beograd, Spektar – Zagreb, Prva književna komuna – Mostar
- Sejfuddin Fehmi bin Ali, Kemura Šejh (1913) Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, Sarajevo
- Sergejevski, Dimitrije (1947) Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, broj 2. Sarajevo
- Spaho, Mehmed (1907) Gazi Husrefbeg, II izdanje, Islamska dionička štamparija, Sarajevo
- Suljagić, Sulejman (1935) Zanimljivosti iz planinskih krajeva oko Sarajeva, Novi Behar, Godina IX, broj 9-13., Sarajevo
- Šurković, Kenan (2004) Ideja islamske umjetnosti, Sarajevo

Internet

- Klinčević, Nihad (2018) Bosanski nišani, istraživački rad, Sarajevo. Dostupno na: <http://www.academia.edu> i <https://www.scribd.com>
- Nuruddina Agović, Mersada (2015) Šehidski i drugi bošnjački nišani, Svjetski bošnjački kongres, Sarajevo. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-dru-gi-bosnjacki-nisani-2/>
- Rizvić, Muhsin, Bosna i Bošnjaci jezik i pismo, Hrestomatija historije književnog jezika 2. Dio, priredila Lejla Nakaš, Sarajevo. Dostupno na: <https://vdocuments.site/hrestomatija2-1.html>
- Sakić, Ekrem (2013) Babin mezar na lokalitetu Babina luka, Kalesija. Dostupno na: <http://www.nkp.ba/wp-content/uploads/2013/10/%E2%80%9CBabin-me-zar%E2%80%9D.pdf>

Ostale korištene internet adrese

- <http://www.kons.gov.ba> – Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
- <http://www.spomenici-sa.ba> – Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Sarajevo
- <http://www.unescobih.mcp.gov.ba> – UNESCO u Bosni i Hecegovini.
- <http://www.youtube.com> – Kanal TV Sarajevo, serijal, Čuvari tradicije
- <https://www.scribd.com> – Digitalna biblioteka

Mirza Hasan Ceman

RECENZIJA KNJIGE

Nihad Klinčević, Nišani u Bosni i Hercegovini

Zamoljen sam od autora, gospodina Nihada Klinčevića, da recenziram njegovu knjigu posvećenu istraživanju nišana kao jednog od fenomena bosanskohercegovačkog kulturnog naslijeđa. Na temelju mog osobnog interesa za obradu iste teme provedena su određena istraživanja bibliografskog i terenskog karaktera s ciljem izrade monografije posvećene kulturi nišana i priređivanju prateće izložbe fotografija. U polaznim bibliografskim istraživanjima danas se koristimo i programima za pretraživanje na internetu. Takva polazna istraživanja daju relativno obimnu građu koju je poslije potrebno kritički proučiti, dopuniti potrebnim bibliografskim podacima i potom bibliografski verificirati i koristiti. Prilikom jednog takvog pretraživanja internetskih stranica posvećenih obradi nišana nisam uspio preuzeti rad gospodina Nihada Klinčevića. Nakon početnog neuspjeha uslijedila je potraga za podacima koji bi me mogli dovesti u vezu s autorom knjige. Nakon relativno duge potrage uspjeli smo uspostaviti vezu.

Tokom prvog susreta i dvosatnog razgovora bio sam ugodno iznenađen. Riječ je o mladom čovjeku, sportašu i planinaru koji je, usto, još i zaljubljenik u kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine. U središtu širih interesa gospodina Klinčevića nalazi se istraživanje nišana i stećaka – osmansko dobnih i srednjovjekovnih obilježja nad grobovima (mezarovima) nekadašnjih žitelja današnje Bosne i Hercegovine. Može se reći da gospodin Klinčević ima poseban interes za istraživanje nišana.

Prilikom našeg prvog susreta gospodin Klinčević poklonio mi je primjerak svoje knjige objavljene u elektronskom obliku. Nakon uvida u knjigu zaključio sam da je riječ o jednom od rijetkih pokušaja sistematskog istraživanja kulture nišana na području Bosne i Hercegovine pokrenutih u našoj domaćoj sredini. Također, zaključio sam da ovom mladom, agilnom, zainteresiranom, ali i, nažalost, nezaposlenom čovjeku treba pružiti podršku u istraživanju nišana, ali i u uporednom istraživanju nišana i stećaka. Ta istraživanja usmjerena su na obradu složene kulture nišana na području Bosne i Hercegovine. Međutim, istraživanja koja se odnose na rano razdoblje razvoja nišana ne mogu se provoditi bez uporednih istraživanja i kulture stećaka. Nakon našeg prvog susreta uslijedilo je više ponovljenih susreta koji su protekli u ugodnim razgovorima o autorovim putovanjima, istraživanjima, dokumentiranju situacije na terenu i autorovoj želji da objavi tiskano izdanje svoje prvotno elektronski objavljene, ali sada dopunjene i recenzirane knjige. Smatrao sam svojom moralnom, ali i stručnom i naučnom obavezom da se odazovem molbi gospodina Klinčevića da budem jedan od recenzenata knjige. Potrebno je podržati njegov interes, poduprijeti terenska istraživanja i istaknuti posvećenost ovog mladog čovjeka u istraživanju kulture nišana.

Iako gospodin Klinčević tokom svoje visokoškolske izobrazbe nije imao programski studijski interes usmjeren na historijska, arheološka i umjetnička istraživanja naslijeđa današnje Bosne i Hercegovine, on je ipak svoj interes usmjerio u tom pravcu. Kao temu svojih istraživanja izabrao je kulturu nišana i njihov odnos prema prethodnoj kulturi srednjovjekovnih stećaka. Njegova istraživanja nisu podržana ni od jedne ustanove visokoškolskog ili naučnog karaktera. Svoja istraživanja gospodin Klinčević obavlja samostalno kroz bibliografska

istraživanja objavljene građe o nišanima i stećcima, prikupljanje i iščitavanje te građe, te terenska istraživanja beskrajnim prostranstvima Bosne i Hercegovine. Potrebno je naglasiti da autor knjige nije bio u mogućnosti iščitati sva novija djela koja se na bilo koji način dotiču kulture nišana na području Bosne i Hercegovine. Broj takvih djela nije osobito velik. Većina tih djela ne nalazi se u knjiškim fondovima biblioteka Bosne i Hercegovine a svojim cijenama nepristupačna su većini istraživača na prostoru Bosne i Hercegovine. Terenska istraživanja koja je proveo autor knjige odvijala su se prvenstveno u manje naseljenim ili nenaseljenim područjima. Naravno, autor je prije toga apsolvirao i spomeničku građu koja mu je bila dostupna u određenim urbanim naseljima.

Prije nego što pređem na kritičku analizu rukopisa knjige, potrebno je istaknuti da je gospodin Klinčević kao diplomant dodiplomskog i poslijediplomskog studija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu stekao određena znanja iz metodologije naučnog rada te da je provodio i još provodi bibliografska istraživanja i iščitavanje objavljene građe o nišanima i stećcima. To su značajne dvije predispozicije kojima je potrebno pridružiti i onu treću. To je orijentacija gospodina Klinčevića kao mladog čovjeka na sport i planinarenje, što mu je, kao što je već rečeno, omogućilo prikupljanje relevantne građe kroz terenska istraživanja u beskrajnim prostranstvima naše zemlje. Potrebno je izričito naglasiti da se danas objavljuju radovi koji su posvećeni istraživanju nišana prvenstveno u urbanoj sredini. Istraživanja nišana u ruralnoj sredini i u teško pristupačnim prostranstvima Bosne i Hercegovine su rijetka. Malo istraživača se odlučuje na takva terenska istraživanja. U liku gospodina Klinčevića pojavila se osoba koja ima mogućnosti da objedini kabinetski i terenski rad, koji bi u središtu svojih istraživanja imao kulturu nišana, dovodeći je tako u vezu i odnos s geografskim prostorom i topografijom te s kulturom stećaka.

Knjiga gospodina Klinčevića koju recenziram obimom nije velika. Autor je svoja istraživanja izložio na 91 stranici teksta koje su pisane uz poštivanje današnjih redakcijskih standarda. Nakon **Uvoda** autor govori o pojavi nišana na području Bosne i Hercegovine i daje podjelu razvojnih faza nišana na ranu fazu izrade nišana i fazu izrade nišana nakon učvršćivanja osmanske vlasti na području nove osmanske provincije. U narednom poglavlju autor govori o općim odlikama i vrstama nišana, materijalima za izradu nišana, oblicima i dekoraciji nišana, o nišanima bez natpisa i s natpisom te o klesarskim školama. U posebnom poglavlju autor govori o osnovnoj podjela nišana prema oblicima, dekoraciji i oznakama koja govore o društvenom položaju umrle osobe. U dva posljednja poglavlja autor govori o modernoj fazi u izradi nišana te o regionalnim specifičnostima u njihovoj izradi. Na kraju slijede **Zaključak**, **Rječnik**, **Indexi** (**Index geografskih naziva**, **Index osobnih imena** i **Index stručnih pojmova**), **Popis ilustracija** i djela korištenih pri pisanju djela (**Literatura**).

Autor knjige, gospodin Klinčević, u njenom uvodnom dijelu prihvaća aktuelna mišljenja o povezanosti kulture nišana s kulturom srednjovjekovnih stećaka u ranoj fazi njihove pojave. On je jasno zamijetio pojavu topografske bliskosti pojave grobalja s nišanima uz srednjovjekovne nekropole sa stećcima te formalne bliskosti simbola i znakova koji se pojavljuju na nišanima i stećcima. Gospodin Klinčević nije medievalist pa se stoga nije upuštao u složene rasprave o ovom pitanju. Iako polemike o povezanosti kulture nišana s kulturom srednjovjekovnih stećaka nisu završene i nisu jasno dale odgovor na ovo suštinsko pitanje, potrebno je nastaviti daljnja istraživanja ovog pitanja. Također, autor donosi i tumačenja određenih simbola i prikaza koji se pojavljuju na nišanima. Autor to čini na temelju već

objavljenih mišljenja autorā koji su u proteklim desetljećima pisali o ovoj temi, a u određenim slučajevima daje i vlastita tumačenja.

Potrebno je naglasiti da je autor najviše pažnje posvetio istraživanju starijih razdoblja u razvoju nišana. Moderna faza u izradi nišana obrađena je veoma kratko. Autor nije obrađivao ni problematiku savremene faze u razvoju nišana, jer je nastojanje autora bilo da se posveti obradi starijih faza u njihovom razvoju, kako bi se uspomena i saznanja o najstarijim nišanima sačuvali od zaborava.

U razmatranju o doprinosu gospodina Nihada Klinčevića istraživanju kulture nišana potrebno je naglasiti da autor daje kratak, ali značajan doprinos njihovoj sistematizaciji i prostornom ubiciranju, posebno u nepristupačnim dijelovima Bosne i Hercegovine. Ovom prilikom naglašavam svoje žaljenje što autor nije bio u mogućnosti provoditi sistematičnija dokumentiranja na samom terenu, koja bi podrazumijevala potpunu fotografsku obradu (crno-bijeli i snimci u bojama), prostornu ubikaciju bilježenjem geografske dužine i širine korištenjem *GPS* uređaja te prikupljanja topografskih, katastarskih i prosopografskih podataka o položaju nišana. Nedostatak tehničke opreme koja zahtijeva značajna finansijska ulaganja i izostanak potpore mjerodavnih ustanova uskratili su gospodinu Klinčeviću sistematičniji pristup, kako je navedeno, u istraživanju kulture nišana. To uskraćivanje ne može se smatrati nedostatkom u radu gospodina Klinčevića, jer takav pristup u njihovom istraživanju nije ustrojila niti provela na općoj ravni nijedna ustanova državnog, kantonalnog ili općinskog karaktera koja ima zadaću očuvanja i ovog odsječka naše materijalne i duhovne kulture. Tek se danas naslućuju stidljivi i skromni pokušaji u tom pravcu. Razlog izostanku provođenja takvih mjera jesu zanemarivanje kulture nišana i njeno marginaliziranje u cjelokupnom kulturnom naslijeđu zemlje te davanje naglaska na istraživanje drugih fenomena bosanskohercegovačke kulture. Među tim dijelom favoriziranim istraživanjima može se, posebno, spomenuti istraživanje (iako još nedovoljno i bez pune interdisciplinarnosti) kulture stećaka. Razlog izostanku provođenja spomenutih mjera kao i svojevrsnom nemaru u istraživanju kulture nišana predstavljaju i sistematsko izbjegavanje uočavanja, istraživanja i dokumentiranja uporedne pojave stećaka i nišana i grobalja u prvoj fazi pojave i razvoja nišana, marginalizacija vrijednosti kulture nišana u sistemu vrijednosti cjelokupnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine zbog njihovih vjerskih i kulturalnih odlika koje oni svojom pojavom subkonotiraju te činjenica da su se groblja s nišanima veoma često nalazila na „putu“, tj., „priječila“ su kako razvoj putnih komunikacija i urbanih rješenja na općoj ravni tako i stambene sigurnosti pojedinaca i njihovih porodica na osobnoj ravni. Ako dio naslijeđa „priječi“ društveni „razvoj“, tada mu se ne može od institucija vlasti i, često, ideologijskim nazorima zaodjevene politike odrediti stvarna i odgovarajuća i zadovoljavajuća vrijednost. Naime, određenje stvarne vrijednosti određenog odsječka općeg kulturnog naslijeđa, u ovom slučaju nišana, zahtijevalo bi provođenje slijeda logički potrebnih radnji i akcija njihove zaštite i predstavljanja javnosti.

Nišani predstavljaju jedan od fenomena kako cjelokupnog bosanskohercegovačkog kulturnog naslijeđa, tako i kulturnog naslijeđa bosanskohercegovačkih muslimana (najvećim dijelom Bošnjaka). Kao takvi nišani predstavljaju složeni (kompleksni) dio kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Stoga oni ne mogu biti istraživani samo s aspekata njihovog historijskog razvoja i određenja vrsta, oblika, dekoracije i prisustva ili odsustva natpisa na njima. Nišani zahtijevaju interdisciplinarni pristup u njihovom istraživanju. Osim navedenih aspekata razmatranja kulture nišana, potrebno je iste istraživati i s aspekta analize njihovih epigrafskih

elemenata (*tariha*), općih vjerskih odlika natpisa, prisustva elemenata filozofijsko-mističnih elemenata u tim natpisima te kriptosimbolizma u dekoraciji i znakovlju koje oni na sebi nose.

Potrebno je naglasiti još neke nešto šire aspekte u istraživanju nišana. Jedan je etnologijski koji ni u jednom trenutku ne može biti izostavljen, ali ne može biti obrađivan ni izdvojeno od ostalih aspekata proučavanja nišana. Etnologijski aspekt u istraživanju kulture nišana podrazumijeva potrebu istraživanja i razumijevanja elemenata koji su u vezi s muslimanskom praksom ukopavanja (inhumacijske običajnosti) i poslijeukopnog odnosa prema grobu (postinhumacijske običajnosti). Inhumacijske i postinhumacijske običajnosti ne smiju i ne mogu biti zanemarene, a iste je potrebno promatrati u historijskom, vjerskom i kulturalnom kontekstu.

Drugi aspekt je antropologijski. Prema ovom aspektu, potrebno je u najvećoj mogućoj mjeri nastojati istražiti koliko nišani odražavaju stvarnost svakodnevnog života kako samog *mejita*, te porodice koja, najčešće, podiže nišane, tako i društvene sredine u kojoj je umrla osoba provela najveći dio svog života. Antropologijski aspekt u izučavanju kulture nišana podrazumijeva njihovo izučavanje u kontekstu historijske i savremene antropologije samrtne i posmrtno običajnosti. Na taj način se antropologijsko izučavanje kulture nišana dotiče etnologijskog aspekta njihovog istraživanja. Usporedna etnologijska i antropologijska istraživanja kulture nišana obogaćuju naučne spoznaje o ovom dijelu kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Kada se govori o antropologijskom aspektu istraživanja kulture nišana, potrebno je naglasiti da je ovaj aspekt višesložan i da se u okviru njega mogu razlikovati tri oblika antropologijskih istraživanja. To su istraživanja nišana kao predmeta interesa kulturalne i socijalne te fizičke antropologije. Ova posljednja istražuje osteološke ostatke umrlih osoba u grobovima.

Posebno je značajan i aspekt istraživanja historijske, moderne i savremene semiotike, odnosno skupa znakova i simbola koji se pojavljuju na nišanima. Ti simboli i znakovi predstavljaju jedan od oblika sistema društvenog komuniciranja kako u prošlosti, tako i danas. Posebno je značajan i aspekt istraživanja sraza između moderniteta i društvenog razvoja (urbano planiranje i regulacija prostora) na jednoj strani i nišana i grobalja na drugoj strani. Također, zanimljivo područje istraživanja predstavljaju i odnos institucija vlasti prema kulturi nišana te oblici djelovanja na konzervaciji, zaštiti i vrednovanju nišana kao spomeničkog naslijeđa.

Kada se govori o istraživanju nišana danas, svjedočimo i o pokretanju arheoloških istraživanja muslimanskih grobalja s nišanima ili samostojećih (izdvojenih) nišana s pripadajućim grobovima. Provođenje arheoloških istraživanja muslimanskih grobalja zadire u niz osjetljivih pitanja. Prije svega, pojavljuje se potreba da ista istraživanja budu provedena interdisciplinarno te da tokom istih istraživanja bude vođena valjana i metodologijski ustrojena dokumentacija koja će kako sada, tako i kasnije na znanstven način svjedočiti o rezultatima tih istraživanja. Danas, nažalost, svjedočimo o arheološkim istraživanjima važnih muslimanskih grobalja bez interdisciplinarnog pristupa u istraživanju i bez provođenja istraživanja s aspekta fizičke antropologije.

Ako se već pristupa arheološkim istraživanjima muslimanskih grobalja, posebno onih stari(ji)h, tada se često pojavljuje i potreba za ispitivanjem osteoloških ostataka metodologijom fizičke antropologije. Drugim riječima, takva antropologijska istraživanja su nužna. Međutim, provođenje arheoloških istraživanja muslimanskih grobalja ne smije i ne može biti provedeno, kao što je rečeno, bez istraživanja i razumijevanja i etnologijskih elemenata koji su u vezi s muslimanskom praksom ukopavanja (inhumacijske običajnosti) i postinhumacijske običajnosti.

Kao što je rečeno, kultura nišana je veoma složena. Potpuno istraživanje nišana ne može biti provedeno bez arheoloških, antropoloških i etnoloških istraživanja te istraživanja epigrafskih elemenata na natpisima (*tarihi*). Osim navedenih oblika istraživanja, potrebno je poštivati i etičke i vjerske norme u odnosu prema groblju u cjelini i samom grobu kao dijelu te cjeline te u tretiranju osteoloških nalaza umrlih osoba. Na kraju, potrebno je voditi računa i o zaštiti spomeničkog kompleksa groblja ili izdvojenih grobalja s nišanima. Međutim, nijedan od navedenih oblika istraživanja nišana ne može biti, odnosno ne može imati sam sebi cilj.

Provođenje arheoloških istraživanja muslimanskih grobalja, ako imaju interdisciplinarni a ne samo zaštitni karakter, podrazumijeva i antropološko istraživanje osteoloških ostataka umrlih osoba, pronađenih tokom istraživanja groblja (grobova). Ukoliko se danas provode arheološka istraživanja muslimanskih grobalja forme radi, odnosno javnosti radi, tada takav pristup nije naučno utemeljen. U pojedinim slučajevima nužno je provođenje i istraživanje iz područja fizičke antropologije. Za takva istraživanja posebno su zanimljiva i važna groblja i nišani iz 15. i 16. stoljeća. U oba slučaja kada se provode arheološka i antropološka istraživanja osteoloških nalaza grobova te u slučajevima kada su se groblja s nišanima nalazila na „putu,“ tj., „priječila“ razvoj putnih komunikacija i urbanih rješenja i ostvarivanje stambenih potreba pojedinaca pojavljivalo se i pojavljuje se pitanje provođenja ekshumacije, izmještanja (dislociranja) i eventualne reinkumacije zemnih (osteoloških) ostataka umrlih osoba. Oblici takvih djelatnosti često su vršeni bez uvažavanja etičkih i vjerskih normi u odnosu prema zemnim ostacima umrlih osoba. Takvi oblici djelatnosti često su bili pogubni i prema nišanima koji su se zatekli na takvim lokacijama. Bilo koji od navedenih oblika koji narušavaju integritet i nepovredivost grobnog mjesta i zemnih ostataka umrlih osoba nužno zahtijevaju da za takav čin postoje duboka opravdanja te da trebaju biti provedeni uz poštivanje svih etičkih normi i provođenje čina reinkumacije u skladu s vjerskim propisima.

Za daljnja istraživanja kulture nišana bit će potrebno, bolje rečeno nužno, da svi istraživači ostvare uvid u djela koja su štampana u inozemstvu kao i u djela koja obrađuju kulturu nišana na području različitih provincija Osmanskog carstva, posebno Rumelije i Anadolije te samog Istanbula. Kada je riječ o djelima koja su štampana u inozemstvu, potrebno je naglasiti da neki od njihovih autora ne raspolažu potrebnim podacima topografskog, toponomastičkog i onomastičkog karaktera niti su stekli određena iskustva tokom obilaska terena na kojem su rasprostranjeni nišani da bi donosili zaključne sudove o kulturi nišana. Upućenost nekih autora djela koja su štampana u inozemstvu na istraživanje kulture nišana u nekim urbanim sredinama lišava te autore mogućnosti potpunog razumijevanja pojave i razvoja nišana na općoj ravni istraživanja ovog kulturalnog fenomena! Temeljenje zaključnih sudova nekih stranih autora o kulturi nišana isključivo na višetomnom djelu Mehmeda Mujezinovića posvećenog islamskoj epigrafici te na nekim radovima Šefika Bešlićića ne može biti bespogovorno prihvaćeno. Nedostatak podataka topografskog, toponomastičkog i onomastičkog karaktera i nepostojanje iskustva stečenog u terenskom radu kod tih autora su evidentni.

Također, bit će potrebno dublje istražiti i pitanja regionalnih odlika u kulturi nišana te pojavu regionalnih klesarskih radionica na području Bosne i Hercegovine u određenim vremenskim razdobljima pojave nišana na užim geografskim područjima ove periferije Osmanskog carstva. Među klesarskim radionicama koje su djelovale regionalno posebno je važno istražiti i utvrditi djelatnost klesarske radionice koja je ostvarila značajan broj tzv. *Skopskih* ili *Uskubskih nišana* (o tome autor recenzije priprema posebnu knjigu) u ranoj fazi pojave nišana te pojave radova majstora nekih drugih radionica koje su, sudeći prema

prethodnim istraživanja, djelovale na području većih urbanih središta Bosne i Hercegovine u mladoj i najmladoj fazi pojave nišana na navedenom području.

Posebno područje istraživanja predstavljala bi istraživanja o mogućem prisustvu klesarskih majstora iz Istanbula na području većih urbanih središta Bosne i Hercegovine u mladoj fazi pojave nišana na navedenom području. Također, ukoliko se isključi ili potvrdi pretpostavljeno djelovanje klesarskih majstora iz Istanbula, tada bi bilo potrebno istražiti i mogućnost preuzimanja gotovih formi i dekorativnih elemenata (ornamenti, simboli i znakovi) iz ornamentalnog repertoara nišana koji se pojavljuju u nekim starim grebljima Istanbula i nekih drugih gradova današnje Republike Turske.

Također, posebno važno područje istraživanja predstavljala bi istraživanja posvećena pojavi i djelovanju lokalnih seoskih klesarskih radionica čiji su majstori koristili petrografski materijal (kamen) iz lokalnih nalazišta (*majdana*). Djelovanje takvih radionica zanimljivo je i s aspekta istraživanja zadovoljavanja potreba mikroekonomije pojedinih porodica koje klesanjem nišana jednostavnih oblika i škrtog epigrafičkog sadržaja djeluju na području više prostorno bliskih sela, posebno tokom sedmičnih pijačnih dana te kasnije ustrojenih jesenjih vašara.

Za daljnja istraživanja kulture nišana bit će potrebno, bolje rečeno nužno, ostvariti uvid i u ornamentiku, simboliku i skup znakova koji se pojavljuju na nišanima kao objektima našeg kulturnog i umjetničkog naslijeđa. U tom smislu riječi potrebno je ustrojiti bazu podataka o ornamentima, simbolima i znakovima koji se pojavljuju na nišanima, odrediti vrijeme i geografski prostor njihove pojave te iste pokušati vezati (ili isključiti) uz djelovanje regionalnih klesarskih ili stranih radionica na području Bosne i Hercegovine u određenim vremenskim razdobljima. U navedenom kontekstu potrebno je naglasiti pojavu određenih oblika dekoracije na nekim nišanima u nekim urbanim središtima Bosne i Hercegovine u mladoj i najmladoj fazi pojave nišana, koji su po svojoj formi i kriptosimbolizmu strani, čak oprečni, islamskoj ornamentici, islamskom simbolizmu i islamskom vjeronazoru. Na kraju, potrebno je naglasiti i nužnost istraživanja fenomena kulture nišana i s aspekata njihove „arhitektonike“ te njihove uske povezanosti s „arhitektonikom“ turbeta u okviru kojih se nišani relativno često pojavljuju.

U kontekstu navedenih napomena knjiga gospodina Nihada Klinčevića pojavljuje se kao jedan od radova koji predstavlja značajan doprinos obradi fenomena kulture nišana i njihovog topografskog određenja u prostoru. Usredotočenost autora knjige na određene odlike i oblike nišana rane i zrele faze u njihovom razvoju ne umanjuju vrijednost ovog djela. Upravo takva usredotočenost autora knjige jasno određuje druge pravce daljnjih istraživanja i obrade fenomena kulture nišana kako samog autora knjige, tako i drugih istraživača.

Mogućim izdavačima ove knjige istu iskreno preporučujem za objavljivanje. Pri tome sam slobodan iznijeti prijedlog o potrebi prevodenja ove knjige na jedan od šire zastupljenih svjetskih jezika. Autoru knjige, gospodinu Nihadu Klinčeviću, date su određene napomene i sugestije za uređenje knjige.

Lektura
Indira Pindžo

Recenzent
Mirza Hasan Čeman

Sarajevo, 25. maja 2018.

BILJEŠKA O AUTORU

Nihad Klinčević rođen je u Zavidovićima 05. aprila 1975. godine. Studirao je na Fakultetu političkih nauka na Univerzitetu u Sarajevu. Poslijediplomski studij završio je na Fakultetu političkih nauka na Univerzitetu u Sarajevu gdje je stekao zvanje magistar nauka. Ovo je njegova peta knjiga. Do sada je objavio i nekoliko naučno-istraživačkih radova. Osim formalnom, veliku pažnju posvećuje neformalnom obrazovanju i konceptu cjeloživotnog učenja. Aktivno istražuje i piše nove radove.

YAZAR HAKKINDA

Nihad Klinčević Bosna Hersek'in Zavidoviçi şehrinde 05 Nisan 1975 yılında doğmuştur. Lisans eğitimini Saraybosna Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesinde tamamlamıştır. Yüksek lisans eğitimini de Siyasal Bilimler Fakültesinde tamamlayarak bilim uzmanı ünvanını kazanmıştır. Bu çalışma, onun çıkardığı beşinci kitaptır. Şu ana kadar bazı bilimsel çalışmalarını da çeşitli dergilerde yayınlamıştır. Formal eğitimin yanında informal eğitim ve hayat boyu eğitime büyük önem vermektedir. Yeni araştırma ve çalışmalarına aktif olarak devam etmektedir.

ABOUT THE AUTHOR

Nihad Klinčević was born on 05 April 1975 in the city of Zavidoviçi, Bosnia and Herzegovina. He completed his undergraduate education at the Faculty of Political Sciences of the University of Sarajevo. He completed his master's degree at the Faculty of Political Sciences and earned the title of scientific expert. This work is the fifth book he published. Some of his scientific studies have been published in various journals so far. Besides formal education, it attaches great importance to informal education and lifelong education. He actively continues his new research and studies.

TÜRK DÜNYASI BELEDİYELER BİRLİĞİ
UNION OF TURKISH WORLD MUNICIPALITIES
СОЮЗ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ ТЮРКСКОГО МИРА